

А САРЛАР

ТҮРТ ТОМЛИК

ҒАФУР ГУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1971

Эмзат Ултон

БИРИНЧИ ТОМ, ДРАМАТУРГИЯ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1971

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, атоқли адабиётшунос олим ва таниқли ёзувчи Иzzат Султон 40 йилдан бери илмий ва бадний ижод бобида самараали қалам тебратиб келмоқда. Фан ва санъатнинг бир-бирини озиқлантириши ва чамбарчаслиги, икки мураккаб соҳада ҳам салмоқли асарлар яратиш Иzzат Султон ижодининг асосий ва муҳим хусусиятидир.

У ўз асарларида мамлакатимиз тарихи, ҳалқимиз ҳаётида юз берган энг муҳим воқеаларни ёрқин акс эттиришга, муайян даврнинг типик қаҳрамонлари характерини йирик планиларда жонли тасвиrlашга муваффақ бўлган санъаткордир.

Бу жиҳатдан айниқса унинг «Бургутнинг парвози», «Алишер Навоий», «Номаълум киши», «Имон» драмалари, «Шоир қалбиг либреттоси, «Фидойи» киносцена-рийлари диққатга сазовордир.

Иzzат Султон тўрт томлигининг қўлингиздаги биринчи томида унинг ана шу асарлари ўрин олган.

БУРГУТНИНГ ПАРВОЗИ

Тўрт парда, етти кўриниш, пролог ва эпилогли драма

Иккинчи тўлдирилган вариант

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР

В. И. Ленин.

М. В. Фрунзе. Туркистон фронтининг қўмондони, РКП(б) МК ва Бутуирсия Марказий Ижроия Комитетининг Туркистон Комиссиясининг аъзоси, 35 ёшда.

Умар Жўраев. Пахта заводининг ишчиси, қизил гвардиячи, 22—25 ёшларда.

Жўра. Камбағал дэҳқон. Умарнинг отаси, 45—50 ёшларда. **Бородин.** Пахта заводи ишчиси, маҳсус қисмлар (ЧОН) бошлиги, 40 ёшларда.

Хамдамов. Чека (фавқулодда комиссия) ходими.

Матқул. Дэҳқон. Жўранинг ҳамқишилоги.

Ширмоин. Унинг қизи, Умарнинг севгилиси, 18—19 ёшларда.

Ваҳобов. Туркистон Марказий Ижроия Комитетининг ўринибосарларидан бири.

Рубцов. Уезд ҳарбий советининг раиси.

Фозил Расулов. Уезд ревкомининг раиси.

Гулом Сатторов. Уезд-шаҳар ревкомининг аъзоси.

Мадамин. Фарғона босмачиларининг бошлиги.

Кенжакўрошин. Босмачилар бошлиги.

Али. Босмачи, қирғиз, 30 ёшларда.

Фролов. Қўзғолончилар бошлиги, муштумзўр.

Кобил. Кенжакўрошининг жаллоди.

Салоҳиддин. Домла.

Бекбергенов. Фрунзе штабида дежур, қирғиз, 30 ёшларда.

Адъютант. Телеграфист, татар.

Абулфайзиева. Уезд-шаҳар ревкомининг секретари.

Ўзбек дэҳқонлари ва қирғиз чорвадорлари (қизил аскарлар ва босмачилар орасида), оҳ гвардиячилар ва бошқалар.

Воқеа Фарғона водийсида ва Тошкентда 1920 йилнинг феврали билан августи орасида содир бўлади.

•

БИРИНЧИ ПАРДА

ПРОЛОГ

(Авансценада)

Чироқ ўчиши билан томоша залини қаттиқ жанг гулдуроси босади. Замбарак, пулемёт, милятиқ товушлари ва қудратли «ура» садолари бутун бир армиянинг голибона ҳужумидан дарак беради.

Жанг шарпаси узоқлашар экан, авансценага чап томондан ҳаяжонли М. В. Фрунзе кириб келади. У жанг (полевой) кийимда. Фрунзе ўнг томонда телеграф аппарати олдида уйқусини зўрга босиб ўтирган, чартоқ ёш телеграфист олдига ўтади. Телеграфист сапчиб ўрнидан туради, честь беради ва хизматга тайёр кайфиятда аппарат бошига ўтириб, аппаратнинг қалитига қўл чўзади.

Фрунзе. Москвани чақиринг.

Телеграфист телеграмма қоқади. Биз бутун томоша зали устидан точка ва тире бўлиб учиб ўтаётган сўзлар шарпасини эшитамиш. Телеграфист тўхтаб, Москвадан жавоб кутади. Москва дарров жавоб қайтаради.

Телеграфист. Москва, Кремль.

Жанг шарпалари тамом узоқлашиб эшитилмай қолади.

Фрунзе (телеграфистга). «Фрунзе ўртоқ Лениндан прямой провод олдига келишини илтимос қиласди».

Телеграфист бу сўзларни Москвага йўллайди. Яна зал устидан сўзлар морзе ҳарфларига айланниб точка ва тире бўлиб, жар солиб ўтадилар. Телеграфист жавоб кутиб тўхтайди. Бу гал аппарат бироз сукунатдан кейин ишлай бошлайди.

Телеграфист (телеграф лентасини ўқиб, кўзларига ишонмай, ҳаяжонда). Ленин?!

Фрунзе ҳам ҳаяжонда. У ҳозир Ленинни телеграф аппарати олдида тасаввур этмоқда. Биз кутилмаганда морзе товушлари фонида Лениннинг овозини эшитамиш ва бундан кейинги диалог телеграф лентасидан чиқиб, бутун залга эшитилаверади.

Ленин овози. Салом, Михаил Васильевич.

Фрунзе. Салом, ўртоқ Ленин.

Ленин овози. Соғу саломатмисиз? Кайфиятингиз қалай?

Фрунзе. Кайфиятимиз аъло, Владимир Ильич.

Ленин овози (хурсанд). Аъло? Демак, ғалаба?

Фрунзе. Ҳудди шундай, Владимир Ильич. Ҳозиргина шонли қўшинимиз Дутов бошчилигидаги оқ гвардияни улоқтириб ташлаб, Оренбург пробкасини ёриб ўтди, Туркистон яна Россияга қўшилди. Бу ўлканинг кўп миллионли аҳолиси очлик чангалидан ва империализм қуллиғига тушиб хавфидан халос этилди.

Ленин овози. Буюк ғалаба билан қутлайман. Ва илтимос қиласман: биринчи армиянинг ҳамма баҳодир жангчи ва командирлар составига Совет ҳукуматининг ташаккурини етказгайсиз.

Фрунзе. Революция учун фидокорона хизматга тайёрмиз!

Ленин овози. Совет ҳукумати сизнинг ва шонли қизил аскар ва командирларимизнинг ана шу чексиз садоқатидан катта умидвордир. Туркистонда Совет ҳукуматини барқарор әтмасдан ва мустаҳкамламасдан туриб, революциямизнинг ғалабасини узил-кесил деб ҳисоблаш мумкин әмас. Олдингизда турган вазифа аввалги ҳамма вазифалардан мураккаброқ.

Фрунзе. Ҳудди шундай, Владимир Ильич.

Ленин овози. Мен бу ҳақда маҳсус хат билан Туркистондаги коммунист ўртоқларга мурожаат әтсан нима дейсиз?

Фрунзе. Бу хатингиз узил-кесил ғалабамизнинг қалити бўлажак, миннатдорман, Владимир Ильич.

Ленин овози. Янги мушкул вазифангизда ҳаммангизга муваффақият тилайман, Михаил Васильевич. Яна учрашгуннимизча, хайр.

Фрунзе. Саломат бўлинг, Владимир Ильич.

Чироқ ўчади. Парда.

.

БИРИНЧИ КУРИНИШ

Қишлоқ кўчаси. Жўра ўз дарвозаси тагида маъюс, кўчанинг бошига интизорлик билан тикилиб ўтирибди. У ниманидир кутади. Қўёш ўзининг заррин әтагини дараҳтлар бошидан йигиштириб олар әкан,

тушаётган қоронгилликни Жўра чуқур «үҳ» тортиш билан қарши олади.

Жўра (тажанг). Астағфирулло! Мана бугун ҳам кеч кирди, аммо ўғлимдан ҳамон дарак йўқ. Нима бало, Үмар миясини еб қўйдими? Мана ҳут кирди, деҳқоннинг қўлига қорт кирди, менинг ўғлим бўлса, қорасини кўрсатмай, ҳалигача шаҳарда юрибди. Ҳар йил бу пайт пахта завод бекилгувчи, ўғлим бўшаб, ёнимга қайтгувчи әди, бу йил нима бўлди?

Яна умид билан кўча бошига тикилади. Узоқдан авон овози эшитилади..

Онаси ҳам йиглай-йиглай әтини еб қўйди (*ваҳимада*). Е ростдан ҳам касал-пасал бўлиб қолдимикин-а?.. Шаҳарга ўзим тушай десам, олам нотинч, йўл хатар. Тушмай десам... Астағфирулло!

Авон тамом бўлади. Жўра дуо қилади-ю, кўча бошига тикилиб қолади. Бирданига ўрнидан туради.

Айтгандек, намоз қазо бўлмасин.

Беш-олти ёш йигит ва болалар саҳнадан ташқарида ашула айтиб ўтади, бу Жўрани оstonада тўхташга мажбур әтади: унга йигитлар айтиётган ашула ёқмайди.

A sh u l a

Бу тоғларда ким ётган,
Гариб йигитлар ётган,
Ёнбошига тош ботган,
Додин худога айтган.

Эй жоним, укажон,
Ой жоним, акажон.
Додин худога айтган.

Шаршарадан сув келди,
Кўза тутинг, йигитлар.
Қўрбошингиз отилди,
Аза тутинг, йигитлар...

Эй жоним, укажон,
Ой жоним, акажон,
Аза тутинг, йигитлар.

Жўра (узоқлашиб жим бўлиб кетган йигитлар орқасидан қараб қолади. *Ғазабда*). Тавба, әнди бизнинг жинғарчаларимиз ҳам босмачи ашуласини айтадиган бўпти. (*Афсус билан*.) Э, замон шу зайнлда кетаверадиган бўлса... (*Жаҳл билан қўл силтайди ва ўйга кириб кетаётуб, кўча бошига умид билан кўз ташлайди, яна ҳеч кимни кўрмайди.*) Үғлим әртага ҳам келмаса, шаҳарга ўзим тушганим бўлсин. (*Кириб кетади*.)

Биз яна ҳалиги беш-олти ёш йигит ва болаларнинг овозини әши тамом. Улар орқага қайтар экан, әнди тамом бошқа куй, бошқа мазмундаги ашулани аввалгидан ортиқроқ завқ билан айтиб ўтадилар. Бу Ҳамзанинг «Хой, ишчилар» қўшиги. Бу ашула авжга чиққандা, болалардан бирни бошқа ашулани бошлаб юборади. Бу ашулани йигит ва болалар әнди шўхлик билан атайнин тезлатиб айтадилар.

**Хой, ҳой отамиз,
Тошни кесар болтамиз.
Кимлар бизга қарши бўлса,
Шартта-шартта отамиз.**

Матқул. Жўравой, ҳо Жўравой.

Ашула узоқлашиб, жим бўлиб кетар экан, биз кўча бошига келиб тўхтаган арава шарпасини ва арвакашнинг отни тўхтатгани овозини әши тамом. Бир зумдан кейин **Матқул** пайдо бўлади. У ҳаяжонда, жаҳл билан **Жўранинг** дарвозасини қоқади. **Жўра** чиқади.

Жўра (севиниб). Ие, ие, кел, **Матқул**. Ассалому алайкум.

Матқул (алик олмай тўмтайған ҳолда). Бу ёққа чиқ.
Жўра. Салом йўқ, алик йўқ,— ўзи нима гап?

Матқул жавоб бермай, юзини чирт ўгиради.

Жўра. Қани, ўзинг бу ёққа кир.

Матқул. Бу ёққа чиқ, деяпман. Гапим бор.

Жўра. Тушундим. Гапинг бўлмаса узоқ қишлоқдан оқшомда бу ерга келармидинг? Қани, бафуржга гаплашайлик, ичкарига кир.

Матқул. Остонанг әнди менга ҳаром!

Жўра (қаттиқ ҳайратда). Ие!

Остонадан ўтиб кўчага **Матқулнинг** олдига чиқади.

Телба тўнингни тескари кийиб кепсан-ку тоза. Нима бўлди?

Матқул жаҳл билан Жўранинг кўзига тикилиб, жим қолади.

Менинг остонам бегоналарга ҳалол бўлади-ю, сенга ҳаром бўладими, дўстим.

Матқул (ғазаби ортиб). Дўстим әмиш-а. «Ишонмагин дўстингга сомон тиқар пўстингга».

Жўра (жиддийлашиб). Ўй, ўй, нима деяпсан? Пўстингга сомон тиқиб, мен нима қилдим?

Матқул (яна ҳам тажанг). Ие, қилар ишни қилиб қўйиб, энди «Туя кўрдингми, йўқ» деб турмоқчимисанлар (ўзига-ўзи). Айёргини қара-я. «Мол оласи ташида, одам оласи ичида». (Жўрага) Э муттаҳамлик ҳам эви билан-да.

Жўра (жони чиқиб Матқулнинг ёқасидан олади). Ўй, ўй, оғзингга қараб гапир, ким муттаҳам!

Матқул (тап тортмай). Ана холос. «Қўрққан олдин мушт кўтаради»...

Жўра (унинг сўзини бўлиб). Э, мақолбозлигинг қурсин. Мақолингни қўя тур. Нима бўлди, айт ахир?

Матқул (ажабланиб). Бу гаплардан хабаринг йўқми ҳали?

Жўра (яна ҳам тажанг). Қанақа гаплардан?

Матқул Жўранинг кўзига тикилиб, жим қолади.

Юрагим тарс ёрилай деб турибди. Гапир ахир. Бўлмаса бу ҳақоратингга бир солиб сулайтириб қўяман.

Матқул (Жўранинг кўзига тикилиб, унинг ҳеч нарсадан хабари йўқлигига ишона бошлаб, ёқасини унинг қўлидан бўшатади ва бошқа оҳангда секин гапиради). Уғлингнинг қилган ишидан бехабарман дегин ҳали?

Жўра. Үғлим нима қипти?

Матқул (йиглағандек). Үғлинг қизимни опқочиб кетди.

Жўра (сира ишонмай). Умар-а? Умар Ширмонни опқочиб кегдими?

Матқул Ҳа.

Жўра. Үғлим Андижонда эди-ку?

Матқул. Андижондан келиб опқочиб кетди.

Жўра (ҳамон ишонмай). Йўғ-э. Бу мусулмон боласи-нинг қўлидан келадиган иш эмас. Ҳазиллашма.

Матқул. Ҳазил бўлса кошки эди-я. Үғлинг кеча пешинда қишлоғимизга кепти-ю, Ширмонни отга миндириб опқочибди.

Жўра. Йўқ. Ишонмайман. Ўғлим бунаقا бебош эмас. Матқул (яна қаттиқ аччиғланиб). «Кўрганни әшигган енгибди!»

Жўра. Кўрган бўлсанг, қизингни тўхтатмадингми? Ўғлимни ҳайдаб солмадингми?

Матқул. Биз онаси билан далада әдик. Ширмон уй пойлаб қолганди. Ўғлинг кепти-ю, опти кетибди. Фақат қўшни кампирга «дадамиз билан онамизга айтинг, биз Андижонга кетдик, насиб бўлса учрашамиз» дейишибди-ю, ҳай-пай дегунча кўздан ғойиб бўлишибди.

Жўра. Ана беҳаёлик.

Матқул. Ана шармандалик. Ўғлинг юрт олдида менинг юзимни ерга қаратди.

Жўра. Айб қизингда. Ўзи гаҳ деса қўлга қўнадиган бўлиб, учиб турган әкан-да.

Матқул. Айб ўғлингда. Ўғлинг бошини айлантиромаса, менинг қизим унақа кўчага кирадиган бола эмас эди.

Жўра. Э, гунажин кўзини сузмаса, буқа ипини узмайди.

Матқул. Буни қаранг-а! Ўғлинг қилар ишни қилиб қўйгандан кейин айбни бечора қизимга ағдармоқчимисан ҳали? «Fat-fat этган карнайчи-ю, балога қолган сурнайчи» әкан-да.

Жўра (боши қотиб, тажанг). Энди нима қилдик!

Матқул. Нима қилишимизни сен айт: сенинг ўғлинг опқочган.

Жўра. Нима қилишимизни сен айт! Ахир, сенинг қизинг қочган.

Матқул. Ана холос! «Ер қаттиқ бўлса, ҳўқиз ҳўкиздан кўради» деб бекорга...

Жўра (унинг сўзини бўлиб). Тўхта! Важжиллай-верма ҳадеб! (Үйлаб, қатъий қарорга келади.) Дарров шаҳарга жўнаш керак!

Матқул. Балли. Мен тайёр. Аравам кўча бошида турибди.

Жўра. У бебошларни қай гўрдан топамиз әнди?

Матқул. Ўғлингни Андижондан топиш осон: у камиссар-ку.

Жўра. «Камиссар», «камиссар» деганинг нимаси?

Матқул. Э, деворнинг кавагида қоп кетибсан, дўс-тим. Камиссар дегани — янгичасига, сабитчасига «амалдор» дегани.

Жўра. Менинг ўғлим қайси гўрда амалдор бўлиб қолибди?

Матқул. Мен ҳам шунисига ҳайронман... Ширин айтди буни бизга.

Жўра. Шунинг учун қишлоққа қайтишни тарк қилган әкан-да.

Матқул. Балли!

Жўра. «Камиссар?!» Астағфирулло! (*Масхара қилиб.*) Сабитнинг куни менинг ўғлимга қолган бўлса, ҳоли ҳароб әкан-да.

Матқул. Ўғлинг «камиссар»ларнинг серкаси әмиш. Чўққи шапка кийиб, узун шалоп тақиб юрар әмиш...

Жўра (*қаттиқ даҳшатда*). Шапка? Шалоп? (*Жони чиқиб.*) Тамом!

Матқул (*тушунмай*). Нима тамом?

Жўра. Ўғлим тамом бўпти — кофир бўпти.

Матқул. Балли!

Жўра. Амалга учиб сотилибди, шапка кийиб кофир бўпти.

Матқул. Балли!

Жўра. Менинг ўғлим — кофир! Астағфирулло! (*Нима қилишини билмай, гангид турғандан кейин*). Матқул!

Матқул. Лаббай.

Жўра. Шаҳарга тез етмоқ керак.

Матқул. Балли!

Жўра. Шум ўғлимни топмоқ керак.

Матқул. Балли!

Жўра. Дарров отингга мин. Мен бир зумда чиқаман. (*Уйига кириб кетаётib, ўғли ҳақида*) Умарни тутган жоиймда калласини оламан!

Матқул (*ўйламай*). Балли! (*ўйлаб, даҳшатда Жўранинг елкасини ушлаб*). Йўғ-ә, наҳотки ўз болангни...

Жўра (*жаҳл билан сингини бўшатиб*). Ҳа, ўз боламни калласини оламан, қонини ичаман! (*Шошиб кириб кетади*.)

Матқул (*Жўранинг қарори ва шаштидан гангиган ҳолда*). Наҳотки мен ҳам ўз боламни? (*Жўранинг орқасидан тикилиб ўйланиб қолади ва қатъий қарорга келади*.) «Олдинги арава қайси йўлдан юрса, кейинги арава ҳам шу ердан юради». Таваккал! (*Худди Жўрадек шахдам чиқиб кетади*.)

Чироқ ўчади. Парда.

ИККИНЧИ КУРИНИШ

Парда очилмасдан илгари ашула ёшитилади. Парда очилар экан, биз Анижон уезд-шаҳар ревкомида гайри оддий ҳодисага дуч көламиз: ревком раиси Расулов, ревком аъзоси Сатторов, Ҳамдамов, Бородин лапар ёшитиб ўтиришибди. Лапарни Ширмон ва Умар айтмоқда. Лапар завқ билан ёшитиламоқда. Ҳамдамов дутор билан жўр бўлмоқда. Эшитувчилар «яшанглар» «раҳмат», «бор бўлинглар» деб таҳсин билдирумокдалар.

Лапар

Умар

Юр, десам шаҳр сайлига,

Ширмон

Ул ёр «бормайман» деди.

Умар

Арзим айтиб куйласам,

Ширмон

Такрор «бормайман» деди.

Умар

Жону дил бирлан сўраб,
Юз минг тавозе айласам,
Нозланиб, аччиғланиб,

Ширмон

Зинҳор «бормайман» деди.

Умар

Минг хижолатга қўйиб,
Рангимни этди заъфарон,
Ҳажринда бўлдим, мен нетай,—
Бемор...

Ширмон

«Бормайман» деди.

Умар

«Бу ҳаётда ўртогингман,
Мисли йўлингга чирог».

Ширмон

«Ҳалқ ишига бўлсангиз —
Тайёр, боргайман деди»¹.

Бородин (лапардан завқланиб). Вот здорово!

Рубцов пайдо бўлади. Бу ердаги қувноқлик уни қаттиқ ғазабга солади. У эшик олдида қотиб туриб қолар экан, бу ердагилар лапар билан банд, унинг келганини сезмайдилар. Ҳамдамов дутор чертиш билан овора. У «музикавий пауза»ни тугатгандан кейин, Умар ва Ширмон лапарнинг байтини такрор этадилар.

Умар ва Ширмон. «Ҳалқ ишига бўлсангиз — тайёр,
«Бор...»

Рубцов. Прекратить!

Лапар бўлниб қолади. Рубцов Расуловга ўшқиради.

Бу нимаси, ўртоқ Расулов?

Расулов нима дейншини билмай, елка қисади.

Мен сиздан сўрайман, ўртоқ ревком раиси: бу ер ревкомми ё чойхона?

Бородин (ишни ҳазилга айлантиришга тиришиб). Ўртоқ Расулов ревкомнинг раиси сифатида вазифа жиҳатидан сиздан баланд, ўртоқ военком. Шунинг учун бу саволингизга жавоб бермасликка ҳақлари бор.

Рубцов (дўйқ уриб). Аммо менинг ревком аъзоси сифатида савол беришга ҳақим бор: ревкомда ашулага бало борми?

¹ Гражданлар уруши даврида ҳалқ куйига Ҳамза томонидан ёзишган шеър.

Расуле в (*атрофдагиларга таъна билан қараб олиб*).
Мен ҳам айтиб әдим...

Ҳамдамов (*Расулемнинг сўзини бўлиб, Рубцовга*).
Айб менда. Бу иш менинг ташаббусим билан бўлди.

Бородин (*ўзига ёқиб қолган лапар куйини секин гингиллаб айтишдан тўхтаб, Рубцовга*). Гўғри, бу ишда ўртоқ Расулемнинг айби йўқ. Бу иш ҳақиқатан ўртоқ **Ҳамдамовнинг** таклифи билан...

Рубцов. Ўртоқ **Ҳамдамов** таклиф қилса, сизлар ҳам кўнаверар эканисизлар-да?

Бородин (*яна ярим ҳазил, ярим жиддий*). Қизиқ эканисиз: Чека вакили таклиф қилгандан кейин «ғиқ» этиб бўлар эканми?

Рубцов (*жаҳли чиқиб*). Мен сиз билан жиддий гаплашяпман, ўртоқ Бородин. Аскиябозликни қўя турасиз.

Бородин. Афсуски, аскиябоз эмасман. Аскиябозликни эплай олсан сизнинг шу гапларингизга дурусткроқ жавоб топган бўлар эдим-а.

Рубцов (*Бородинга қўл силтаб, Ҳамдамовга таъна билан*.) Асло жиддий одам бўлолмадингиз-да, ўртоқ **Ҳамдамов**.

Ҳамдамов жавоб беришни лоэзим кўрмай елка қисади.

Бородин. Орамизда битта-иккита қувноқ, ҳазилкаш одам бўлса, ишларимиз яна яхшироқ борган бўлар әди. Нима кўп, жиддий одам кўп.

Рубцов (*Бородиннинг имосини тушуниб*). Кесатманг, ўртоқ Бородин. Биламиз, ишга баъзан ножиддий муносабатингиз билан ўртоқ **Ҳамдамовни** сиз бузасиз.

Бородин. Ана холос. Баъзи ўртоқларнинг жиддийлиги шунчаликки, кўришганда саломлашувни ҳам унудиб қўядилар.

Ҳамма кулади.

Рубцов (*хижолат тортиб*). Салом, ўртоқлар.

Бородин. Кечирасиз, ўртоқ Рубцов, мен сизни қўзда туаётганим йўқ: сиз умуман одамлар билан камдан-кам саломлашасиз. (*Яна куладилар*.)

Ҳамон хижолатдан чиқмаган Рубцов дуторни дингиллатишда давом этаётган **Ҳамдамовга** «осилади».

Рубцов (*Ҳамдамовнинг қўлидан дуторни тортиб олади*). Ўзингиз ўйлаб кўринг, ахир. Чека вакилига шу «дингир-дингир» ярашадими? Яна қаерда? Уезд-шаҳар революцион комитетида.

Расулов. Тўғри.

Сатторов. Ҳақ гап.

Бородин. Бундан революцияга зарар етмайди, ўртоқ Рубцов.

Рубцов (чин қўнгилдан). Аммо бундан революция жангисининг обрўйига зарар етади. (*Ҳамдамовга*.) Е сизга бу камми, ўртоқ чекист?

Расулов (*Ҳамдамовга кесатиб*). Узр, ўртоқ Рубцов: одат-да, одат.

Ҳамдамов (*Расуловнинг кесатишини «тескарига буриб*). Тўғри айтасиз, ўртоқ Расулов (*Рубцовга*). Одатда, одат. (*Ширмон билан Умарни кўрсатади*.) Бу икки ёшдан ажойиб бир куй эшишиб қолдиму, бир кечада шу куйга янги сўз тўқиб юбордим...

Бородин. Шоирга ҳам материал шу икки ёшнинг саргузаштидан чиқибди.

Ҳамдамов. Ҳа, ёзган шеъримни әрталаб куйга солиб, машқ қилиб кўрдик.

Умар. Қарасак, туппа-туэзук.

Ширмон. Ҳа, қиёмат!

Ҳамдамов. Севинганимдан уездингизнинг раҳбарлигига бир кўрсатай деб, тўғри шу ёқقا етаклаб кела бердим-да буларни. Кечирасиз, ўртоқ Рубцов.

Сатторов (*Ҳамдамовнинг томонини олган бўлиб*). Ҳа, узр энди. Ўзи ҳам мазза қилиб әшидик.

Расулов (*Сатторовнинг ниятини тушуниб, дарров қувватлайди*). Ҳа, анча мазза қилиб әшидик.

Бородин (*самимий*). Мазза қилиш ҳам гап әканми?! (*Эавқ билан ашуланинг сўнги куплетини такоролаб, нўноқ куйлади*.)

«Бу ҳаётда ўртоғингман»

(*Умарга*) бу ёғининг сўзлари қийинроқ әкан...

Умар (*ёрдамлашиб*). «Мисли йўлингда чироғ».

Бородин (*қолганини ўзи «илиб кетиб*). Ҳа, «Халқ ишига бўлсангиз —

Тайёр, «боргайман» деди.

(*Қойил қолиб*.) Вот здорово ~~назароти~~! А?

Рубцов (ҳали ҳам жаҳлидан тушмай). Вот именно, здорово — мазза қиласи мазза деб етти ёт одамларни ревкомга олиб келиб, валақлаб ўтира берар экансизлар-да.

Бородин (жиддийлашиб). Сизнинг ҳамма камчилигингизни кечириш мумкин-ку, ўртоқ Рубцов, аммо шу — ҳаммадан ҳадиксирай бериш касаллигингизни кечириб бўлмайди.

Ҳамдамов. Тўғри.

Рубцов. Ҳар гапни суриштиrmай «тўғри» дея беришдан кўра, ҳушёrlикка ўргансангиз-чи?

Ҳамдамов. Ҳушёrlик бошқа-ю, ҳадиксираш бошқа, ўртоқ военком.

Расулов (Рубцовдан узр сўрагандек). Бу икки ёши бизга ҳозирги мажлисда керакли кишилар. (Умарни кўрсатиб.) Ўртоқ Жўраев...

Рубцов (Расуловнинг сўзини бўлиб. Бородина). Ўртоқ Жўраев — сизнинг ўнг қўлингиз, аммо бу унга ревком мажлисига иштирок этишга ҳуқуқ бермайди.

Расулов. Ўртоқ Умар Жўраев рўзномадаги биринчи масала юзасидан бизга керак.

Рубцов (Ширмонга ишончсиэлик билан назар ташлаб). Бу тирранча-чи?

Ширмон газаб билан сапчиб ўрнидан туради, аммо Умар уни босади.

Ҳамдамов. Мен сизга бир қишлоқда советлар қурултойига вакил сайловнинг нотўғри ўтгани ҳақида хабар олганимизни айтган әдим. Эсингиздами?

Рубцов. Эсимда.

Ҳамдамов. Шу хабарни бизга мана шу «тирранча» етказган.

Рубцов (Ширмонни яна кўздан кечириб, илжади). Ўз (Бошқаларга). Демак, бу қизнинг ҳам бугунги рўзномага алоқаси бор?

Расулов. Биринчи масала юзасидан асосий ахборотчи шу қизча.

Рубцов (қойил қолиб, Ширмоннинг елкасидан қочади). Ўз Баракалла. (Расуловга Ширмонни кўрсатиб.) Бугунги куннинг қаҳрамони шу қизча денг.

Бородин (самими ва жиддий). Антиқа гапни айтдингиз, ўртоқ Рубцов. «Бугунги куннинг қаҳрамони». Здорово сказано!

Рубцов (Бородинга). Худога шукур, мен ҳам сизга маъқул тушадиган бирорта гап айта олар эканман. (*Кулишадилар. Расуловга.*) Қани, бўлмаса, мажлисни бошлайлик.

Расулов. Биз сизни кутиб ўтирган әдик. (*Раислик жойига қайтиб мажлисни очиш оҳангизда.*) Муҳим икки ҳодиса бизни дарров, оператив равишда ревкомнинг шаҳарда, ҳозир аъзолари билангина чекланиб, шу мажлисни чақиришга мажбур этди. Ўзингизга маълум, рўзномада...

Расуловнинг сўзи бўлниб қолади, чунки ташқарида, коридорда жанжал бошланади: хотин киши «дой, тўхтанг, мен сизларга айтдим-ку, мумкин эмас» деб қичқирса, икки әркак овози унга ётироz қиласди: «Нега тўхтар эканмиз», «Ишимиз тиқилинч», «Биага улугларинг керак». Яна хотин «мумкин эмас, тўхтант». Яна бизга таниш әркак овози «Тўхтамайман», «Қўйвор-э».

Абулфазиева (остонада пайдо бўлиб, ҳаяжонда). Уртоқ Расулов, икки деҳқон олдингизга кирмоқчи.

Расулов (афсус билан). Биз мажлисни бошлаб қўйдик.

Рубцов. Киргизманг. Ахир...

Рубцовнинг сўзини оstonада кўққисдан пайдо бўлган Жўра ёшинади ва «жони чиқиб», дол бўлиб унга тикилиб қолади. Жўранинг орқасидан пайдо бўлган Матқул ҳам кимга аввал салом беришини мўлжаллаб, Рубцовга тўхтайди. Умар отасини таниб, кутилмаган ҳодисадан дол бўлиб қолади. Ширмон ҳам отасини таниб, гайри ихтиёрий равишда Умарнинг қучогига отилади ва иккаласи ўзларини четга тортадилар.

Матқул (Рубцовга чуқур таъзим бериб). Ассалому алайкум.

Рубцов. Йўқолинглар бу ердан!

Жўра (яна ҳам қаттиқроқ жони чиқиб). Нега йўқолар эканмиз?

Матқул (Жўрага секин). Тўнг бўлмай ўл, тўмтоқ! (*Рубцовга ишора қилиб.*) Унга салом берсанг-чи. Энг улуғи шу шекилли.

Жўра ҳамон Рубцовга ўз ашаддий душманига тикилагандек тикилиб турга беради.

Қўйқаймай, әгилсанг-чи ахир, осмоннинг шотиси. (*Жўрани саломга өзмоқчи бўлади.*)

Жўра (Матқулни жеркиб ташлаб). Нега әгилар эканман? Бу одам менинг ўғлимни йўлдан уради, мени

бу ердан ҳайдайди, мен нечун бунга... (Кўққисдан ўзини тутолмай, Рубцовнинг ёқасидан олади.) Ўғлимни бер менга, ўғлимни.

Рубцов (кўрқиб кетиб). Тутинг буни, тутинг. Босмачи бу! (Ҳаяжон билан тўппончага қўл узатади.)

Умар (Жўра билан Рубцовнинг орасига кириб). Гўхтанг, ўртоқ Рубцов. Тўхтанг, ота. Тўхтанглар (Рубцовга.) Бу киши босмачи эмас.

Рубцов. Ахир кўрмаяпсизми, қип-қизил босмачи-ку! Жўра (яна ҳам аччиғланиб). Босмачи эмиш-ал (Яна Рубцовнинг устига ташланиб.) Ҳой, ким босмачи?!

Рубцов (яна ҳам қўрқиб кетиб). Босмачи дедим-ку, босмачи! (Тўппончасини яланглайди, отмоқчи.)

Энди Бородин орага тушади. Тўппончани Рубцов қўлидан тортиб олади.

Умар. Ўртоқ Рубцов, бу киши босмачи эмас, менинг отам бўлади.

Расулов.

Бородин.

Рубцов.

Сизнинг отангиз?!

Умар. Ҳа, бу одам менинг отам.

Жўра (Умарни танимай ҳайрон қолиб). Нега мен сенинг отанг бўлар эканман?

Маткул (Умарни дарров таниб, Жўрага). Ҳой, жизганак, ақлингни йиг, тузукроқ қара: ўғлинг-ку бу!

Жўра. Умар?! (Ўғлига тикилади.)

Умар. Ҳа, Умаржон, отажон, ўғлингизман.

Бородин. Вот здорово!

Жўра (тикилиб, ахри таниб, ажабланиб). Бир йилда шунчалик!.. (Тикилиб туриб, яна газаби авжга чиқиб.) Турқинг ўчсин, кофири! (Пичоқни яланғочлаб, астойдил ўлдирмоқчи бўлиб, Умарнинг устига ташланади.)

Яна умумий саросима.

Ҳамдамов (Ширмон қўрқанидан қичқиради. Жўранинг пичоғлик қўлидан маҳкам ушлаб). Ҳой, ҳой, нима қилганингиз бу?

Жўра. Ўлдирман. Қонини ичаман!

Рубцов. Айтмадимми! Босмачи бу! Босмачи!

Бородин (аччиғланиб). Ерунда!

Ҳамдамов. Ҳой ота, шайтонга ҳай беринг.

Умар. Отажон, мен нима гуноҳ қилдимки, мени ўлдирасиз.

Жўра. Диндан қайтибсан. Кофир бўлибсан.

Умар. Бўҳтон.

Жўра. Бўҳтон?!

Умар. Ҳа, бўҳтон.

Жўра. Мусулмонмисан?

Умар. Алҳамдуилло мусулмонман.

Жўра. Худодан тонганинг йўқми?

Умар. Тонганим йўқ. (**Жўра ишонмай**, бош чайқайди.) Ҳудо урсин!

Жўра. Чўчқа гўшти еганинг йўқми?

Умумий кулаги.

Умар. Еганим йўқ. Ҳудо урсин, чўчқа гўшти еганим йўқ.

Жўра (ческиз хурсанд). Ҳайрият.

Матқул (куйиб). Нимаси «хайрият?»

Жўра (жахли чиқиб). Ўғлим мусулмон экан.

Матқул. Ўғлинг мусулмон бўлса, кофир қилмайдиган ишни қиласмиди?

Жўра. Ҳай, айтгандек, бир бандай мусулмоннинг қизини нега ўғирладинг?

Умар нима дейишини билмай, Ҳамдамовга қарайди.

Матқул (Умарга таҳдид этиб). Қизим қани?

Ҳамдамов ишораси билан Ширмон шкаф орқасига яширинади.

Ҳамдамов. Борди-ю, қизингизни топиб бермаса, нима қиласиз?

Матқул (Умарни кўрсатиб, астойдил). Бу қиз ўғрисини ўзинни калласини оламан.

Ҳамдамов (Матқулга). Сиз Умаржонни ўлдириш ўрнига, оёғига йиқилиб, миннатдорлик билдиришингиз керак.

Матқул. Нега? Қандай яхшиликлари учун?

Ҳамдамов (унинг сўзини бўлиб). Умаржон қизингизни бир ўлимдан қутқарди.

Матқул. Ўлимдан қутқарди?!

Абдулғайзиева. Ҳа. Нақ бир ўлимдан қутқарди.

Расулов (Ҳамдамовга). Бу гапдан бизнинг ҳам хабаримиз йўқ-ку.

Сатторов (истеҳво билан) «Чека»чиликда! Биэлай оддий совет ва партия ходимларига ишонч қайда?

Ҳамдамов (Сатторовга). Шошилманг, ҳамма нарсадан хабардор бўласиз ва ҳатто сизга баъзи сўроқларга жавоб беришга ҳам тўғри келади.

Сатторов (берган саволидан пушаймон ва бевовта, аммо сир бой бермасликка тиришади). Пожалуйста.

Ҳамдамов (Расуловга). Ўртоқ раис, рухсат берсангиз, бу воқеанинг тафсилотини айтиб берсам.

Расулов Рухсат, рухсат. (Ўзи ҳам билмай яна раслилк ўрнига ўтиради.)

Ҳамдамов фикрини бир жойга йигишга тиришиб, бир минут жим қолар экан, Матқул ва Жўра шивирлашадилар.

Жўра (Расуловга ишора қилиб). Э, улуғлари бу экан-ку?

Матқул. Сен жиррақи тегирмончи деб кўсанни (*Рубцовга ишора қиласди*) уйғотиб юрибсан-да.

Жўра (тажанғ). Э, гўл, ўзинг айтмадингмики...

Унинг сўзи бўлининг қолади, чунки Ҳамдамов докладни уларга савол беришдан бошлайди.

Ҳамдамов. Отахонлар! Иккалангизнинг қишлоқ-ларингиздан Раҳим чўлоқ деган бойин уездда, ундан кейин Тошкентда бўладиган қурултойга делегат қилиб сайлаганларинг ростми?

Жўра. Билмайман.

Рубцов. Нега билмайсан?

Жўра. Майлисларингга бормайман, ҳушим йўқ.

Ҳамдамов (индамай, ер чизиб ўтирган Матқулга). Сиз ҳам билмайсизми?

Матқул (шошиб). Балли!.. Йўғ-э, биламан, жуда яхши биламан, Раҳим чўлоқни дилгат сайлаганим рост.

Рубцов. Нега камбағалдан сайламадинглар. Инструкцияда...

Ҳамдамов. Ўртоқ Рубцов, бу бошқа масала. Сабр қилинг.

Бородин. Бу қишлоққа сайловларни ўтказишга биздан ким борган әди?

Ҳамдамов (Сатторовга қараб олиб). Бу ҳам бошқа масала. Сабр қилинг. Аввал Умаржоннинг айбини

аниқлашга түгри келиб қолди. (*Расулеға*.) Кун тартиби сал нари чиқишига түгри келса ҳам.

Расуле. Ҳа, майли. Майли.

Ҳамдамов (*Матқулға*). Шу сайловдан кейин Ширмонхон, яъни сизнинг қизингиз ҳар жойда «сайлов нотүгри бўпти, камбағалдан сайлаш керак» деб юрганиди?

Матқул. Ҳа, қизи тушкир, қақажон, шундай деб юрувди. «Умар акам бундай деб чучунтирмаған» деб айтуди менга ҳам.

Ҳамдамов. Ширмонхоннинг шу гаплари босмачилар қулогига етган. Кенжә қўрбоши «Сиёсатга тумшуқ суқадиган мочагарни калласини олиб, менинг олдимга олиб келинглар» деб буйруқ бериди.

Матқул. Е! Олло!

Жўра. Тавба!

Ҳамдамов. Сайловнинг нотүгри ўтганидан Ширмонхон бизни ҳам хабардор қилган эди. Шу сабаб Кенжә қўрбошининг буйруги ҳақида бизга ахборот етиши била-ноқ биз хавфнинг жиддий әканини тушундик. Мен дарров Умаржон олдига чопдим.

Бородин (қойил). Билар әдингизки, Ширмонни қутқаришга келгандা Умаржондан ўтар фидокор бўлиши мумкин эмас. Гушунарли.

Жўра. Ҳа, ўтган кузда этак йиртди қилиб, фотиҳа ўқиб қўйган эдик.

Ҳамдамов (*Расулеға*). Мен совуқ хабарни Умаржонга айтишим ҳамоно, у отга минди-ю, қишлоққа чопди.

Умар. Шошилмасам бўлмас эди, босмачилар мендан аввал қишлоққа етиб бориши мумкин эди.

Ҳамдамов (*Матқулға*). Ҳайриятки, бутун иш биз ният қиландек битди.

Матқул. Ҳайрият, ҳайрият!

Жўра (*Матқулға*). «Ҳайрият», «Ҳайрият»! Менинг ўғлим жонидан кечиб, қизингни бир ўлимдан обқопти-ку, сен уни «қиз ўғриси» деб айюҳаннос солиб юрибсан!

Матқул. Уэр, дўстим, уэр Мен бу ёғини қаердан билай?

Жўра. Билмайсан-ку, тарс-турс гапира берасан.

Матқул. Дўстингман деган одам энди қаттиқ-қуруқ гапни ҳам кўтаради-да. «От тепкисини от кўтаради». (*Умарға*) Умринг узоқ бўлсин, болам, Ширмон қани?

А б д у л ф а й з и е в а. Мана қизингиз. (*Ширмонни ўртага олиб чиқади.*)

Ширмон. Ассалому алайкум, отажон. (*Жўрага.*)
Ассалому алайкум.

Матқул (*Ширмоннинг пешанасидан ўпид кўзига ёш олиб*). Отанг ўлсин, болам! (*Бирданига Ширмоннинг билагидан маҳкам ушлаб, судрайди.*) Юр кетдик! Юр!

Жўра (*Умарни судрайди*). Сен ҳам юр.

Умар. Қаёққа?

Жўра. Қишлоққа.

Умар. Йўқ, кетолмайман. Тўхта, Ширмонхон.

Ширмон ҳам остона олдида тўхтайди. Иккала деҳқон яна ҳайрат ва чексиз газабда, бир минут тиллари лол бўлиб қолади.

Жўра. Кетолмайсан?

Умар. Ҳа, кетолмайман.

Жўра. Сен отангнинг сўзини қайтарадиган бўпқопсан? Сен ҳали менинг совунимга кир ювмабсан, лодон!

Шапалоқлаб юборади. Бу кутилмаган ҳодисадан Умар гангиг қолади, газабга келади, аммо нима қилишини билмай, қаттиқ хижолат, атрофдагиларга қарайди ва кўзи Бородиннинг кўзинга тушади. Бородин Жўрадан яшириқча Умарга «Тез тиз чўй, тавба қил» ишорасини қиласди. Бунга Жўранинг кўз қири тушади.

Умар (бир зум иккиланишдан кейин, отаси олдида тиз чўқади). Отажон, кечиринг, сизга сўз қайтардим. Мендан беодоблик ўтди. Тавба қилдим.

Ширмон (отасининг оёғига ийқилиб). Отажон, мен ҳам тавба қилдим.

Матқул нима дейишини билмай, Жўрага қарайди.

Жўра. Ҳа, ҳолинг шу экан-ку, чиллаки камиссар.
Тур ўрнингдан.

Матқул (*Ширмонга*). Тур ўрнингдан.

Ширмон сапчиб туради, аммо Умар турмайди.

Жўра. Тур деяпман, сенга. Олдимга туш.

Умар. Айтганингизни қиласман. Аммо менинг ҳам бир тилагим бор?

Жўра. Тила тилагингни.

Умар. Эрта-индин қизил аскарларни Ўшгача кузатиб қўйишим керак. Шу вазифани бажарай, ундан кейин ихтиёрим сизда.

Жўра. Наҳотки бу иш сенсиз битмаса?

Бородин. Битмайди. Чунки босмачилардан холи, хавфсиз йўлни фақат ўғлингиз билади.

Ҳамдамов. Тўғри. (*Расуловга.*) Ўртоқ Умар кечагина шу ёқдан разведкадан қайтди.

Расулов. Ҳабарим бор. (*Умарга.*) Сизни бугун мажлисга чақиришдан мақсадимиз Ўшга қурод-аслача етказишда бизга ёрдам беришингизни сўраш әди. Демак, сиз бунга розисиз.

Умар. Бу бурчим.

Бородин (*Жўрага самимий ҳурмат оҳангидা*). Лекин ҳали оталари рози бўлганлари йўқ.

Жўра (*Умарга*). Бу одам ким бўлади: гапи-сўзи туппа-тузук.

Умар. Заводда менга ҳунар ўргатган мастер акам шу киши бўладилар.

Жўра. Э, шунақами? Васил аканг ҳали шуми?

Бородин (*кулиб*). Ҳудди ўзлари.

Жўра (*икки қўллаб кўришиб*). Умринг узоқ бўлсин, мастеровой. Орқа-авра дуоингни қиласман.

Бородин. Раҳмат, Жўра ака.

Умар. Эртага сафарга чиқадиган отрядим бошлиғи ҳам шу киши. Мен бу кишининг ёрдамчиси бўламан.

Бородин. Ўғлингизни сўровини бизнинг ҳам сўрвимиз деб биласиз.

Жўра. Сен сўрама, Васил ака. Сен талаб қил. Галаб қилишга ҳаққинг бор.

Бородин. Демак, сиз розисиз?

Жўра Рози бўлганда ҳам қандоқ!

Умар. Раҳмат, ота. Дўстлар олдида менинг юзимни ёруғ қилдингиз.

Жўра. Тур ўрнингдан. (*Умар туради.*) Устангга астойдил хизмат қил, болам. Бир кун туз ичган жойингга қирқ кун салом бер, деганлар. Шунаقا әмасми, Матқул.

Матқул. Балли. (*Бородинга.*) Боламизнинг гўшти сизники-ю, суюги бизники.

Бородин. Миннаторман.

Расулов (*гапни тамомламоқчи бўлиб*). Раҳмат сизларга. Бизни кўп хурсанд қилдингизлар.

Жўра (*Умарга*). Биз бугуноқ қишлоққа қайтамиз. Аммо сен кейин амалдан кечолмай қишлоққа қайтишдан айниб юрмагин тағин, камиссар.

Умар. Отажон, мен камиссар әмасман.

Жўра (самиий афсусланиб). Шунақами? (Матқулга). Сен менинг ўғлимни камиссар деб әдинг-ку?

Матқул. Умаржон ақли ҳуши жойида бола. Большовий бўлган бўлса, биратўла камиссар бўй қўя қолгандио, деб ўйловдим-да. «Киройи кофир шави — губернатор шави» (Кулги.)

Бородин (Расуловга). Бу нима дегани?

Расулов (кулиб). Тожикча мақол: «Кофир бўлганингга яраша губернатор бўл».

Бородин (хоҳолаб кулиб). О, здорово! (Жўра, Матқул, Умар ва Ширмонга.) Қани бўлмаса бизникига юринглар, бир губернаторча чой ичамиз.

Жўра. {
Матқул. } (ажабланишиб). Чой?!

Бородин. Ҳа, антиқа фамил чой. Қанди билан.

Жўра Матқулга маслаҳат сўраб, қарайди.

Матқул. «Айтмаган жойга борма. Айтган жойдан қолма». Юравер.

Жўра, Ширмон ва Матқул чиқадилар.

Бородин (Жўраларни нарироқ кетказиб туриб, кулиб. Умарга). Дадангиз тўполон дарё-ку.

Умар. Нима қиласай, бори шу.

Куладилар. Чиқадилар.

Расулов. Ўртоқ Бородин.

Бородин (қайтиб). Ҳўш?

Расулов. Қаёққа шошдингиз? Ҳали мажлисимиш бор.

Бородин. Мажлис тамом.

Рубцов. Ҳали очилмаган мажлис қандоқ тамом бўлади?

Ҳамдамов. Ахир, рўзномадаги иккала масала ҳам ҳал бўлди-ку.

Расулов (кулиб). Дарвоқе...

Бородин (унинг сўзини бўлиб). Йўқ, мажлисимиш ҳали тамом бўлмапти. Ўртоқ раис, ҳани айтинг: Раҳимбойнинг қишлоғига сайловларни ким ўтказган?

Расулов. Ўртоқ Сатторов ўтказган.

Рубцов (Бородиндан олдин сўз олиб). Буни қандоқ тушунмоқ керак, ўртоқ Сатторов? Ҳозир Турккомис-

сия, ҳар бир ишимииздан камчилик топишга ҳаракат қилиб турганда, бу гап Фрунзе қулогига етса, балога қоламиз-ку?

Бородин. Гап балога қолишида эмас. Бу ҳодисанинг сабабини, томирини очиб ташлашда.

Сатторов. Сиз яна тирноқ орасидан кир ахтармоқчисиз, ўртоқ Бородин. Мен у қишлоққа янги борган бўлсам... Ҳамма ўша Раҳим чўлоқни мақтади. Мен унинг катта бойлигини қаердан билай?

Расулев. Қизишуvgа ҳожат йўқ, қадрли ўртоқлар. Яхиси бу хатони тузатишни ўртоқ Сатторовнинг ўзига топшира қолайлик.

Рубцов. Маъқул.

Расулев (бошқаларни оғиз очирмаслик учун шошиб). Мажлис ёпиқ.

Абулфайзева. Мунча шошдингиз? Протокол нима бўлади?

Расулев. Протоколни ўзим сизга диктовка қилиб юбораман.

Бородин. Шу ўтган гапларни яхшилаб ёсангиз, протоколингиз тарихда кўрилмаган антиқа протокол бўлади.

Расулев. Тўғри. Ҳаммаларингизга рухсат.

Абулфайзева, кейин Рубцов чиқадилар. Бородин остонаяга яқинлашар экан, кўчадан Умарнинг овози эшитилади: у ҳалиги «Бормайман» ашуласини ванг қўйиб бораёттир.

Бородин (остона олдидага тўхтаб, бу ерда қолаётган Расулев ва Сатторовларни ашулани эшитишга даъват этиб). Қулоқ солинг:

«Ҳалқ ишига бўлсангиз —

Тайёр, боргайман» деди. (Чин қалдан.)

Здорово-а?

(Жавобни кутмасдан гойиб бўлади.)

Сатторов (Бородиннинг орқасидан нафрат билан қараб қолиб). «Здорово» эмиш! Фамил чой билан ўзбекни меҳмон қиласи эмиш! Ҳунар ўргатар эмиш! Самимийлигига ишонмайман.

Расулев (сиришларча, қалдан). Жинимдан ёмон кўраман, шу одамни!

Сатторов (сирили). Мен ҳозироқ жўнашим керак.

Расулев (ташқарига хавфланиб қараб олиб). Албатта!

Чироқ ўчади. Парда.

УЧИНЧИ КУРИНИШ

Кишлоқ. Гузар. Рӯпарада далага томон кетадиган кўча. Узоқда толар ва дарё кўринади. Чапда қандайдир бойнинг ҳашаматли уйи, Кенжা қўрбошининг қароргоҳи. Ичкаридан шарпалар әшитилмоқда. Ўнгда чойхона. Супада жуда кўп милтиқ тахлаб қўйилган. Ерда патрон яшиклари. Қобиля йигитларга милтиқ тақсим қилимоқда. Салоҳиддин домла милтиқ олганларнинг рўйхатини тузмоқда.

Қобиля Шошма! Шошма дейман, шошма! Шошма, милтиқ кўп.

Домла. Қўл қўйинши унутманглар, ҳой йигитлар. Бармоғингни босиб кет!

Қобиля (йигитларга). Қолганларнинг кечқурун келасизлар.

Йигитлар тарқалади. Кўчадан Али ва яна бир йигит тўрт деҳқонни олдига солиб келади. Деҳқонларнинг бирин — Жўра.

Жўра. Астағфирулло!

Йигит. Юр-юр! Нега хўшшаясанлар?

Қобиля. Ҳа, булар ҳам хитлик қилишяптими?

Қобиля Алига мурожаат этган бўлса ҳам, қирғиз индамай ерга қарайди. Унинг ўринга шериги жавоб беради.

Йигит. Ҳа, жонларидан тўйиншибди шекилли.

Қобиля. Ҳозир хўжайн буларнинг адабини беради! (Ичкарига кириб кетади.)

Бир аумиди Қобиля билан Кенжас қўрбоши ичкаридан чиқади.

Кенжас (ўшқиради). Ҳўш?

1-дебон. Бизни зўрлаб йигит қилишмоқчи.

Кенжас. Ҳа, зўрламаса менга йигит бўлмоқчи әмасмидинг! Тўртингчилардан қўрқасанда-а! Ё ораларингда большовой борми?

Деҳқонлар. Йўғ-э, йўғ-э! Худо сақласин!

Кенжас (тўппонча ўқталиб). Ё битта-иккитангни... (Отиб ўлдиришига ишора этиб). «Элликбоши» қилиб қўяйми? (Қичқиради.) Қобиля! Ҳаммасига милтиқ бер!

Деҳқонларга милтиқ тутқазадилар. Жўрадан бошқалар ионлож милтиқ олиб четга кетади. Домла деҳқонларни рўйхатга киргиза бошлади.

(Жўрага.) Сен нега қўйқайиб турибсан?

Жўра. Мен йигит бўлолмайман.

Уйдан Сатторов чиқади. У кийимини ўзгартирган.

Сатторов. (Жўрани таниб). Нима гап?

Домла. Ҳудодан қўрқмай, пайғамбардан уялмай, лашкари исломга киришдан бош тортганлар бу қишлоқда ҳам бор әкан. (*Жўрага.*) Э, сенга сатқаи мусулмонлик кетсин!

Жўра. Қўрбоши ака, неча йилдан бери замона бе-зовта. Рӯзгорнинг шарти кетиб, парти қолди.

Сатторов. Тинч рӯзгор тебратаман деган киши бизга қўшилади. Ўз юртимиэдан золим ўрисни ҳайдаб, мусулмонобод қилмоқчимиз. Мусулмон ўз юртига ўзи хўжайнин бўлади.

Жўра (ўзига-ўзи). Бу одамни мен қайда қўрган әдим? Астағифуррулло!

Сатторов (Кенжага). Айтинг, Умарни олиб чиқишин.

Кенжа. Бу ҳали Умарнинг отасими?

Жўра. Умар? Умар қаерда?

Кенжа. Умар бизнинг қўлимиизда. Ўғлингни биз (*Тахланган милтиқларни кўрсатиб,*) арава-арава яроғ-аслаҳаси билан қўлга туширдик.

Жўра. Йўқ, у менинг ўғлим әмас, бошқадир.

Кенжа. Умарни олиб чиқинглар!

Қобиля Умарни олиб чиққани ичкарига кириб кетади. Сатторов қўрбошининг қулогига пинанидир шивирлайди, қўрбоши аввал ўйла-ниброқ қолади, маъқуллаб бош чайқайди. Сатторов йигитларнинг орқасига ўтиб яшириниб туради. Кийимлари йиртилган, юзлари қон Умарни олиб чиқадилар.

Умар. Ота!

Жўра. Ўғлим!

Бир-бирларининг қуchoқларига отиладилар. Қўрбоши ўртага тушиб, иккаласини ҳам орқага тислантиради.

Кенжа! Шошма! (Жўрага.) Ҳўш, кўрдингми?

Жўра. Кўр бўлмаганимга пушаймонман! Кўрдим! (*Умарга.*) Ўғлим, ахир сен...

Кенжа (жуда хурсанд, ҳовлиқсан). Энди бир гап бор. Ўғлингнинг шерикларини ҳаммасини отиб ташладик. Ўғлингни ҳам отиб ташламоқчи әдигу...

Жўра. Йўғ-ә! Бир мусулмон боласини...

Домла. Отилганларнинг ярмидан кўпи сенинг ўғлингга ўхшаган динини сотган мусулмон болалари әди.

Кенжа. Сенинг болангни отмаймиз. Агар бир шартимиэни бажарса...

Жўра (севиниб). Бажаради, бек акаси, албатта, бажаради.

Кенжа. Шарт шуки, ўғлинг шаҳар крепостида қанча аскар ва аслаҳа борлигини айтиб берсин. (*Умарга.*) Бородин тӯдаси қаерга қочди — буни ҳам айтасан!

Жўра. Айт, болам.

Умар (*Кенжага*). Сўзим битта.

Кенжа (истеҳзо билан). Билмайман, дегин? Бу гапни Еородиннинг ўнг қўли билмаса, ким билади? (*Умардан жавоб кутиб жим қолади. Жавоб бўлмагач, газабга келади.*) Жаллод!

Қобиля. Лаббай!

Кенжа. Олиб бор!

Жўра. Тўхтанг, бек ака, тўхтатинг!

Умар отилиб бориб, Жўрани ердан кўтаради.

Умар. Итларга ўзингизни хор қилманг, ота!

Умарни Қобил нарига тортиб кетади.

Жўра (*Кенжага*). Мени ёлгиз қўйинглар, ўзим бир гаплашиб кўрай. Кўндираман.

Кенжа (жаҳлидан тушиб, Қобилга). Қўя тур! (*Ҳаммага*). Қани, ичкарига киринглар!

Кишиларнинг бир қисми қўрбоши билан уйга, бир қисми чойхонага киришиб кетади. Умар билан Жўра ёлгиз. Дарёнинг мудҳиш шовиллаши бу ёлгиз сұҳбатга аллақандай ваҳима қўшиб туриди.

Ота-бала шивирлашиб гаплашадилар.

Жўра. Сизларни нима бало урди? Қандай қилиб буларнинг қўлига тушиб қолдиларинг?

Али пайдо бўлиб ота ва бола диалогини қизиқиш билан хуфиёна эшишиб туради.

Умар. Бу ерда хиёнат бор. Босмачилар қўққисдан пайдо бўлиб, бизни ўраб қолдилар.

Жўра (овозини кўтариб). Бўлар иш бўпти. Энди қўрбошининг айтганини қил, жон болам.

Умар. Мен дўстларимга хиёнат қила олмайман.

Жўра. Қайси дўстларингга?

Умар. Даставвал — Бородинга хиёнат қилмайман.

Жўра боши солиқ ўйланиб қолади.

Ўзингиз айтмовдинги эми: «Бир кун туз ичган ерингга қирқ кун салом бер» деб.

Жўра (баҳона ахтариб). Минг қилса, Бородининг ҳам бир ўрис-да. Кофир-да.

Алида қизиқиш яна ҳам ортади.

Умар (босмачилар томонига имо қилиб). Ана у мусулмонларнинг мингтасидан яхши.

Жўра. Ҳўп, майли. Бу ўрисинг яхши экан. Бошқалар-чи?

Умар. Ўриснинг ҳам ҳар хили бор. Сиз билан бизнинг бошимизда қамчи ўйнатган ўрисларнинг ўрнига ҳозир бошқа ўрислар келган. Сиз билан биз, оталаримиз, боболаримиз орзу қилиб кўролмай доғда кетган нарсаларни ҳозир шу ўрислар рӯёбга чиқтирияпти. Андиконда ўзбек бош кўтариб, тўраларни юртдан ҳайдадими? Ҳайдалмади. Жиззахда ўзбек тутдек тўкилиб, Николай зулмидан қутулдими? Қутулмади. Москвада ҳозир ўрис бош кўтариб, Николайни йиқитди. Туркистондан золим тўраларни ҳайдаб, сиз билан менинг бошимизни кулфатдан халос қилди.

Жўра. Ишонмайман.

Умар. Кўрмагансиз, ишонмайсиз. Мен кўрдим, тушундим. Ишондим. Етти пуштимиз «Камбагалдан подшо чиқса» деб орзу қиласр әди. Ҳозир шу подшо таҳтда.

Жўра. Қаерда, ким?

Умар. Москвада, Ленин. Тошкентда унинг саркарлари Фрунзе, Куйбишев ўтирибди.

Жўра. Яна ўрислар... Болам, мен сенинг отанг бўламан. Сени отишларига ҳеч қачон рози бўлмайман.

Кенжা бошлиқ босмачилар қайтадилар. Ҳамма уйдан ва чойхонадан чиқади.

Кенжা. Ҳўш, айтадиган бўлдими?

Умар. Йўқ.

Кенжা (Умарга). Ҳой, билиб қўй: айтмасанг отангнинг ҳам боши кетади.

Умарга чақмоқ теккандек бўлади. Пауза.

Жўра. Эшитдингми, болам?

Умар. Туғилганимга минг пушаймонман, ота. Эшитдим. (Кенжага.) Отамга тегма, номард. Отамнинг айни йўқ!

Жўра. Менинг гуноҳим нима?

Кенжа (жаҳл билан). Эй, бўлди сафсата сотиш! Қобил, олиб бор. «Элликбоши» қилас.

Умар. Отажон, рози бўлинг!

Жўра бош кўтармай жим қолади. Қобил уларни олиб кета бошлади.

Домла. Кенжа ака, худованди карим кўнглимга бир фикр солди.

Кенжа. Хўш, тақсир?

Домла келиб шивирлади. Кенжа маъқуллаб илжайди.

Домла (Қобилга). Тўхта! (Милтиқни Қобилнинг қўлидан олиб, Жўрага узатади.) Агар ўғлингнинг гуноҳига дахлинг йўқ бўлса, уни ўзинг отасан.

Ҳушидан кетаётган Жўра анчадан кейин ўзига келади. Милтиқни олади. Умар ташқарига жўнай бошлади. Жўра орқасидан икки қадам босади, кейин дармонизланиб, ерга ўтиради, пешанаси билан мильтиқча сунганича қолади.

Жўра. Йўқ! Аввал мени отинглар!

Кенжанинг ишораси билан Қобил Жўранинг қўлидан мильтиқни олади. Умар билан чиқиб кетади. Алива йигитла раста жалоднинг орқасидан кетадилар. Жимлиқда ўқ узилади. Ақли бошидан учган Жўрани фақат ўқ овози ҳушига келтиради.

Жўра (ташқарига чопмоқчи бўллади). Болам, жигарпорам!

Кенжанинг ишораси билан уни ушлаб қоладилар. Ташқаридан тартибсиз ўқ товуши эшитилади.

Кенжа (ҳаяжонда). Нима гап? Нима бало бўлди?

Али югурниб киради.

Али. У йигит қочди.

Жўра. Ҳайрият! Ҳудога шукур!

Кенжа (ғазабда, ўигитларга). Югуринглар, отинглар!

Йигитлар чолиб кетадилар. Яна икки ўқ узилади. Уидан кейин тартибсиз отишув. Жимлик, йигитларни олдига солиб Қобил киради.

Қобил. Нима тўполон?

Кенжада. Қочирдингми, ҳажиқиэ?

Қобил. Э, Қобилдан ким қочиб қутулар әди, хўжайнин? Дарёга ўзини ташлаб қутулмоқчи бўлди. (Милтиқни кўрсатиб.) Икки ўқ билан ишини бартараф қилдим. Латтадек чўкди кетди.

Жўра (яна ташқарига ташланади). Болам, болам! Отанг ўлсин, болам!

Жўрани тутиб қоладилар.

Қобил (Жўрага). Овора бўлма! Дарёмиз нишоб, ўғлингнинг ўлиги аллақачон нариги қишлоққа етди. (Жўрани зўрлаб ерга ўтқазиб қўяди.)

Кенжада. Бўлди. Тарқалинглар.

Ингитлар тарқаладилар.

Қобил (Кенжага Жўрани кўрсатиб). Бу гумроҳни нима қилдик?

Кенжада. Ўғли кетган томонга жўнат!

Сатторов. Шошманг! (Жўрага эшилтиромай.) Умартирик қомадими ишқилиб?

Қобил. Йўқ, ўлганига имоним комил. Сувни қипқизил қонга бўяб чўкиб кетди.

Сатторов. Ҳар ҳолда аҳтиёт шарт. Жўранинг ҳозирча бу ерда йигит бўлиб юргани маъқул.

Кенжада. Майли. Милтиқ бер!

Қобил ақли бошидан учиб, тамом фаромуш ўтирган Жўранинг қўлини Умарни отган милтиқни суқади.

Сатторов. Лекин юриш-туришига кўз-қудоқ бўлиб туриш керак. (Кенжага.) Умар агар ҳозиргача ҳалок бўлмаган бўлса, энди ҳалок бўлади.

Кенжада. Хўш?

Сатторов. Э, бунда политика бор... (Қўрбоши билан бирга ичкарига кириб кетади).

Жўра. Астағфирулло!

Милтиқни улоқтириб ташлаб, кочмоқчи бўлади. Жўранинг йўлини босмачи йигит Али тўсади.

А л и. Тұхта!

Д о м л а. Қаёққа кетмоқчисан?

Жүр а. Бошим оқсан еққа.

Д о м л а. Нодон әкансан! Күзингни оч, ақлингни
йиғ. Үғлингни ким нобуд қилди? (Босмачиларға ишора
қилиб.) Булар әмас, большавойлар... Улар йўлдан урди.
Ҳа, большавойлар. Большаявойлар ўғлингни диндан оздир-
ди... Энди бўлар иш бўлди. Үғлингнинг гуноҳини юваман
десанг, большавойдан ўч ол. (Милтиқни Жўра қўлига тут-
қазади.)

Жўр а (милтиқни олиб). Астағириулло! (Ўтиради.)

Чироқ ўчади. Парда.

ИККИНЧИ ПАРДА

ТУРТИНЧИ КУРИНИШ

Тошкент. Туркистон фронти штабида Фрунзе кабинети. Парда очилганда Расулов, Рубцов ва Ваҳобов қизғин баҳслашиб турган бўладилар.

Расулов (бақиради). Бу уят!

Рубцов (бақиради). Бу бизнинг обрўйимизга ҳужум!

Расулов. Бу партиянинг миллий сиёсатини бузиш!

Ваҳобов (тинчлатишга тиришиб). Мунча ҳовлиқасизлар, ўтиринглар.

Ваҳобов ўтиради. Бошқалар тик туришда давом өтади.

Рубцов. Биз бунга йўл қўймаймиз!

Расулов. Бу — Совет усули әмас, бу диктаторлик!

Ваҳобов. Нега менга ўшқирасизлар? Шу норозилигингижни кеча кенгашда айтсангиз бўлмасмиди??

Расулов. Ўртоқ Ваҳобов! Куйбишев билан Фрунзе ва бутун кенгашни бизни қоралаб турганда, биз сўзга чиқсан, таъсири бўлмас эди.

Рубцов. Вот именно: сўзга чиқиб, холис фикр айтиб бизни мудофаа этиш асли сизга ўхшаш раҳбардан лозим эди.

Ваҳобов. Йўқ, бундай иш даставвал Туркистон Марказий Ижрокомининг раисидан лозим эди. Раис Турккомиссияга ёнбосиб турганида мен унинг ўринбосари, нима қила олар әдим? Мени кўпчилик олдида Турккомиссиянинг йўлига қарши чиқишим яхши әмас. Аммо шахсий суҳбатда Куйбишев билан Фрунзе ўртоқларга мен қаттиқ норозилик билдиридим.

Рубцов. Ҳўш, улар нима дедилар?

Ваҳобов. Кенгашда айтган фикрларида қаттиқ туриб олишди.

Расулов (асабий истеҳзо билан). Яъни «босмачи-

ларга маҳаллий буржуазия зиёлилари, Қўқон автономия-сининг қолдиқлари илҳом беради». Шундайми?

Ваҳобов. Шундай дейишади.

Расулов. Ахир сиз ҳақиқатни тушунтирумадигизми?!

Ваҳобов. Тушунтирдим. Биз Туркистонда Совет ҳукумати қуриш учун жондан кечиб, ҳалқ билан курашмоқдамиз, дедим.

Фрунзе билан Бородин киради.

Фрунзе. Салом, ўртоқлар.

Ҳамма ўринидан туради. Бородиннинг пайдо бўлиши Рубцов билан Расуловни ажаблантиради. Бородин хафа. У бош қимиратиб саломлашганича Фрунзенинг орқасида туриб қолади. Фрунзе кулимишиб туриб, ҳаэилнамо, истеҳзо билан сўзида давом этади.

Кизгин суҳбатларингизни бўлдик шекилли. (Ваҳобовга.) Ўртоқлар, албатта, сизнинг фикрингизга қўшиладилар. Ҳалқ билан курашиш керак, дейдилар. Шундайми?

Рубцов. Вот именно, курашмасдан иложими ўйқ, ўртоқ Фрунзе, Менингча, Турккомиссия бир нарсани эътиборга олмаётир. Туркистонда Совет ҳокимиятини қураман десангиз, пролетар диктатурасининг кучини кўрсатиш керак.

Фрунзе. Сизлар пролетар диктатурасининг кучини кўрсатаман деб дўстларни душманга айлантираётисиз. Бу айниқса бутун Туркистон учун хавфли. Вақт қалтис: Каспий бўйида интервентлар ҳужум әтмоқда. Еттисувда қулоқлар бош кўтарган, Бухорода амир бизга қарши пичоқ қайрамоқда... Кенг деҳқонлар оммасига Совет ҳокимиятининг ҳақиқий қиёфасини кўрсатиш керак. Ана шунда душман иғвосига учганларнинг кўзи очилади. Сув лойлатиб, балиқ тутмоқчи бўлиб авантюристлар яккаланиб қолади.

Рубцов. Демак, сиз ҳатто босмачиликда юрган кишиларни ҳам Совет тарафдорларига айлантириш мумкин деб фараз қиласиз. Шундайми?

Фрунзе. Фараз әмас, бу шубҳасиз.

Рубцов. Вот именно, бу шубҳасиз әмас, балки фақат фараз.

Расулов. Турккомиссиядаги ўртоқлар маҳаллий шароитни билмайдилар. Шунинг учун баъзан нотўғри установка берадилар.

Фрунзе (сүхбатга енгиллик киргизувчи тусда ғапиради). Турккомиссиядаги ўртоқлар ичидә Туркистонда туғилиб. Туркистонда ўрганлар ҳам бор.

Рубцов. Масалан?

Фрунзе (кулиб). Масалан, пишпаклик Фрунзә деған бир киши. (*Кулишадилар.*) Айтгандек, кўришмадик шекилли.

Ҳамма билан кўришиб чиқади.

Кечирасизлар, ўзим мажлис чақириб, ўзим кечикдим.

Утиришадилар.

Ваҳобов. Босмачилар масаласидаги установкангизни тўғри деб фараз қиласйлик. Аммо нега Турккомиссияси Советлар қурултойини чақиришга қарши?

Расулов. Бизга ваъда қилинган ҳуррият қани?

Фрунзе. Сизларга маълумки, Туркистоннинг автономияси ҳақида ўртоқ Лениндан бевосита маслаҳатлар олиш учун Туркистон Марказий Ижрокомининг раиси Москвада ўтирибди. Ленин уни бугун қабул этади. (*Соатига қараб*). Қабул аллақачон тамом бўлган бўлса керак. Куттилаётган муҳим хабарни сизларга дарров етказиш учун ўртоқ Куйбишев билан мен сизларни ўз ҳузуримизга таклиф этиб, мажлисимизни шу ерда ўтказишни зарур топдик. (*Бошқа оҳаніда*) Туркистон, албатта автономия олади. Бугина әмас. Ҳали вақти келиб Туркистондаги ҳар бир миллат ўз республикасига эга бўлади — Буюк Лениннинг нияти шу. Аммо фақат интернационализм принципларига асосланган ҳурриятгина ҳалққа ҳақиқий озодлик бериши мумкин. Баъзи тақсирларнинг беюзлиги шу даражага етдикни, улар ҳатто Компартияни ҳам фақат туркий ҳалқлар партияси деб эълон этмоқчилар. Съездга тайёргарлик ҳам бизни қаноатлантирумайди. Делегатларнинг жуда кўпи советларга ёт кишилардан бўлиши хавфи бор. (*Ваҳобовга*) Ўртоқ Бородин сизга Андижон ревкомида бўлган қизиқ бир латифани айтиб бериши мумкин.

Рубцов (жаҳл билан). Икки деҳқон воқеасими? Тушундик. Ўртоқ Бородин ўзининг ифво халтасига доим шундай гапларни йигиб юради.

Фрунзе (жиддий). Ўртоқ Бородин бугун фақат қизиқ латифа әмас, жуда қайгули хабар ҳам келтирган.

Рубцов (қўроқиб). Яроғ-аслача масаласида әмасми? **Бородин.** Ҳудди шундай.

Рубцов. Хўш, қўққисдан Тошкентга келиб қолибсиз?

Бородин. Яроғ-аслача босмачилар қўлига тушди.

Фрунзедан бошқа ҳамма ҳаяжон билан ўринидан туриб кетади.

Рубцов. Қандай қилиб!

Расулов. Нима бўлди?

Бородин (*картадан кўрсатиб*). Ўшдан 15 чақиримча берида, Хонободда бизни катта босмачилар отряди ўраб олди. Қарасам, уларга бас келишнинг иложи йўқ. Яроғларнинг мумкин бўлган қисмини олиб, яна Андижонга чекинишга тўғри келди. Кейин мен тезда ўртоқ Фрунзе олдига жўнашни лозим топдим.

Расулов. Умар нима бўлди?

Бородин. Бечора Умар! Умар босмачилар орасида ўралиб қолди.

Рубцов. Аҳ, кўнглимга келган эди! «Босмачилар орасида ўралиб қолди» әмиш! Босмачилар томонига ўтиб кетди деяверинг. «Хонобод йўли хавфсиз» деб қаттиқ туриб олгани бежиз әмас әкан ўзи.

Расулов. Бу иш — шубҳасиз Умарнинг хоинлиги натижасида.

Фрунзе. Ўртоқ Бородин, Умар нима қилганини айтиб беринг.

Бородин. Қуршовдан чиқиши учун биз дарров иккига бўлиндик. Аскарларнинг бир қисмини Умар олди, бир қисмини мен олдим. Улар илгарироқ қуршовдан чиқди. (*Картадан кўрсатади.*) Биз Бешкепа қишлоғида ўралиб қолдик. Умар орқага қайтди. Яна урушга кирди. Босмачилар у билан овора бўлиб турганда, биз қуршовдан чиқиб олдик. Кўрпа қишлоғида босмачилар Умарни қўйиб, яна бизга ҳужум қилди. Умар яна қайтди. Бир иш қилиб босмачилар билан бизнинг орамизга кирди, бизнинг чекинишимизга кўмаклашиб, босмачиларни тўсиб турди, биз узоқлашиб олдик. Кейин босмачилар бизни тополмай қолди. Чунки йўл лой әди, чанг йўқ әди.

Расулов. Умарнинг бир неча марта қайтганини ўз кўзингиз билан кўрдингизми?

Бородин. Операциянинг боришидан кўриниб турди.

Ваҳобов. Тахмин десангиз-чи.

Бородин. Тахмин әмас. Менинг етарли ҳарбий тажрибам бор. Операциянинг боришидан аниқ хуласалар чиқара оламан.

Расулов. Үртоқ Бородин ўзи Умарни жуда яхши кўради.

Адъютант киради.

Адъютант. Үртоқ Рубцов, сизга телеграмма бор.

Рубцов (телеграммани қабул қилиб олаётуб). Тўғри айтдингиз, ўртоқ Расулов. Үртоқ Бородин Умарга гард юқтиргиси келмайди.

Адъютант чиқади.

Фрунзе. Үртоқ Бородиннинг бунга баъзи асослари бор. Аммо Умарга ишонмасликка сиз билан биэда қандай асос бор?

Рубцов телеграммани очади. Ўқийди ва тантанали равишда у ёқданбу ёққа юра бошлайди.

Расулов. Агар Умар бизга содиқ бўлса, нега босмачилар орасида қолди?

Фрунзе (ўйланиброқ). Умар босмачилар орасида ўзи хоҳлаб қолди дейишга қанчалик далилимиз бор?

Рубцов. Мана далил, марҳамат!

Телеграммани Фрунзега узатади, Фрунзе ўқийди. Ҳайрон. Газаб ва ўпка аралаш Бородинга қарзиди. Телеграммани беради.

Бородин (телеграммани ўқийди). «Мен томондан текширилиб, ҳақиқат қилинган маълумотларга қараганда, Умар Жўраевнинг отаси — Кенжак қўрбошининг энг ишончли йигити. Шу маълумотни сизга етказинишин ўзимнинг коммунистик бурчим, деб ҳисоблайман. Сатторов».

Фрунзе (Бородинга). Шу нарса сизга маълуммиди?

Бородин. Йўқ. У деҳқон менга сoddадил, соф кўнгил бир тўполон дарё кўрингган эди. Бундай кишилардан одатда жуда содиқ дўстлар чиқади. Мен ҳатто умид қиувдимки...

Расулов. Сиз умид қилиб ўтира берисизу, тўполон дарё бориб босмачилар денгизига қўйилибди.

Задарханда кулади. Унга Рубцов қўшилади.

Вахобов. Бир босмачининг хони ўғли туфайли бизнинг яроғ-аслаҳаларимиз босмачилар қўлига тушганда, уни мудофаа қилишингиз қизиқ.

Фрунзе. Қуролнинг босмачилар қўлига тушуви одатдаги оператив муваффақиятсизлик бўлиши мумкин.

Одамнинг ота-онаси ҳам ҳар қандай бўлиши мумкин, аммо у одам ўзи амалда бизга содиқ бўлса, биз уни ўзимизни-ки ҳисоблай оламиз. Лекин у одам мана бундай қалбаки-лик қиласидиган бўлса, ўзининг баъзи ишларини Совет ҳо-кимиятидан яширадиган бўлса, бундай одамга бизда ҳеч қандай шафқат йўқ!

Рубцов. Вот именно, ҳеч қандай шафқат бўлиши мумкин эмас!

Остонада пешана ва қўли қонли бинит билан боғланган Умар пайдо бўлади. У дармонсизланиб, ашикнинг ўйг қанотига суниб, кўуларини юмганча қолади. Умрага аввал Ваҳбовнинг, кейин Фрунзенинг кўзи тушади, Фрунзе ҳайрон. Шошиб адъютант киради.

Адъютант. Кечирасиз. Ўзи кирибди. Мен бир минут йўқ бўлган эдим.

Бородин (Умар томонга отилади). Умар!

Умар. Дўстим!

Кучоқлашиб кўришадилар. Адъютант чиқади. Умар долсизланиб креслога чўкади.

Бородин. Ўртоқ Фрунзе, мана Умар.

Умар (ўринидан туриб). Салом, ўртоқ Фрунзе!

Фрунзе (қўлини бермайди, совуқ). Салом!

Умар яна долсизланиб креслога ўтириб қолади.

Ҳоли оғир шекилли. Доктор чақиринг.

Умар. Хотиржам бўлинг. Бир оз дармонсизман. Ҳо-зир ўзимга келаман.

Пауза. Бородин сув беради. Умар бир оз ўнгайсизланади.

Умар. Ўртоқ Фрунзе, сиз Бородинни кечиринг. Мен сиздан шуни сўрагани келдим. Ҳайрият бир омадим ке-либ қутулиб қолдим. Айб Бородинда эмас, айб менда...

Фрунзе.. Айб албатта сизда! Кенжа қўрбоши Ҳо-нобод йўлида бирданига қаердан пайдо бўлиб қолди? У аввал тоғ орқасида юарар эди-ку?

Умар. Билолмадим.

Фрунзе. Отряднинг яроғ-аслаҳа олиб кетаётганини Кенжага ким хабар қилган?

Ҳамма Умарнинг оғэзига ҳаяжон билан тикилиб қараб қолади.

Умар. Ҳайронман. Ревкомдаги маслаҳат вақтида Рубцов, Расулов, Бородин, Сатторов ва Ҳамдамов ўртоқ-

лардан бошқа ҳеч ким йўқ әди. Ҳаммаси ўзимизнинг кишиларимиз.

Ваҳобов билан Расуловда енгилланиш.

Расулов (заҳарханда). Сиз ўзингизни айтмадингиз.

Умар. Мен ким әканимни Кенжанинг олдидан қочиб бу ерга келишимдан тушуниб оларсиз, деб ўйлайман. Мен бу ерга отамдан кечиб келдим.

Фрунзе. Отангизга нима бўлди?

Умар. Мен у билан босмачилар орасида учрашдим.

Рубцовда жонланиш.

Кенжа қўрбоши мендан Бородиннинг қаерга қочганини, шаҳар крепостида қанча аскар борлигини айтиб беришни талаб қилди. Айтиб берсам, ўзига юзбоши қилиб олмоқчи бўлди. Мен айтмадим. Уртага отамни қўйдилар. Уни яқинда босмачиликка мажбурий олишган әкан. Отам ҳам шуни талаб қилди.

Рубцов «Қўрдингизми? Менинг сўзларим ҳақ әканимни?» дегандек, аввал Фрунзенинг, кейин Ваҳобовнинг олдига боради.

Мен кўнмадим. Қўрбоши орага отамнинг ҳаётини қўйди. Мен рад қилдим. Отам мени оқ қилди.

Рубцов яна Фрунзега «Қаранг, отаси қандай одам?!» дегандек имо қиласди. Ҳикояни ҳаяжон билан эшишиб турган Фрунзе Рубцовга эътибор бермайди.

Кейин мени отишга олиб кетдилар, мен ўзимни дарёга ташлаб, зўрга қутулдим. Отамни ҳам отиб ташлашган бўлсалар керак.

Оғир жимлик.

Рубцов (заҳарханда билан). Отангиз ўз ихтиёри билан босмачи бўлган әканми, ёки...

Фрунзе (газаб билан Рубцовнинг сўзини бўлади). Бас! (Умарни қуучоқлаб.) Қўлингизни беринг. Кечирасан. (Бородинга.) Уртоқ Жўраевни докторга кўрсатинг. Иккалангиз эртага Фарғонага жўнашга тайёрланинг (Ваҳобога.) Менингча, биз бундай қиласми: ўртоқ Жўраевни Угорревкомга, ўртоқ Бородинни уезд ҳарбий советига раис қилиб тайинлаймиз. Йиковлон бир ишлаб кўрсинлар. Умар ҳайрон. Расулов билан Рубцов газабда. Ваҳобовнинг оғангина тикилиб қоладилар.

Ваҳобов (норози оҳангда). Майли... Бўлади.

Умар. Ўртоқ Фрунзе, ҳазиллашманг. Мен чаласавод бир одам бўлсам; бундай ишларда Расулов акамга ўхшаш мулла кишилар ишласа бўлади.

Фрунзе. Тўғри айтдингиз. Ўртоқ Расулов ўқиган киши. Шунинг учун унга ўргатишнинг ҳожати йўқ. Совет аппаратининг вазифаси — сизга ўхшаш меҳнаткаш халқ вакилларини давлатни идора қилишга ўргатиш. Шундай эмасми, ўртоқ Расулов?

Расулов (норози). Ҳа, албатта.

Умар. Мен ҳайрон бўлиб қолдим, ўртоқ Фрунзе.

Фрунзе. Ҳайрон бўлманг. Журъат этинг. Совет аппаратида ишлаш учун ҳар кимдан икки нарса талаб этлади: садоқат ва журъат! (Уқтириб тақорорлайди.) Ва журъат!.. Бургут ўз боласини учишга қандай ўргатади, биласизми? Қозоқ-қирғиз эртакларида бор-ку?

Умар. Эшитмаган әканман.

Фрунзе. Бургутдай қушнинг боласи ҳам аввал анча журъатсиз бўлар әкан, уясидан ўзи учиб кетишга ботина олмас әкан. Шунда бургут ўз боласини чангалига олар әкан-да, энг баланд чўққи устига олиб чиқиб (Уқтириб.) ташлаб юборар әкан, кейин ўзи учишга мажбур бўлган боласини гоҳ чап ёқдан, гоҳ ўнг ёқдан келиб қўллаб, охири учишга ўргатар әкан... Россияда шундай бургут бор. Бу — рус халқи. Унинг жуда кўп болалари бор. Бу — ўзбек халқидек әзилган миллатлар. (Умарга қўлини бериб.) Дадил бўлинг! Журъат этинг.

Умар. (Руҳланган. Фрунзенинг қўлини сиқади.) Менга ихлосингиз учун раҳмат.

Фрунзе. Ўртоқ Расуlevни сизга ҳозирча ёрдамчи қилиб қолдирамиз. Ўртоқ Рубцов менинг олдимида қолади. Менинг таклифларим Турккомиссия томонидан қабул этилар деб ишонишга асоси бўлса керак.

Ҳамма (Бородин ва Умардан ташқари). Албатта. Шубҳасиз.

Фрунзе (Бородин ва Умар билан қўл бериб хайрлашиб). Демак, янги вазифаларингизни бажаришга тайёрланаверасиз.

Умар. Ҳўп, ўртоқ Фрунзе.

Ҳамма билан қўл бериб хайрлашади.

Расулов (Умар билан хайрлашаётуб, уни бир чеккага тортиб). Ўртоқ Жўраев, сиз яқиндагина отангиз ол-

дида, бир бурчимни бажаришим биланоқ, қишлоғимга албатта қайтаман, деган әдінгиз.

Умар. Түғри, шундоғ деб қасам ичган әдім.

Расуле в. Үндай бўлса, нега шу қасамингизни унудингиз? Янги, масъул вазифада ишлашга рози бўлдингиз?

Умар. Биринчидан, афсуски, мен ҳали бурчимни бажаролганим йўқ. Иккинчидан, нима қилай: отам бечора мени «камиссар» деганида фаришталар «омин» деган акан-да!

Бородин (*хурсанд, Умарга*). Эздорово сказано (*Расулеяга кулиб.*) Ҳа: «Киройи кофир шави, губернатор шави» деганлар.

Кулги. Бородин ва Умар чиқадилар.

Рубцов (*ўпка билан*). Ўртоқ Фрунзе, бу қандай гап?

Фрунзе. Ҳеч гап әмас. Мен фақат кечаги кенгашнинг қарорларини амалга ошираётирман.

Фрунзенинг адъютантни киради.

Адъютант. Ўртоқ Куйбишев Москва билан гаплашишни давом эттираётгани учун мажлисга келолмас акан. Сизга бу телеграммани бериб юборибди.

Фрунзе (*телеграммани кўздан кечириб*). Ўртоқлар, Ленин бизнинг фикримизга тўла қўшилади. Туркистон бу ерда яшовчи ҳамма халқларнинг республикаси деб эълон этилади. (*Қўлидаги телеграммани юқори кўтариб*). Компартия Турк Компартияси әмас, балки Туркистон Компартияси бўлади. Демак, Советлар съездини ҳам ҳозирча қолдириб, тайёргарлик ишларини қайтадан ўтказиш лозим бўлади... Кўрасизки, ишлар кўп. Қани, мажлисни очайлик.

Адъютант секретарлик ўрнини олади.

Мажлиснинг кун тартибини ўзгартиришга тўғри келади. Демак, биринчи масала — марказнинг телеграммаси. Иккинчи масала — Фаргона босмачиларига қарши операциялар бошланиши муносабати билан кўриладиган чоралар ҳақида.

Чироқ, ўчади. Парда.

БЕШИНЧИ КУРИНИШ

Фарғона қишлоқларидан бирида катта бойнинг ҳовлиси. Мөх-
монхона. Айвон. Айвонда йигитлар бир оз ўйин қилиб, ичкари кириб
кетадилар. Ҳовлида катта зиёфатга тайёргарлик кўрилмоқда. Мөх-
монхона ичидан базм шарпалари әшитилмоқда. Айвоннинг остонаси-
да икки йигит соқчиликда турибди. Дарвозадан Қобиля Жўра
 билан Алини әргаштириб киради.

Қобиля (соқчиларга). Сизлар бўшадинглар.

Соқчилар кетади.

(Жўра билан Алига.) Үзим одам қўйгунча, қимирамай
турасизлар.

Жўра.
Али. }Хўп.

Қобиля мөхмонхонага кириб кетади. Жўра ҳовлида бораётган қизгин
тайёргарликни кўздан кечирди.

Али (Жўрага). Оғайни, бу яна нима тўполон?

Жўра. Катта маслаҳат, зиёфат бўлар эмиш.

Али. Яна қанча бечора хонавайрон бўлади десанг-
чи?

Жўра. Ҳақ гапни айтдинг. Бу нозу-неъматлар осмон-
дан тушармиди, сен билан менга ўхшаш фуқародан оли-
нади-да.

Қуролли босмачи йигит қўллари орқага бояланган Матқул би-
лан Собирни олиб қаради.

Жўра (Матқулни кўриб ҳайрон). Ие!

Йигит. Гулом aka қаерда?

Али. Ичкарида. Ҷақирайми?

Йигит. Үзим кираман. Ана буларга қараб туринг-
лар. (Мөхмонхонага кириб кетади.)

Жўра Алига «нарироқ бориб қараб тур, бу одам билан гапим бор»
ишорасини қиласди. Али нари кетади.

Жўра (ер чизиб, маъюс ўтирган Матқулга яқинла-
шиб). Саломатмисан, Матқул.

Матқул (тажом янги, босмачи кийимидаги Жўрани
секин таниб). Ие, Жўра! Не касофат уриб сен босмачи
бўлиб қолдинг?!

Жўра (жавоб ўрнига йиглайди). Тақдир әкан-да,
тақдир.

Матқул (астойдил сўқиниб). Ҳу ўша тақдирни...

Жўра. Күфур кетма. Тилингни тий.

Матқул (қаттиқ куйиб). Йўқ. Гиймайман. Нима бу: дунёми ё кушхона?

Жўра. Дудинг осмонни тутади. Ишқилиб қизингга бирор бало бўлгани йўқми?

Матқул. Қизимнинг қаердалигини ўзим ҳам билмайман. Умардан дарак борми?

Жўра. Ўғлим...

Жўра жавоб беришга улгурмайди. Меҳмонхонадан **Сатторов,** **Кобил** ва ийт чиқадилар.

Кобил. Яна бир марта сўрайман, ундан кейин ўзингдан ўпкала: қизинг қаерда? (*Матқул индамайди.*) Билмайсанми?

Матқул. Билсам айтармидим? (*Ўз ичидаги сўқинади.*)

Кобил Сатторовга қарайди. Сатторов «элликбоши» ишорасини қилади ва кириб кетади.

Кобил (Матқулга). Қани, юр. Тезроқ қимиrlа!

Жўра (чиқиб кетаётган Қобилга). Дўстим, сени қаёққа олиб кетаётганига тушундингми?

Матқул. Ҳуш қол, энди қиёматгача кўришмаймиз. Аммо буларнинг ҳам ёқасига бир куни бало ёпишади. Булар халқ билан ўйнашади. Ўт билан ўйнашади. Ўт билан ўйнашган ёнади.

Кобил уни олиб чиқиб кетади.

Жўра (тажанг). Астағфирулло!

Али (югуриб кириб). Меҳмонлар келаётир.

Меҳмонхонага кириб кетади ва ундан дарров **Мадамин**, **Кенжаз**, **беклар**, **Сатторов**, **Салодиддин** домладар билан чиқади. Дарвозадан **Фролов**, **офицер**, 3—4 қуролли рус ва ийтлаор киради. Саҳна камсўз, кўп имоли. Мадамин **Фролов** билан қучоқлашиб, бошқалар бир-бирлари билан қўл беришиб кўришадилар. Ҳар иккни томон мумкин қадар кўпроқ ҳурмат ва тақаддуф кўрсатиш ҳаракатида. Тўхтовсиз «Марҳамат», «Пожалуйста», «Ҳуш келибсизлар» ововлари. Мадамин **Фроловни** меҳмонхонага олдин киришга таклиф этади. **Фролов** кўнияди, **Мадаминга** йўл бўшатади. Бир оз тортишувдан кейин, **Мадамин** **Фроловни**нинг қўлтигидан олади ва икковлари баравар кириб кетадилар. Саҳнада тсомашбинн йигитлар, **Али** ва **Жўра** қолади. Йигитлар ҳайрон.

Жўра (хуноб). Астағфирулло!

Али (хуноб). Ҳаммаси кофир-ку!

Жўра. Кофир бўлиб ҳамки, жуда ноинсофи. Бу тўраларнинг қамчисини смаган киши бормикин бу атрофда?

Салоҳиддин домла чиқади, ҳамма жим бўлади.

Домла. Ҳўш, яхшилар...

Жимлик.

Мени кўриб даминглар ичларингга тушиб кетди.

Йигитлар жим.

Айтмасанглар ҳам, ҳар бирингизнинг дилингиздаги гапни биламан.

Ҳамма жим туришда давом этади. Биринчи ёш йигит бир нарса демоқчи эди, Али туртиб тўхташга мажбур этади.

Яъни демоқчисизларки, нечун бек акам кофирлар билан дўстлик қиласи? Шундайми?

Оғир жимлик.

Нодонсиэлар! Шуни фаҳмлаш керакки, булар кофир бўлгани билан яхши одамлар...

Иккинчи йигит бир нарса демоқчи эди, Али уни ҳам туртиб тўхтатади.

Улар большевикларга қарши.

Жўра (тажанг). Астағфирулло!

Домла. Ҳа, Жўрабой, яна тажангсиз?

Жўра. У ёқда мени ўғлимга ўхшашиб мусулмон болалари большавойга ёрдам беради, бу ёқда тўрамга ўхшашиб кофирлар бек акамга ёрдам қиласи. Жуда ҳам чалкаш замон бўлди-да!

Домла. Жўрабой, кўнглингизга шайтон оралаб қолибди, калима келтиринг.

Али. Жўравой тўғри гапни айтди. «Лашкари ислом», «Лашкари ислом» деймизу, бориб-бориб ўрнининг ангемони билан дўстлик қиласизми?

Домла. Нодонсан! (Меҳмонхонани кўрсатиб.) Ана у ёқда улуғлар орасида нима гап бўлаётганидан хабаринг йўқ. Тошкентга камансиё келибди.

Йигитлар тушумай, бир-биринга қарашади.

Яъни масалан, Масковдан большавойларнинг каттакони Фрунзе келибди. Ҳар бир мусулмонни кўз олдида бола-

чақаси жодудан ўтказилсин, кейин ўзи симёғочга осилсин, деб фармон бериди. Оқ подшо большавойнинг олдида ҳолво эди, нодонлар!

Бирин-кетин узилган икки ўқ овози әшитилади. Домла қўрқиб ичкарига кириб кетади.

Жўра. Домла иштонини янгилагани кириб кетдиларми?

Кулишади, домла билан Сатторов чиқади.

Сатторов (атрофга қулоқ солиб). Жимжит-ку?

Домла. Ҳозиргина икки ўқ узилди.

Қобил киради.

Сатторов. Қобил, ким у ўқ узган?

Қобил. Мен. Буйруғингизни бажардим.

Жўра ҳаяжонда.

Сатторов. Ҳалигача судраб юрдингми?

Қобил. «Намоз ўқиб олайлик», деб сира қўйишмади.

Сатторов. Ёмон ҳам юмшоқ кўнгил бўлиб кетибсан-да, Қобил (Домлага.) Оббо домла-е, чумчуқ пир этса, юрагингиз шир этади-ю...

Домла (хижолат тортиб). Э, әҳтиёт шарт-да, яхшилар.

Кула-кула қайтиб кириб кетадилар. Паранжили Ширмон шошиб киради.

Ширмон (секин ёлғиз қолган Жўра олдига келади). Саломатмисиз?

Жўра. Ҳой аёл, сен кимсан?

Ширмон (юзини очиб кўрсатади). Ширмонман.

Жўра (қаттиқ ҳаяжонда). Қандай бўлиб сен бу ёққа кепқолдинг?

Ширмон. Чучунтиришга фурсат йўқ. Фақат саволларимга тез жавоб беринг...

Жўра (унинг сўзини бўлиб). Тўхта. Босмачилар сени излашяпти, кўрса тилка-тилка қилиб ташлайди, лодон!

Ширмон. Бу ерда мени сиздан бошқа ҳеч ким танимайди. Мени сизга ишонишиб юборишиди.

Жўра. Ким?

Ширмон. Умар акам.

Жўра. Умар тирикми?

Ширмон. Гирик.

Жўра. Ҳудога минг қатла шукур!

Ширмон. Умар ака сиздан сўрайди: тез айтинг.

Бу ерда нима бўляпти?

Жўра. Мадаминбек ҳамма Фаргона бекларини йиқкан. Муштумзўр мужик-ўрислар ҳам шу ерда. Катта маслаҳат бўлаётир.

Ширмон. Менга шуни билиш керак эди. Раҳмат.

Ойна тагига бориб, ичкаридаги гапга узоқ қулоқ солади. Жўра атрофни қўриқлади. Ширмоннинг қиёфасидан биз мұхим гапларни эшиштаётганини сезамиш.

(Хурсанд Жўранинг олдига келиб.) Отамни қаерга қамашган?

Жўра нима дейишини билмайди.

Нега индамай қолдингиз?

Жўра. Отанг... (Сўзини тугатолмай қолади.)

Меҳмонхонадан маст оғицер ва Қобил чиқади. Ширмон ўзини Жўранинг панасиға олади.

Қобил. Нега қўзғалдингиз, тўрам, шамоллаб қолманг яна.

Оғицер. Скучно.

Қобил. Нима дедингиз?

Оғицер. Скучно. Сизники мусулмон ёмон закон: кампания бор, ароқ бор, хотин йўқ. (Айвоннинг қирғогига келади.) Скучно! (Ширмонга қўзи тушади.) А это кто?

Жўранинг ишораси билан Ширмон қочмоқчи бўлади. Оғицер иргиб тушиб, унинг йўлини тўсади.

Куда? (Ширмоннинг чимматини юлиб олади. Қиёнинг чиройига мафтун бўлиб.) Үҳў! Ярми шакар, ярми қанд!..

Йигитларда газаб, Ширмон чимматини офицер қўлидан тортиб олиб қочмоқчи бўлади, офицер уни кучоқлаб меҳмонхонага судрайди. Орага Жўра тушади.

Жўра. Қўлингни торт, ноинсоф!

Офицерни туртиб ташлайди. Офицер Ширмонни қўйиб юбормайди.

Қобил (Жўрани туртиб ташлайди). Нари тур!

Жўра. Ахир инсоф борми, сизларда! Бир бечоранинг боласини..

Қобиля. Нари тур дейман. (*Тўппонча ўқталиб.*) Жонингдан тўйғанмисан?

Али. Қобил ака! Қиз бола-я — бир бандай мусулмоннинг боласи.

Қобиля. Биттанг чурқ әтсанг, калланг ёнингда.

Жўра (Қобилга). Қўйиб юбор қизни, ғарвачча. Қўшмачилигингни холангга қил!

Йигитлар гуриллаб уни маъқуллайдилар. Эшик олдида олишув. «Инсоф борми?», «Бечора ҳиз», «Эшикни синдирасан!», «Нега қараб турибсанлар!», «Ҳозир отаман!» овозлари. Бирданига қўлида паранжичвони, бош яланг Ширмононни олномон ичидан чиқади. Кочади. Офицер Ширмоннинг орқасидан қувиб кетмоқчи бўлади. Жўра унинг ёқасидан тутиб олиб, қулочкашлаб туриб жагига солади. Унга бошқа йигитлар қўшиладилар. Офицерни ура бошлайдилар.

Қобиля. Тўхта-тўхта! Отаман!

Унинг дўёзига деч ким қулоқ солмайди. У шошилганича меҳмонхонага кириб кетади. Бир нафасда ичкаридан тўппончаларни ялангочлаб ҳовлиқан **Қобиля**, Мадамин, Фролов ва меҳмонлар чиқишидади.

Мадамин. Тўхта дейман, ҳайвонлар, тўхта!

Үқ узади, йигитлар тўхтайди. Ганграган офицер ўртада қолади, Руслардан иккитаси ва **Қобиля** уни ичкарига олиб кириб кетадилар. Ҳовли томошабин йигитларга тўлади. Офицерни урганларнинг бир қисми йигитлар орасига кириб гойиб бўлади.

Фролов (ғазабдан). Эшаклар, биласанларми, мен санларни нима қиласман!

Мадамин. Хотиржам бўлинг, тўрам, мен ўзим бу ҳайвонларнинг адабини бераман. (*Йигитларга*) Галвани ким бошлади?

1-ийит. Бек ака, меҳмоннингиз ўзи бир мусулмон қизини...

Мадамин. Алжима! Биламан! Битта қишлоқи гадойнинг битлиқи қизи учун шунча галвами? Сен кимнинг дастасидансан?

Қобиля меҳмонхонадан қайтиб чиқади.

1-ийит. Сизнинг йигитингизман.

Мадамин. Меними?

Тўппонча билан йигитнинг бошидан отади. Йигит тил тортмай ўлади.

Қобил йигитлар орасидан кимларнидир ахтармоқда.

Меҳмонни яна ким урди?

Қобиљ (иккинчи йигитнинг ёқасидан бўғиб келтиради). Мана, яна биттаси.

Мадамин. Бу кимнинг дастасидан?

Кенжада. Менинг дастамдан. (*Йигитнинг кўкрагидан отади.*)

Йигит газаб билан бир нарса демоқчи бўлади, лекин улгуролмай турсиллаб йиқилади. Оломон сийраклаша бошлайди.

Мадамин. Яна ким?

Қобиљ. Жўра.

Сатторов. Жўра? Қани Жўра?

Жўрани ахтарадилар, тополмайдилар.

Домла. Жўра қочибди.

Кенжада (*Қобиљга*). Дарров ёнингга иккита йигит ол. Қувла, тут.

Қобиљ шошиб чиқиб кетади.

Мадамин. Яна ким?

Ҳамма жим. Уликларни олиб чиқиб кетадилар.

Фролов. Аҳа, бир-бирингни яширасан! Мен сенлар билан ҳали гаплашаман! (*Уз одамларига*.) Тақсирлар, кийининглар.

Адъютант ичкаридан кийнимлар олиб чиқади. Кийинадилар, беклар ҳаяжонда.

Мадамин. Тақсир, нима қилмоқчисиз?

Фролов. Аскарларингиз шу эшаклар әкан, сиз билан иттифоқнинг аҳамияти йўқ. (*Уз одамларига*.) Пошли!

Мадамин (*Фроловни тўхтатиб*). Тақсир, шошманг, қизишманг, иш бузилмасин.

Фролов. Йўқ! Гап битта. (*Кетмоқчи бўлади.*)

От туёқларининг товуши. Бир йигит югуриб киради.

Йигит. Шаҳардан меҳмон бор.

Расулов кириб келади. Қўлида қамчи. Ҳамма ҳайрон.

Мадамин. О, Фозилжон, Фозилжон! (*Қўчоқлашиб кўришади.*) Иш қалай?

Р а с у л е в. Мақтандук әмас. (*Фроловга.*) Саломат-
мисиз, тўрам?

Фролов индамай, истар-истамас қўл беради. Расулов ҳайрон.

Мен нима тўполон устидан чиқиб қолдим?

Д о м л а. Ана бу авомлар аҳмоқлик қилишиб, тўрам-
ни хафа қилиб қўйдилар. Тўрам аразлаб кетмоқчи бўлиб
турибди.

Р а с у л е в. Биродарлар, ҳозир араз-низо пайти әмас.
Аҳвол жиддий. Бирлашиб, кучларни бирлаштириш дар-
кор. (*Мадаминг хат узатади.*) Тошкентлик дўстларингиз-
дан мактуб.

М а д а м и н (*хатни кўздан кечиради. Фроловга.*) Тў-
рам, ичкари кирайлик. Кенгашиб олмоқ керак.

Шошилиб кириб кетадилар. Йигитлар тарқалади. Соқчиликда фақат
Али қолади. Ширмон киради.

А л и. Бола, нима бало. Ажалинг етганми? Мунча бу
ерда ўралашасан?

Ш и р м о н. Отам қаерда?

Ичкаридан **С а т т о р о в** билан **Р а с у л е в** чиқади. Ширмонни Али
яшириб туради. Расулов меҳмонхонанинг остонасидан туриб, Сат-
торов билан сўзлашади.

Р а с у л е в. Сиз тезроқ жўнанг. Сизнинг шаҳарда
узоқ бўлмаслигингиз Ҳамдамовда шубҳа уйготиши мум-
кин.

С а т т о р о в. Ҳа, эҳтиёт шарт.

Р а с у л е в. Бородин отряди масаласида...

С а т т о р о в. Дўстларни хотиржам қиласман, албатта.

Ҳайр.

Р а с у л е в. Ҳушёр бўлинг. Айниқса Ҳамдамовга эҳ-
тиёт бўлиш керак.

С а т т о р о в. Албатта.

Кетади. Расулов ичкарига қайтади. Шошилинч жўнаган от туёқлари
овози әштилади. Бир зумдан кейин Ширмон қайтади.

А л и. Ҳой қиз, жонингдан тўйғанмисан, нега қайт-
динг?!

Ш и р м о н. Жўра aka қани?

А л и. Қочди.

Ш и р м о н. Отам қаерда, сиз билмайсизми?

Али (сукунатдан кейин). Отангнинг жойи жаннатда бўлсин.

Ширмон. Вой шўрим! (*Қочади*).

Али (бекитиб кузатиб қўяди).

Узоқдан биз қизнинг куйлаганини эшитамиз. Парда тушар экан,
Ширмон авансенада пайдо бўлади ва куйлашда давом этади.

Ширмон қўшиги

Зах ерда ётган отам,
Савобга ботган отам,
Ариқ очиб, сув ичмай,
Оlamдан ўтган отам.

Мадамин, томинг баланд,
Томингдан номинг баланд,
Бечорага зулм этган
Падарингга минг лаънат.

Мен борай боргунимча,
Ҳақ йўлда толгунимча,
Отам қонин тўккандан
Қасдимни олгунимча¹.

Чироқ ўчади.

---

¹ Бу қўшиқ асарнинг музикавий варианти учунгина киргизилган.

УЧИНЧИ ПАРДА

ОЛТИНЧИ КУРИНИШ

Парда очилмасдан илгари биз қирғизнинг юракни өзадиган, қирғиз саҳро ва тогларининг гўзаллигини куйловчи жирини әшиштамиз. Парда очилганда биз Фарона водийснинг узоқ бурчагидаги станцияда Фрунзенинг вагон-штабини кўрамиз. Штаб-вагоннинг деворида Ленин ва Карл Маркс портретлари. Жирини штаб-вагон бўйича дежур Бекбергенов завқ билан айттиб, ўз милицирини тозалаб ўтирибди. Рубцов пайдо бўлади. Бекбергенов жиони дарров тўхтатади.

Бекбергенов (смирно ҳолида). Ўртоқ Рубцов, штаб бўйича дежур Бекбергенов доклад қилади: бош қўмондон кетгандан бери...

**Рубцов (унинг сўзини бўлиб, «демократијум» на-
мойиш қилиб).** Вольно. (Бекбергеновнинг елкасига қоқиб.) Янги хабарлар йўқ бўлса керак.

Бекбергенов (афсус билан). Ҳеч қандай хабар йўқ. Ўртоқ Бородиндан ҳам...

Рубцов (ғаши келиб, яна унинг сўзини бўлади). Ўртоқ Фрунзе ҳали ҳам келмадими?

Бекбергенов. Йўқ, келмади.

Рубцов. Ажаб! Сиз менга тушунтиринг, ўртоқ Бекбергенов: нима учун бош қўмондон қишлоқма-қишлоқ юриши керак? Штабни мана шу узоқ станцияга олиб келгани ўзи етарли әмасмиди? Менингча, бу ўртоқ Фрунзенинг ҳаёти учун хатарли.

Бекбергенов. Мен ҳам бу тўғрида гапирган әдим. Фрунзе менга бир ўзбек мақоли билан жавоб берди...

Рубцов. Биламан, менга ҳам айтган: «Чумчуқдан қўрққан тариқ әкмайди».

Бекбергенов. Яхши мақол. Доно мақола.

Рубцов. Асиirlар билан бир гаплашиб кўрса әди, бошқа мақолларни әшиштар әди.

Бекбергенов. Айтгандек, Михаил Васильевич асиirlар билан аввал ўзим сўзлашаман, деган әди. Сиз нега буларни сўроқ қилиб юрибсиз?

Рубцов. Менинг ишим Михаил Васильевичга ёрдам-да. Айтинг, ҳалиги тўрт кишини олиб киришсин.

Бекбергенев (корози). Янами?

Рубцов. Охирги марта. Агар бу гал ҳам ўжарлик қилишса, ўзларидан ўпка қилсиллар.

Дежур чиңади. Бир қизил аскар иккинчи кўринишда мажбурий равища босмачиликка одинган икки дехқонни, Қобилини ва энг кейинда Жўрани олиб киради. Жўра қалпоғини чуқур босиб кийиб, ўзини танитасликка тиришиб, узоқроқда ўтиради.

Рубцов. Ўтилинглар!

Жўра (ўзига-ўзи). Ҳайрият, бу ҳовлиқма бу гал ҳам мени танимади.

Рубцов. Ҳўш, ўйлаб кўрдиларингми? (Соатига қараб.) Сизларга берган муддатим аллақачон тамом бўлди.

Ҳамма жим.

Ҳўш, гапиринглар!

Липмак.

Жўра. Тўрам, овора бўлма, ҳеч нарса айтмаймиз.

Рубцов (Қобилга). Сен-чи?

Қобил (иккиланиб, тоҳ йигитларга, тоҳ Рубцова қарайди). Биз... мен...

Жўра (унчинг сўзини бўлиб). Ҳе, ноинсоф, у ёқда неча бегуноҳнинг ёстигини қуритганинг ҳам етар.

Рубцов (Жўрага). Сенингча, босмачилар тўғрисида маълумот берган одам ноинсоф бўлар экан-да? Биласанми, сендай одамларни биз нима қиласми?

Жўра. Қўлингдан келганини қилавер, тўра.

Рубцов. Мен сенга тўра әмасман. Тўралар аллақачон йўқ бўлиб кетган.

Жўра. Сен қолибсан-ку.

Рубцов. Мен бошқа.

Жўра. Оқ ит, қора ит — бари бир ит.

Рубцов (бақиради). Нима? Нима деяпсан, нодон сарт?

Пиллапояда Фрунзе ва адъютант-телефрафист пайдо бўлади. Рубцовнинг овозини эштиб ҳайрон. Шошилиб қамчи билан полевая сумкасини адъютантга беради. Вагонга йўналади.

Рубцов (*Жўрага тўппонча ўқталиб*). Бир зумда дамингни чиқармай қўйами?

Фрунзе киради. У бу манзарадан газабда. Лекин ўзини босади.

Фрунзе. Нима гап?

Рубцов (*ўзини йўқотиб қўяди*). Шундай... Сўроқ қилаётирман.

Фрунзе. Сўроқ? Ажаб! (*Соқчига*) Асиrlарни олиб чиқинг!

Асиrlар кетади.

(*Рубцовга*) Штаб дежурини чақиринг!

Рубцов. Есть.

Фрунзе. Ўзингиз кейинроқ ёнимга киринг.

Рубцов (*бўшашиб*). Есть.

Фрунзе (*адъютантга*). Ўтиринг. Куйбишевга телеграмма ёзиш керак.

Адъютант (*ёва бошлайди*). «Тошкент, Туркфронт штаби, Куйбишевга...»

Фрунзе (*диктовка қилади*). «Операцияларнинг бориши қаноатланарлик. Точка. Биринчи кунларнинг тажрибаси кўрсатдик, босмачилар билан муваффақиятли курашмоқ учун кичик енгил зарбдор отрядлар тузмоқ зарур. Точка. Шу отрядлар маҳаллий миллатлардан ва маҳаллий шароитни яхши биладиган европаликлардан иборат бўлмоғи лозим, запятая, тездан шундай қисмлар тувишни буюраман! Точка.

Бекбергенов (*киради*). Рухсат әтинг, доклад этай.

Фрунзе. Марҳамат.

Бекбергенов. Сиз кетгандан бери деярли муҳим воқеа рўй бермади. Фақат ўртоқ Бородин Гурунч мозор станциясидан телефонга чақирди —«Бош қўмондонга билдири, мен Кенжা қўрбоши отрядини қувиб бораётирман» деди.

Фрунзе (*ўйланиб қолади*). Темир йўлдан узоқ кетдимикин?

Бекбергенов. Ҳа, узоқ кетиб қолган бўлса керак.

Фрунзе. Бекор қилибди.

Бекбергенов. Нега?

Фрунзе. Менда шубҳа бор: планимизнинг баъзи тафсилотлари душманга маълум бўлиб қолганга ўхшайди.

Бекбергенов. Йўғ-е! Қандай маълум бўлсин?!

Фрунзе. Ана шуниси қизиқ. (*Пауза.*) Сиз Расулов-ни танимайсиз-а?

Бекбергенов. Йўқ, танимайман.

Фрунзе (*пауза*). Майли, ишингизга боринг.

Бекбергенов. Есть. (*Чиқади.*)

Фрунзе (*адъютантга*). Давом әтайлик. Езинг. «Кенг маҳаллий деҳқонлар оммасининг кайфияти ҳақида ҳозирча аниқ ҳолосалар чиқариш қийин, запятая, аммо ишонаманки, босмачилар ҳақидаги сиёсатимиз тўғри чиқади...»

Рубцов киради.

Фрунзе (*Рубцовга*). Келинг. Сиз менга кераксиз. (*Адъютантга.*) Телеграммани ҳозирча шу жойда тўхтатиб турайлик. (*Рубцовга*) Ўтиринг!

Рубцов ўтиради. Бир оз жимлик.

Мен сизни штабга олганимда огоҳлантирган әдим: сиз маҳаллий халққа муносабатингизни ўзгартишга ваъда берган әдинги.

Рубцов. Мен ваъдамни қўлимдан келганча бажараётиман.

Фрунзе. Асиirlарнинг пешанасига тўппонча қадаш — ваъдангизни бажарганингиз бўладими?

Рубцов. Михаил Васильевич, рухсат этинг, мен сизга очигини айтай: мен сизнинг фикрингизга ҳали ҳам қўшилмайман. Агар мажбур әтмасангиз, ерли халқ ҳеч қаҷон Совет тарафдори бўлмайди. Мен бугун яна бир марта ўз фикримнинг тўғрилигига ишондим.

Фрунзе. Қандай қилиб?

Рубцов. Масалан, мана шу тўрт асири олинг. Ўлдирангиз ҳам босмачилар ҳақида маълумот бермайман, дейишади. Сиз менинг уларга дўқ қилганимдан аччиғланасиз. Биласиз-ку, улар бизга қандай муомала қилишади: ҳақорат этишади, сўкишади.

Фрунзе. Масалан, қайсиси ҳақорат қилди? Қани уни бу ёқса олиб киринг-чи.

Рубцов. Пожалуйста, ҳозир. Узингиз гаплашиб кўринг. Менинг фикримнинг минг марта тўғрилигига ишонасиз.

Чиқиб Жўрани олиб киради.

Мана, мана шу. www.ziyouz.com kutubxonasi

Фрунзе (Жўрага расмий, қатъий). Ўтиринг.

Жўра Фрунзега душман назар билан қараб олиб ўтиради. Фрунзе Рубцовга мурожаат өтади.

Бу киши қандай қилиб қўлга тушди?

Рубцов. Операциялар маҳалида асир олинди.

Фрунзе. Мени тафсилотлар қизиқтиради. Қайси шароитда, қайси йўсинда қўлга тушди?

Рубцов. Бунинг аҳамияти йўқ бўлса керак.

Фрунзе. Нега?

Пауза.

Жўра. Тўрам билмасалар, ўзим айтиб бера қолай? (Ҳамма ҳайрон). Мен Кенжек қўрбошининг олдидан қочиб кетаётувдим.

Фрунзе. Қочиб қаёққа кетаётган әдинги? Қишлоғингизами?

Жўра. Йўқ, қишлоғимга боришдан фойда йўқ.

Рубцов (захархандалик билан). Ал.. Қизиллар томонига қочиб келаётуб адим, дегин?

Жўра. Йўқ.

Фрунзе. Қаёққа бораётган әдинги?

Жўра. Бошим оқсан ёққа... Ҳеч қаёққа.

Рубцов. Бизнинг аскарларга ўқ отдингми, йўқми?

Жўра. Йўқ.

Фрунзе. Нега?

Жўра. Отгим келмади. Беҳуда тўкилган қонни кўравериб безор бўлганман. (Пауза.)

Фрунзе. Энди нима қилмоқчисиз?

Жўра. Билмадим. Битта дайди ўқ тегиб ўлиб кетмаганимга пушаймонман.

Фрунзе. Ўлиб кетмаганингизга пушаймонсиз?

Ўйланиб қолади. Кейин Рубцов билан адъютантта чиқиб туришга ишора қиласди. Улар чиқиб кетишади.

(Жўрага.) Нима учун пушаймонсиз?

Жўра. Яна сўроқ қилмоқчимисан? Овора бўлма. Яхшиси, от. Сен ҳам қутуласан, мен ҳам.

Фрунзе. Мен сиз билан тамоман дўстларча гаплашмоқчиман.

Жўра. Биз ҳеч қачон дўст бўлмаймиз. Биласанми, биз сенинг ўрисларингни нима қилдик?

Фрунзе. Қаерда?

Жўра. Кенжা қўрбошиникида.

Фрунзе. Кенжা қўрбошиникида ўрислар нима қилиб юрибди?

Жўра. Кенжা қўрбоши билан Мадаминбек ўрис тўраларни меҳмонга чақирди. Кенгаш қилди. Битта тўра қишлоқдаги бир қизни зўрламоқчи бўлган эди, биз тутиб олиб урдик.

Фрунзе (*хурсанд*). Урдиларингми?

Жўра (*магфур*). Урдик. Ўлгидек урдик.

Фрунзе (*яна ҳам хурсанд*). Ростданми?

Жўра. Сен нега хурсанд бўласан?

Фрунзе (*илжайиб*). Ундан кейин нима бўлди?

Жўра (*хафа*). Ундан кейин, беклар чиқиб иккитамизни отиб ташлади. Мен қочдим.

Фрунзе (*жиддий*). Шундай денг! Буни ҳамма йигитлар кўрдими?

Жўра. Ҳамма кўрди... Сен нега хурсандсан?

Фрунзе. Демак, ўрисларни деб сизларнинг қўрбошиларингиз ўз мусулмонларини отди. Шундайми?

Жўра жим.

Шундай бўла туриб, нега сизлар қўрбошиларингизни яхши кўрасизлар?

Жўра. Ким яхши кўради у талончи итларни?!

Фрунзе. Бўлмаса, нега уларни яширасиз, ҳеч нарса айтмайсиз-ку!

Жўра. Қўрбошилар менга деса қирилиб кетсин. Мен ўзимга ўхшаш сарсон-саргардонларга ачинаман. Уларни сенга тутиб бериб, ғарибларнинг гуноҳига қолишга тобим йўқ. Қобилга ўхшаш аблаҳлар айтиб берса, айтиб бераверсин.

Фрунзе. Қобил ким?

Жўра. Ҳалиги ўғрилардан. Кенжা қўрбошининг жаллоди (*Ўзича*.) Гўрингда тўнғиз қўпгур, ифлос!

Фрунзе. Исмини нима дедингиз?

Жўра. Қобил.

Фрунзе блокнотига ёзиб олади. Жўра ўзича сўкинади.

Аблаҳ!

Фрунзе. Қолган икки асир ҳам деҳқонларданми?

Жўра. Камбағал деҳқонлардан.

Фрунзе. Сиз ҳам қамбағал деҳқон бўлсангиз керак?

Жўра. Ҳа.

Фрунзе. Энди нима қилмоқчисиз?

Жўра. Айтдим-ку? Үлмоқчиман.

Фрунзе ҳаяжон билан у ёқ-бу ёққа юради.

Фрунзе. Бу жавоб әмас.

**Жўра (алам билан). Суриштириб нима қиласан?!
Сўроқ бермайман дедим-ку! Отиб ташлай бер!**

**Фрунзе. Биз сизнинг дардингизни тушунмоқчи-
миз.**

**Жўра. Дунёда бечора дәққоннинг дардини тушуна-
диган одам йўқ.**

Фрунзе. Бор.

Жўра. Йўқ! Шунча ахтардим, тополмадим.

Фрунзе. Бор!

Станцияга кириб келаётган поезднинг шарпаси әшитилади.

Жўра (алам билан). Қани у? Қани, кўрсат?

**Фрунзе (ҳаяжон билан Ленин портрети олдига
боради, портретни кўрсатиб). Мана у.**

Жўра. Бу ким?

Фрунзе. Ленин.

Жўра. Ленин?

Иккаласи ҳам Ленин портретига тикилиб қолади. Поезд борган сарн
яқинлашади. Бутун сағнани шовқин қоплайди. Паровоз чинқириб
гудок беради. Поезд узоқлашади. Сағнада яна жимлик, Фрунзе ва
Жўра Ленин портретига тикилганча турибдилар.

Ленин шуми?

Фрунзе. Эшитганмисиз?

Жўра (ғамгин уҳ тортади). Эшитувдим.

**Фрунзе. Ленин, сизнинг тўғрингизда нима дега-
нини ҳам әшитганмисиз?**

Жўра. Менинг тўғримда? Йўқ!

**Фрунзе. Ленин, яқинда ўзининг ҳамма одамла-
рини йигиб айтдики, дәққонга ёрдам бериш керак, рўзго-
рини тикласин. Деҳқонга тинчлик бермаётганларни
йўқотиш керак, деди... Бу гапларнинг ҳаммаси сизга та-
аллуқли, шундай эмасми? Сизни қўрбошилар босмачи-
ликка чақирдилар. Сиз рўзгорингизни қолдиришини ис-
тамадингиз, сизни зўрлаб олиб чиқиб кетдилар, биз
билан урушишга мажбур әтдилар. Сиз қўрбошилар орқа-**

сидан сарсон бўлиб юриб, доимо рўзгорингизни ўйладингиз. Қўрбошиларнинг халқа етказган жабру зулмига чидай олмасдаш, охири қочдингиз, лекин яна қўрбошининг қўлига тушишдан қўрқиб қишлоғингизга қайта олмадингиз... Шундайми?

Жўра (*Фрунзени сизлашига кўчиб*). Буларнинг ҳаммасини сиз қаёқдан биласиз?

Фрунзе. Ленин биздан буларнинг ҳаммасини билишни талаб этади. Сиз қайси қишлоқдансиз?

Жўра. Қумтепа қишлоғидан.

Фрунзе. Жуда соз. Сиз ҳозир қишлоғингизга жўнайсиз.

Жўра. Яна босмачилар ичига бораманми?

Фрунзе. Қумтепа аллақачон босмачилардан тозалангандан.

Жўра. Худога шукур!

Фрунзе (*соқчига*). Штаб дежури билан адъютантни чақиринг.

Соқчи кетади.

Жўра. Қишлоққа мени банди қилиб олиб боришадими?

Фрунзе. Нега?

Рубцов киради. У жуда хурсанд.

Рубцов. Мумкинми, Михаил Васильевич? Асирлардан бири қимматли маълумотлар берди.

Фрунзе. Қайсаниси? Қобил дегани эмасми ишқилиб?

Рубцов (*ҳайрон*). Ҳа, Қобил.

Фрунзе. Сиз у маълумотларни ишончли деб ҳисоблайсизми?

Рубцов. Самимий гапирди, ишончли бўлиши керак.

Фрунзе. Қобилнинг касбини суриштиргингизми?

Рубцов. Йўқ. Асир экани биз учун кифоя эмасми?

Фрунзе. Унинг маълумотлари әвазига сиз нима ваъда қилдингиз?

Рубцов. Уйига қўйиб юборадиган бўлдим.

Бекбергенов киради.

Фрунзе. Қобилга айтиш, мен сизнинг ваъдангизни бекор қиласман. (*Бекбергеновга*) Қобил трибуналга

берилади. Қолган икки деҳқонни агитаторлар қишлоқла-
рига олиб борсин, аҳолини йиғиб сўрасинлар: қишлоқ
камбағаллари уларнинг меҳнаткаш эканини тасдиқ этса,
уларни озод этиш керак.

Адъютант киради.

(Жўрани кўрсатиб.) Бу ўртоқнинг қўлига асирикдан
озод этилгани ҳақида гувоҳнома бериб, қўйиб юборинг.

Рубцов. Ўртоқ Фрунзе...

Фрунзе (кескин). Баҳслashiшга ҳожат йўқ! (Адъ-
ютантга.) Бу ўртоқнинг ҳужжатларини тўғрилаб, қайтиб
киринг. (Жўрага қўл уватиб.) Хайр, бўлмаса.

Жўра (Фрунзенинг қўлларини икки қўллаб сиқиб,.
ганграган ҳолда). Хайр, хайр!

Жўра билан адъютант чиқадилар.

Фрунзе (Бекбергеновга). Рубцов қамоққа олин-
син: трибуналга берилади.

Бекбергенов соқчига Рубцовни олиб чиқиши ишора қиласди.

Рубцов. Трибуналга?! (Газаб билан.) Мен Совет
ҳокимиятининг душмани әмасман.

Фрунзе. Нодон дўст — душмандан ёмон.

Рубцов. Ўртоқ Фрунзе...

Фрунзе (Рубцовнинг сўвини бўлиб, Бекбергеновга).
Буйруқнинг ижросига киришинг.

Бекбергенов. Есты!

Рубцовни олиб чиқадилар. Фрунзе хурсанд. Шинелини ташлаб,
вагон ойнаси олдига боради, очади, ўпкаларини тўладириб ҳаво олади.
Ҳаяжон билан у ёқ-бу ёқда юради. Пиллапоя олдида адъютант
билан Жўра пайдо бўлади.

Адъютант. Ана энди бораверасан.

Жўра. Бу қоғозда нима дейилган?

Адъютант. Бу деҳқоннинг гуноҳини Совет ҳуку-
мати кечди, деган.

Жўра. Оқ қоғоз дегин. Энди менга ҳеч ким тег-
майди дегин. (Фрунзе томонга ишора қилиб.) Бу нима,
ҳамманигининг каттаконингизми, дейман?

Адъютант. Э, ҳали ҳам танимадингми? Фрунзе-ку.

Жўра гангиг қолади.

Жўр а. Ў-ҳў, мен ҳали Фрунзे билан сўзлашдимми?
Нега илгарироқ айтмадинг?

Пиллапоядан кўтарилиб, эшикдан суқ наэар билан Фрунзега қарайди. Фрунзе ойнак олдида завқ билан ташқарига қараб, ўйланиб турибди.

Жўра (адъютантга). У ўйлаяпти... Халақит бермаслик керак. Сен ким бўласан?

Адъютант (магур). Шахсий соқчиси ва ёрдамчиси.

Жўра. Ҳўй! Сен ҳам табаррук одам әкансан! (Яна бориб Фрунзега қарайди. Кейин адъютантга.) Ҳўжайининг ақлли, яхши одам әкан. Сен уни әҳтиёт қилас.

Адъютант. Хотиржам бўл, оғайнни. Мен ёнида бўлсам, Михаил Васильевични пашша ҳам чақа олмайди. Ҳайр, бўлмаса.

Жўра. Ҳайр.

Адъютантнинг қўлини сиқади. Адъютант вагонга киради. Жўра қўлидаги қорозни яна бир марта кўздан кечиради, вагонга қараб, миннатдорчилик билан бош чайқайди ва шошиб чиқиб кетади.

Фрунзе (адъютантга). Ҳаммасини тўғрилаб бердингизми?

Адъютант. Албатта.

Фрунзе. Қани ўтиринг. Телеграммани тугатайлик. Нимада тўхтаган әдик?

Адъютант (Телеграмманинг ўргасидан бошлаб ўқиуди). «...тездан шундай қисмлар тузишини буюраман. Точка. Кенг меҳнаткаш деҳқонлар оммасининг кайфияти ҳақида ҳозирча қатъий хуолоса чиқариш қийин, запятая, аммо...».

Фрунзе. Тўхтанг. «Кенг меҳнаткаш деҳқонлар оммасининг кайфияти...» У ерда нима дейилган?

Адъютант (ўқиуди). «...Кайфияти ҳақида ҳозирча қатъий хуолосалар чиқариш қийин...»

Фрунзе. Ўчилинг. Ёзинг: «Кенг меҳнаткаш деҳқонлар оммасининг кайфияти бизнинг фойдамизга».

Адъютант (ҳайрон ёзаётуб). «Бизнинг фойдамизга».

Фрунзе. У ёғи нима әди?

Адъютант (ўқиб). Аммо ишонаманки, босмачилар ҳақидаги сиёсатимиз тўғри чиқади».

Фрунзе. «Аммо ишонаманки»ни ўчиринг. Ёзинг:
«Босмачилар ҳақидаги сиёсатимизнинг тўғри әкани ҳеч
шубҳасиздир».

Адъютант (*ёзатиб*). «Ҳеч шубҳасиздир».

Фрунзе завқ билан жим қолади.

Адъютант (*севинч билан*). Точка?
Фрунзе (*ўзича, чуқур маънода*). Точка!

Чироқ ўчади. Парда.

ТУРТИНЧИ ПАРДА

ЕТТИНЧИ КУРИНИШ

Залда чироқ ўчиши билан биз телефон орқали сўзлашувни эшигтамиш.

Сатторов овози. Алло! Алло! Сатторов гапиради. Ревком раиси ўринбосари Сатторов гапиради. Раисни чақиринг.

Умар овози. Умар Жўраев эшитади.

Сатторов овози (лаганбардорлик билан). Ревком қарори бажарилди, ўртоқ раис.

Умар овози. Қулоқлар бу ёқда қолиб шуқул камбағал деҳқонларнинг донини тортиб олганинглар йўқми, ишқилиб?

Сатторов. Йўқ, йўқ. Кўр ҳассани бир марта йўқотади, ўртоқ раис.

Умар овози (расмий оҳангда). Ревком қарор қилди: қулоқлардан мажбурий олинган доннинг ярми маҳаллий камбағал деҳқонларга әкиш учун, уруғлик тариқасида тақсимлаб берилсин.

Сатторов (шошилиб Умарнинг сўзини бўлади). Бажарамиз, ўртоқ раис.

Умар (давом этади). Доннинг қолган қисми қўйидаги пунктларнинг аҳолисини таъминлашга юборилсан: Уш, Қорасув, Андижон...

Жўраев пунктларни санар экан, унинг овози аста-секин пасайиб, жанг шарпаларига кўйилиб кетади. Жанг шарпалари кучайиб борар экан, ҳавода телеграф тили — морзе янграй бошлайди. Узоқлашиб, пасайиб бораётган жанг шарпалари фонида морзе аломатлари одам овозига айланади.

Бекбергенов овози. Андижон! Андижон! Бош қўмондон ставкаси ревкомни чақиради. Бош қўмондон ставкаси ўртоқ Жўраевни чақиради.

Умар овози. Ревком раиси Умар Жўраев прямой провод олдида.

Бекбергенов овози. Ўртоқ Фрунзе, сўрайди:
Бородин отрядидан дарак борми?

Умар овози. Бизда ҳеч қандай янги маълумот
йўқ. Узингиз жавоб беринг: разведка қайтдими?

Бекбергенов овози. Ширмонхон ҳали қайтгани
йўқ.

Умар овози (қўйқисдан беихтиёр айтгани сези-
либ турибди). Наҳотки?

Бекбергенов овози. Шахсий ҳисларга бери-
лиш вақти әмас, дўстим Жўраев! Аҳвол оғир. Бош қў-
мондоннинг буйргуини әшият: мусулмон ёшлари отряди
 билан дарров бош ставкага етиб кел.

Умар овози. Революция хизматига тайёрмиз!

Пауза. Ҳавода яна морае янграйди.

Бекбергенов овсзи (ташвишда). Уш! Уш!
Жавоб беринг, Бородин отрядидан дарак борми? Уш!
Жавоб беринг! Бородин отряди қаерда? Уш! Уш!

Чироқ ўчади.

Кўктея қишлоғи. Гузар. Иккинчи кўринишдаги декорация. Чапдаги
үйга Бородин отрядининг штаби жойлашган. Чойхона Ленин портрети
ва плакатлар билан безатилган. Чойхонада Бородин деҳқонлар-
нинг йигилишини ўтказаётир. Вазиятнинг оғиралиги ҳамманинг кай-
фиятидан сезилиб турибди.

Бородин (нутқини тамомлаб). Бутун воқеа шун-
дан иборат, акалар ва укалар. Бундан бир ҳафта бурун
қишлоғингиздан босмачиларни ҳайдаганимизда кучли
әдик, ҳозир сизнинг ёрдамингизга муҳтожмиз. Кенжак
қўрбошининг катта отряди орқамиздан келаётир.

Кекса I деҳқон. Энди нима қилсак экан?

Бородин. Милтиқ отишни биладиганларнинг ҳам-
маси биздан қурол олиб, қишлоқни мудофаа қилиши ке-
рак.

Ҳамма жим.

II деҳқон. Кенжанинг қўли баланд келиб, қишлоқ-
ни олиб қўйса, «большавойга ёрдам қиладиган сенми-
сан?» деб уйимизга ўт қўяди-да!

Деҳқонларнинг бир қисми маъқуллаб гурунглайди. Марказий кўча-
дан Бородиннинг ёрдамчиси бир қизил аскар билан шо-
шилиб келади.

Ердамчи. Ўртоқ командир, разведкамиз қайтди.

Бородин. Яхши. (Деҳқонларга.) Агар ҳамма қурол олса, қишлоққа битта ҳам босмачи киролмайди.

Ҳамма аввалгича жим.

Майли, биз ҳеч кимни мажбур әтмаймиз. Қани, милтиқ олишни истаганлар мен билан юрсин!

Деҳқонлар ичидан фақат икки йигит чиқади. Бородин ҳайрон, аммо иложсиз.

Қани, штабга кетдик.

Штабга кириб кетадилар. Ташқаридан Жўранинг овози аштилади.

Жўра. Сенга айтяпман! Қўйиб юбор! Қўйвор, дейман! Астагфирулло!

Жўра, унинг орқасидан қуролли икки аскар киради. Йигитлар Жўранинг қўлини орқага бойлай олмасдан овора. Деҳқонлар орасида «Жўра», «Жўра» деган овозлар.

(*Йигитни туртиб юборади.*) Сенга айтяпман, қўйиб юбор!
Иаскар. Шошма. Бандининг қўлини боғлаш керак. Буйруқ шу.

Жўра. Мен сенга банди әмасман! (*Мушти билан пўписа қилиб.*) Жағингни икки қилиб қўяман ҳозир! Тавбал! Қўлида милтиқ туриб қўрқади-я! (*Халқа мулоҳим.*) Ассалому алайкум, халойиқ!

Ҳеч ким жавоб бермайди. Жўра кўришмоқчи бўлиб қўл узатади, ҳеч ким олмайди. Жўра қўл силтаб, бепарво, сўрининг четига ўтиради.

Иаскар. Ўтирма, штабга юр!

Жўра. Штабингда нима қиласман?

Иаскар. Кенжак ёрбоши сени нимага юборганини айтиб берасан.

Жўра. Оғзингга қараб гапир, ҳой йигит, Кенжанинг олдидан кепманми мен! (*Йигитни эрмак билан бошдан-оёқ қўздан кечиради.*) Чумчуқдек жони бор-ку! Астагфирулло! (*Паузা. Бирданига хаёлчанлик билан.*) Халойиқ, биласизларми, мен қаердан келдим?

Кекса I деҳқон (истеҳзо билан). Хўш, Жўрабой, қаердан келдинг?

Жўра (*ўйчан*). Гўрдан келдим.

Ҳамма ҳайрон.

Іаскар. Жинни бўлганми, нима бало?

Жўра (*бу сўзларни зишитмай, хаёлида давом эта-ди*). Мен ўлган әдим... ўзимни ўлган ҳисоблаб қўйган әдим... Улимнинг иложини тополмай юрган әдим... Шундай қўлимдан ушлади-ю, «ҳа, дўст билан душманни фарқ қилмайдиган нодон» деди. Қоронги гўрдан ёруғ дунёга олиб чиқиб қўйди. (*Хаёл суреб қолади*.)

Іаскар. Биродарлар, бу одам бизни лақиллатяпти! (*Жўрага*.) Ким сизни ёруғ дунёга олиб чиқиб қўйди?

Жўра (*мағрур*). Фрунзе.

Ҳамма ҳайрон.

Кекса I деҳқон. Жўрабой, ёлғон ҳам эви билан-да!

Жўра. Мен ёлғон гапираманми? Мен-а? (*Белбоги-ни кавлайди*.)

Штабдан ёрдамчи 3—4 қуролли кишини етаклаб чиқади.

Ердамчи (*кишиларга*). Дарров постларингизга боринглар.

Кишилар кетади.

Жўра (*ўзича*). Мен ёлғон гапирап әмишман-а? Менинг Фрунзенинг ўзидан қозозим бору.

Ердамчи (*деҳқонлар олдига келиб*). Нима гап?

Іаскар. Мана бу одам қишлоққа кириб келаётган экан, тутдик. Фрунзедан қозозим бор дейди. Айғоқчи бўлса керак.

Жўра. Айғоқчи? Астағфирулло! (*Жаҳл билан қозовни беради*.) Мана!

Ердамчи (*қозовни кўриб*). Тўғри. Ўртоқ Фрунзенинг штабидан берилган. (*Бирданига*.) Ие, Жўра Тешабоев сизмисиз? Буни тездан ўртоқ командирга кўрсатиш керак. (*Штабга кириб кетади*.)

Жўра. Тўхта, тўхта, бомдотни қаёққа олиб кетдинг? (*Ердамчининг орқасидан кетмоқчи бўлади*.)

I деҳқон. Тўхтанг, Жўрабой, бомдотингиз йўқолмайди. Утиринг. (*Мажбурий ўтқазади*.) Фрунзе билан ўзингиз сўзлашдингизми?

Жўра. Ўзим сўзлашдим.

II деҳқон. Босмачи бўлганлигинизни била туриб қўйиб юбордими?

Жўра. Қўйиб юборди. Совет камбағалники. Совет сен камбағалнинг гуноҳини кечади деди. (Завқ билан.) Рўпарасига ўтқазиб қўйиб: «Кимсиз, қаердансиз?» деб сўради. Сизлаб гаплаши.

Кекса I деҳқон. Сен нима дединг?

Жўра (у худди қўпол бир хатоси эсига тушгандек хижолат). Нима дер әдим... Айтдим-да... (бирданига ачниғланиб) Қизиқ экансизлар. Менинг нима деганим билан нима ишларинг бор?! Фрунзе нима деганини сўрасаларинг-чи!

Овозлар. Ҳа, ҳа, ҳа, балли, Фрунзе нима деди?

Жўра (аввалгича завқ билан). Олтин гапларни айтди. Лениннинг сўзларини айтди.

III деҳқон. Ленин нима дебди?

Жўра. Ленин ўзининг ҳамма одамларини йигибди. Босмачи деҳқонни хонавайрон қилди. Юртни тинчланти-ринглар, деҳқон тирикчилигини қилсан, дебди. У юртнинг ҳамма ёғига Фрунзега ўхшаш одамларни жўнатиб, қулогига қуйибди: «Агар,— дебди,— деҳқонни рози қилмасанглар, мен сенлардан рози эмасман», дебди.

Деҳқонлар қойил қолишади.

Кекса деҳқон. Жўрабой, Ленин ўзи кимдан чиққан экан?

Бу савол аввал Жўранинг хаёлига келмаган бўлса керак, у нима дейишини билмай қолади.

Жўра. Ленинми? (Ўйланиб туриб кейин бирданисга.) Деҳқондан чиққан! Бўлмаса деҳқоннинг дилидаги гапни қаёқдан билади!|

Ҳамма маъқуллаб гурунглайди. Штабдан Бородин билан ёрдамчи чиқади.

Ёрдамчи (Бородинга Жўрани кўрсатиб). Мана.

Бородин. Салом, Жўра ака! (Илиқ кўришади.)

Жўра. Саломатмисан, мастеровой. Сен бу ёқларда нима қилиб юрибсан?

Қизил аскарлардан бири шошиб киради.

I аскар (Бородинга). Уртоқ командир, тог ёнбагрида босмачилар пайдо бўлди.

Бородин (хотиржам, лекин шошилинч). Аскарларни дарров постларга қўйинг!

Ердамчи. Есть! (Шошиб штабга қириб кетади.)

Бородин (деҳқонларга истеъзо билан). Энди сизлар уйларингизга тарқалсангиз керак?

Жўра (газабдан). Нега уйимизга тарқалар эканмиз?! Босмачилар келаётганмиш-ку!

Бородин (деҳқонларни кўрсатиб). Булар ҳали шундай деб қарор қилди.

Жўра. Ким қарор қилди?

Деҳқонлар хижолат.

I деҳқон. Ўтган ишга салавот! (**Жўрага**) Қани, нима қилишди, айтинг!

Жўра (кўчанинг ўртасига тушади). Қани, милтиқ отишни биладиганлар менинг олдимга чиқсин!

Деҳқонларнинг кўпчилиги ўртага чиқади. Бородинга магрур.

Милтиғингиз етадими?

Бородин (**кулади**). Етиб қолар, кетдик! (**Деҳқонларга қатъий**) Қани, шахдам юринглар.

Штабга қириб кетадилар, Чойхонада қолганлар тарқалишади. Сийрак отишув бошланади. Штабдан қуролланган деҳқонлар билан Жўра ва Бородин чиқади, шошибиб икки ёқса бўлинниб кетадилар, отишма кучаяди. Парда ёпилади. Парданинг орқасида қизғин отишув бормоқда. Узоқ отишув. Авансенага ўнг томондан вахима билан қочаётган бир тўда босмачи киради, Уларнинг орқасидан қўлида тўлпонча, Кенжакиради.

Кенжакиради. Қаёққа қочасизлар, ҳажи қизлар?

Иигитларни тўхтатишга киришади.

Қайт, қайт! Отаман, даюслар!

Сағнада ёлғиз қолади. Қўлида тўлпонча билан Жўра киради.

Жўра! Сен нима қилиб юрибсан?

Жўра. Сен итни излаб юрибман!

Отади. Кенжакиради, Бородин, аскарлар ва деҳқонлар киради, парда орқасида отишув давом этмоқда.

Бородин. Ўртоқлар, тўхтаманглар, қувинглар!

Деҳқонлар ва аскарлар кетади. Жўра Кенжанинг ўлиги устида туриб қолади.

Жўра ака, ким бу?

Жўра. Кенжा қўрбоши.

Бородин (хурсанд, Жўранни қучоқлайди). Яшанг! У аблаб қачондан бери тутқич бермас эди!

Жўра (Кенжанинг ўлигини саҳнадан ташқарига телиб ташлайди). Ўлакса еб ўсган ит!

Бородин (чап томонга ишора қилиб). Энди бу ёқдан босиб келишяпти. Кейин гаплашамиз. Дарров кўпикка боринг.

Үнг томонга кетади. **Жўра** гайрат билан тўппонча ўқлаб, чап томонга шахдам чиқиб кетади. Отишув қизгин тус олади. Парда очиади. Аввалги ҳолат. Қизил аскарлар чекимиоқда,

(Аскарларга.) Шу ерда тўхтанг! Ортиқ чекиниш мумкин эмас!

Отишув давом этади. Бир аскар югуриб киради.

Іаскар (Бородинга). Ўртоқ командир, тўғри бошиб келишяпти.

Бородин. Жойингиздан қимиirlаманг!

Аскар. Есть! (Чопиб жойига қайтиб кетмоқчи бўлади. Ўқ еб ииқилади.)

Ҳамдамов киради.

Ердамчи. Ўртоқ командир, штабга чекиниш керак.

Бородин. Мумкин эмас!

Ердамчи кетади. Яна бир қизил аскар ўқ еб ииқилади. Бирданига узоқдан кучли «урра» овози. Жангга пулемёт ва кўп милити қўшилгани сезилиб турибди. Қизил аскарларда ваҳима аломатлари.

Іаскар (узоқдан кўрсатиб). Ўртоқ командир, қаранг, босмачилар қочяпти.

Іаскар. Уларни кимдир орқасидан ўқса тута бошлиди.

Іаскар. Бизниилар! Бизнинг одамлар!

У томонда яна кучли «урра» овозлари.

Бородин. Менинг орқамдан, олга!

Аскарлар кетадилар, уларнинг орқасидан Бородин чиқиб борар экан, Сатторов пайдо бўлади ва Бородинни ўлдириш пайида тўппонча ўқлаб, секин унинг орқасидан чиқади. Парда ёпилади. Яна парда орқасида қаттиқ жанг шарпалари. Музикали пауза. Голибона «урра» садолари. Сукунат. Жўраннинг овози эшитилади.

Жўра (*ташқаридан*). Бизга ёрдамга келган ким дедингиз? (*Аскарлар билан авансценада пайдо бўлади.*) Раис қани, кўрайликчи ўша азamatни.

Умар киради. Ота ва бола бир-бирларнга тикилиб, бир зум жим қоладилар.

Умар! Уғилгинам!
Умар. Отажон!

Бир-бирларнинг қучоқларнга отиладилар.

Жўра. Жоним болам, жигарим болам! (*Атрофда-гиларга.*) Унгимми, тушимми бу?

Умар. Ўнгингиз, ота. Ўнгингиз... Қани, Бородин олдига кетдик.

Улар саёнага йўналадилар ва парда очилганда ҳушсиэ Бородинни кўтариб кетаётган аскарларга дуч келадилар.

Умар. Бородин! Василий!

Ширмон пайдо бўлиб, Бородиннинг ярасини боғлайди.

Бородин (*ҳушига келиб, хурсанд*). **Умар!** Дўстим!
Умар. Ҳолинг қалай?

Бородин (*ўзини ва ҳаммани юпантришига, оғриқни билдириласликка тиришиб*). Қўрқма, **Умар,** қўрқма Ярам хавфли эмас.

Ширмон (*Бородинга эшиштириласликка тиришиб*). Яра жуда хавфли.

Умар. Тезроқ боғла.

Бородин (*ўжарлик билан*). Йўқ. Тажрибасиз экансан ҳануз, Ширмонхон. Ярам хавфли эмас. Яхшилаб боғла. Тузалиб кетаман.

Ширмон. Албатта.

Умар. Хайрият.

Бородин инграйди, Ширмонга.

Секинроқ.

Бородин. Қўрқма, дўстим, қўрқма... (*Атрофга, жангчиларнинг кайфиятини пайқаб*). Биз енгдик шекилли.

Умар. Енгдик.

Бородин (*худди соғдек кулиб*). Вот здорово! Энди биз енгаверамиз. Ленин олдидага юзимиз ёруғ бўлаверади. (*Умарга.*) Энди биз Москвага борамиз. Съездлар-

да Ленинни кўрамиз. Ленинни эшитамиз. (*Ҳамдамовга кўзи тушиб илжаяди ва Умарга мурожаат этади*). Энди тўйингни ҳам қиласмиз.

Умар. Албатта.

Ҳамдамов. Аммо ҳозир жим тур, ўртоқ командир.

Ширмон. Майли, гапириб турсин, оғриқни камроқ сезади.

Бородин (*Ширмонга*). Балли, доно қиз! (*Умаровга*) Тўйингда ўзим ўйнаб бераман, лапар айтамиз. (*Куйлади*.)

«У ҳаётда ўртогингман».

(*Эслай олмай, Ҳамдамовга.*)

Бу ёғи нима эди?

Ҳамдамов. Гўё йўлингда чироқ.

Бородин. Ҳа. (*Умарнинг кўзига тикилиб, илжайиб*.)

Ҳалқ ишига бўлсангиз
Тайёр, «боргайман» деди.

Здорово-а?

Бирданига аҳволи оғирлашиб, боши Умарнинг қўлида осилиб қолади.

Умар. Василий! Ақажон, кўзингни оч!

Бородиндан жавоб йўқ. Ярани боғлашни тамом қилган Ширмон дарров Бородиннинг томирини ушлайди ва беихтиёр қичқириб юборади. Умар шлёмини олади ва Бородиннинг кўзини бекитади. Ҳамма мотам сукунатида. Бир минутдан кейин труба товуши — «Диққат. Ҳамманига эшитингиз» сигнали эштилади. Умар сапчиб ўрнидан туради.

Умар. Бош қўмондон келаётир. Стройся!

Отряд бир зумда сафга тизилади.

Смирно! Направо, равняйсь!

Ҳамма бош қўмондонни кутадиган томонга юз ўгириб, кутиб қолади. Духовой оркестрининг беш қўмондонни галаба билан қутловчи марш чалгани эштилади. Парда аста-секин ёпила бошлаб,

Фрунзе пайдо бўлишдан аввал чироқ ўчади.

Парда.

ЭПИЛОГ

Бир неча секунддан кейин яна томоша зали устидан телеграф шарпалари учиб ўтади. Чироқ ёнар экан, биз Фрунзе бошлиқ, Умар, Бекбергенов, Али Ҳамдамов, Жўра ва Ширмонин ҳамда қозоқ, туркман делегатларни прямой провод олдида, Москва билан гапиришиб туришган чорида кўрамиз. Телеграфист Фрунзенинг сўзларини Москвага жўнатишда давом этмоқда.

Фрунзе. «...Шундай қилиб, кенг меҳнаткашлар оммаси кайфиятида майдонга келган ўзгаришлар фақат Фарғона водийси учун әмас, балки Туркистондаги кўпчилик шаҳар, қишлоқ ва овуллар учун ҳам характерлидир. Ҳозиргина ўз ишини тамом қилган Туркистон советлар съезди шу ҳолатни қайд қилди ва бутун Туркистонда Совет ҳокимиятининг узил-кесил ғалабасини тантанали равишда эълон этди. Делегатларнинг бир группаси съезд топшириғига мувофиқ шу яхши хабарни сизга етказиш билан чексиз баҳтиёрдир».

Уз информациясини тамом ҳисоблаб, Фрунзе жин қолар экан, Умар кутилмаганда аппарат олдига келиб, қўшимча қилади.

Умар. «Туркистон меҳнаткашлари Марказий Россия ҳукуматини ва доёнйимизни шу улуғ айём билан қутлайдилар».

Жўра (кутилмаган, ҳаяжон билан қўшимча қилади). «Ҳамда улуғ зотга узоқ умр тилаймиз».

Делегатлар маъқуллаб гуриллайди, Умар билан Жўранинг бу иши Фрунзе учун кутилмаган бир ҳодиса. У жуда хурсанд, яна аппарат олдига келади.

Фрунзе. Сўнгги сўзларни съезд делегатлари отабола Жўраевлар айтди, Владимир Ильич.

Телеграф бу сўзларни ҳам Москвага йўллар экан, ҳамма ҳаяжон билан жавоб кутади. Бирданнiga саҳнанинг орқа томонида, баландда

чироқ ёнади ва биз иккинчи қават юксаклигига Қремлнинг телеграф аппаратхонасини кўрамиз. Ленин прямой провод олдида телеграфистга ўз сўзини диктовка қилаётир.

Ленин. Миннатдорман, ўртоқ Жўраевлар. Ҳамманизни шу улуғ кун билан қутлайман, Туркистон халқлари билан тўғри муносабат боғлаш Россия Социалистик Федератив Республикаси учун, ҳеч шубҳасиз айтиш мумкинки, жуда катта, жаҳоншумул-тариҳий аҳамиятга эгадир... Совет ишчи-дэҳқон республикасининг аввал әзилган халқларга муносабати бутун Осиё учун ва жаҳондаги ҳамма мустамлакалар учун, миллион-миллион кишилар учун амалий аҳамиятга эга бўлажак.

Парода

1939—1967.

АЛИШЕР НАВОИЙ¹

Беш парда, ўн кўринишили драма

---

¹ Бу асар драматург Уйғун билан бирга ёзилган.

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР

Навоий. Буюк ўзбек шоир.
Жомий. Улур форс шоир.
Соҳибдоро. Шоир.
Хондамир. Муаррих.
Беҳзод. Рассом.
Султонали. Ҳаттот.
Абулмалиқ. Навоийнинг ошпази.
Гули. Навоийнинг севгилиси.
Қулмуҳаммад. Бастанкор. Гулининг отаси.
Ҳосият. Гулининг онаси.
Қундуз. Гулининг дугонаси.
Энага. Гулининг энагаси.
Ҳусайн. Шоҳ.
Мажниддин. Вазир. —
Қутбиддин. }
Убайдулло. } Беклар.
Музофар. }
Мансур. Музофарнинг ўғли.
Биной. Шоир.
Абулвосе. Латифчи.
Жалолиддин. Месъмор.
Турдибой. Навкар.
Мўминимирзо. Ҳусайнининг набираси.
Мунажжим.
Шайхуалислом.
Чол.

Олимлар, шонрлар, беклар амирлар, навкарлар,
мудовизилар, созандалар, ҳалқ.

А б у л м а ли ҳ

Яъни —

Яшашдан юз аср олтин қафасда —
Яшаш афзал бир ой эркин нафасда!

Мансур. Бали! Калланг дуруст. Хўш, катта шийпон?
Абулмалиҳ. Мұхайе!
Мансур. Соэ!

А б у л м а ли ҳ

Ҳали мудрар әди тонг —
Туриб мен ишга тушкан чоғда... Тайёр.

(Кетади.)

Мансур

Бало, ошпаз, бало. Ўлгунча айёр.
Ўзи құлваччаю, идроки юксак.
Шу важдин күп яқин шоирга бу сак...
«Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикондек ошён бўлмас әмиш».
Қафасга тушмасин халқим, әлим, дер
Вазир, олим, буюк шоир Алишер.
Бу шернинг панжасига панжа урмоқ,
Уруш дулдулларин майдонга бурмоқ
Қийин иш... Беҳаё Маждиддин әрса,
Қулай пайт топсаю тез зарба берса.
Хаёл, муфсил хаёл!.. Мен истамайман
Ёвузнинг илкида ханжар бўлишни,
Илоҳим, билмасин умри сўлишни.
Бу шеър даҳосига минг йил умр бер!
Бу әлнинг фахридур, шоир Алишер.

Қўлида қогоз ўқиб, Навоий киради.

Навоий

Эшит, Мансур!

Мансур

Бутун жисмим қулоқдур.

Навоий

Юракдан.

Мансур

Чунки у шеърий булоқдур.

Навоий

(ўқииди)

Ўн сакиз минг олам ошуби агар, бошиндадур,
Не ажаб чун сарви нозим ўн сакиз ёшиндадур
Деса бўлғайким, яна ҳам ўн сакиз йил ҳусни бор,
Ўн сакиз ёшинда мунча фитнаким, бошиндадур.

Жомий кириб мароқ билан Навоийни тинглайди.

Жомий

Ўн сакиз йил демангиз, юз йил умр сурса нетонг,
Ҳусн шоҳи, бу балоларким, кўзу қошиндадур.

Навоий

Келинг, пиrim! Келинг, мавлоно Жомий!

Жомий

Ажойиб бир газал дилбар, тамоми —
Сеҳрдур! Офарин!

Навоий

Ортиқча мақташ.

Жомий

Гуҳардур ҳар сўзи, ҳар ҳарфи оташ.
Самимийдир сўзим.

Навоий

Радмат.

Жомий

Ишингиз?

Навоий

Емон әрмас, пири, севган кишиңгиз
Мадад бермакдадур.

Жомий

Шод?

Навоий

Балли, ҳар он.

Жомий

Шаҳаншоҳ бир қадар ишратда.

Навоий

Нуқсон.

Навоий билан Жомий багни айлангани чиқиб кетадълар.

Мансур

Самимий икки дўст, бу икки доҳи,
Шеър осмонининг офтоби, моҳи.

Маждиддин билан Мунажжим киради.

Буюрсинлар.

Маждиддин. Қани меҳмонларнингиз?

Мансур. Келурлар. (Шийлондан жой кўрсатиб.)

Марҳамат!

Маждиддин. Ҳўш.

Мансур. Дам олингиз.

Маждиддин

(атрофни томоша қилиб)

Бу бир жаёнат... У ким?

Мансур

Мавлоно Ҳомий.

Маждиддин

Адоват, фитна, кин, найрангга ҳомий.

Мансур Амир!

Маждиддин. Оғзингни юм! Қўрқоқ!

Мансур Амир!

Маждиддин. Қул!

Мансур Гуноҳим!

Маждиддин

Ақли паст! Олтин, кумуш, пул —
Ва мансаб берсаму, ноз айласанг.

Мансур

Бас!

Ҳақорат қилманги!

Маждиддин

Сен мисли бир ҳас:
Кичик ел турса, тез учгунг ҳавога.
Ишим тушмай қосин сен бедавога.

Мансур

Амир, шафқат қилинг, мен мубталога,

Маждиддин

Навоий билмасин. Қолғунг балога.
Қулоқ сол яхшилаб...

Мансур

Йўқ менда тоқат!

Улуг шоир учун мендан садоқат —
Зарурдир. Мен уни устоз деганман.

Ма ж д и д д и н

Дуруст Мансур, дуруст, содиқ әкансан.
Синаб кўрмоқчи бўлдим.

М у на ж ж и м

Бали сизга!

Ма ж д и д д и н

Қани бор, яхшилаб гул терчи бизга!

Мансур таъзим билан чиқиб кетади.

Ма ж д и д д и н

Муғомбир, барибир тушгуси қўлга.

М у на ж ж и м

Ҳали ёштур, кейин киргуси йўлга.
Не гаплар бор?

Ма ж д и д д и н

Қилич қўзгалди қиндан.
Муҳаммад Ёдгор пойлар биқиндан.

М у на ж ж и м

Секин! Келмакдалар.

Навоий билан Жомий киради.

Н а в о и й

О... Марҳамат! Соз!

Ж о м и й

Салом, дўстлар!

Ма ж д и д д и н

Салом, покиза устоз!

Мунажжим

(кўтарилиб келаётган қүёшни ва Жомий билан Навоийни кўрсатиб)

Фалакнинг ҳалқумин соҳир сиқибдур;
Қарангиз, уч қуёш бирдан чиқибдур.

Жомий

Мунажжимлик.

Маждиддин

(Навоий билан Жомийни кўрсатиб)

Фақат анжумда кўзлар.

Навоий

Латофатлик, нуқул дурдона сўзлар.

Медмонлар. Ҳиротнинг олимилари, шоирлари, Султонали, Соҳибдоро, Хондамир, Беҳзод, Биноий ва Қулмуҳаммад бошлиқ созандалар кирадилар.

Навоий

Азвилар, хуш келибсиз! Балли! Раҳмат!

Биноий

Бўлинг хушвақт, чекманг зарра заҳмат.

Соҳибдоро

Қилиб оламшумул санъатни бунёд,
Келтиромиш сизга туҳфа уста Беҳзод.

Беҳзод таъзим билан шоҳига ўралган расмни Навоийга узатади.
Навоий расмни шийлонминиг устунига илади. Расм: чиройли бор, Навоий мармар ҳовуз бўйида қўлига вазирлик асосини ушлаб туррибди, олдида олтин тўлдирилгага кумуш товоқ; атрофида очилгани гуллар, шоҳида булбуллар. Ҳамма ҳайрат билан томоша қиласди.

Биноий

Бали! Юз офарин санъатга бундоқ!

Соҳибдоро

Бу — санъат оламида гавҳари тоқ!

Маждиддин

Бу — ноёб шоҳ асар!

Мунахжим

Бу бир даҳодур!

Қулмуҳаммад

Бу ўлмас мўъжиза!

Хондамир

Умри бақодур.

Жомий

Асрлар бўлмиш әрди бунга муҳтоҷ.

Биноий

**Бу рангин лавҳани кўрган замони
Бўлур минг қатла қула Беҳзодга Мони.**

Жомий

(Суратдаги гулзорга имо қилиб сўза ўйини бошлиайди)

**Уазуб бир гулни, хоҳлардимки, боқсам,
Бўлуб хурсанд, ани чаккамла тоқсам.**

Ҳамиа мароқ билайн жилмаяди.

Маждиддин

**Агар қўл чўзсангиз гулларга, бирдан —
Учиг кетмасмикин қушлар чамандан?**

Кулишади.

Биноий

Пирим, қўлларни кўп қўзгатмасинлар!
Алишер жаҳл ила сўз қотмасинлар.

Кулги кучаяди.

Навоий

Гўзал сўзлар учун, бу янгли дилдор,
Азизлар, шубҳасиз, арзийди минг бор —
Ташаккур билдириб наққошингизга,
Нисор әтсам, бу зарни бошингизга.

Соҳибдоро

Кетирмиш ҳадяким, Султонали ҳам,
Бунингдек мўъжиза ғоят бўлур кам.

Султонали таъзим билан девонни Навоийга узатади. Навоий девонни
очади, ҳамма томоша қиласди.

Қулмуҳаммад

Гўзал! Ғоят нафис!

Маждиддин

Минг бора яхши!

Хондамир

Ҳиди анбардин ўткур.

Навоий

Турфа нақши —
Музайян, жилвагар товус патидин.

Мунахжим

Аторуд дарс олур кўрса хатидин.

Жомий

Ғазалларким, демишиш шоир Навоий,
Мұхаббат ақлининг тенгсиз давойи.
Биноий, сиз не дерсиз?

Биноий

Түғри, ғоят —
Гүзәл, равноқ, нафис, олий, ниҳоят.
Эрур жон озуги ҳар бир газал, соз.
Фақат тил туркидур, шул айби бир оз.

Навоий

Тагин сиз әски баҳсни бошладингиз.

Соҳибдоро

Арода ноўрин гап ташладингиз.

Биноий

Ҳақиқий шеър фақат форсида бўлгай.

Соҳибдоро

Бу сўзни сўзламанг, жоним ўртангай.

Биноий

Нафисдур форси тил, туркий қўполдур.
Лазиздур форси тил, турки қўполдур.

Навоий

Ёмон тил, яхши тил йўқ, барча тил бир,
Улуғлар олдида бу гап әмас сир...
Жаҳонга шоҳ асарлар тақдим өткан,
Бутун дунёга шуҳрат, донгги кеткан —
Фақат форслар әмас, ҳиндлар, араблар,
Хитой, юони, бўлаклар ҳам. Бу гаплар —
Аёндур кун каби. Биз сўзлаган тил
Шу тиллар сингари бойдур ва қобил...

Мулоэнилар билан Мўмин мирзо киради.

Мўмин

Салом!

Навоий

Шаҳзода Мўминга саломлар!

Ҳамма шаҳзодага таъзим қилади.

Мўмин

Салом, әй мудтарам ширин каломлар!

Жомий

Улуг парвардигор бўлсин мададкор.

Абулмалиқ

(кириб)

Азизлар, марҳамат! Нонушта тайёр!

Жомий бошниқ меҳмонлар чиқа бошлайдилар. Узоқдан чопиб келган отларинг түёқ товуши ёшитилади, сағнада Навоий, Маждиддин ва Мунажжимдан бўлак ҳамма чиқиб кетади. Навкар киради.

Навкар. Шаҳриёри замину замон, хусравий соҳиб-қирон, Абулгозий султон Ҳусайн Баҳодирхон ташриф буюрурлар!

Навоий. Ажабо! Шаҳаншоҳ Борижонорода истироҳатга машғул эди. Кутимаган бир фурсатда бунда келишларига не боис бўлди әкан?

Маждиддин. Зиёфатингизга келган бўлишлари мумкин, амир.

Бир неча навкарлар билан ташвишлни Ҳусайн Бойқаро кириб келади, ҳамма таъзим қилади.

Навоий. Шаҳаншоҳнинг бунда ташриф буюришларидин фоят хурсандмиз.

Ҳусайн. Миннатдорман, Алишер. Муҳим бир доиса бизни бунда келишга мажбур ётди.

**Навоий. Улуғ миранни не ҳодиса безовта қилди
әкан?**

Ҳусайн. Пойтахтда исён!

Ҳамма ҳаяжонда.

Мунажжим. Исён?

Навоий. Талаб ва мақсадлари?

**Ҳусайн. Кечаги хирожни бекор қилишни талаб
этар әминшлар.**

Навоий. Яна қандай хирож?

**Маждиддин. Жаноби амирнинг хабарлари йўқ.
Ҳирот бекларининг илтимосларига биноан ҳалқдан янги
хирож олиш борасида кеча фармони олий берилган эди.**

Навоий. Бу ҳалқа жабр әмасми, шоҳим?

**Ҳусайн. Алишер, ҳозир бундай мулоҳазаларнинг
фурсати әмас. Мен бунда исёнга қарши чора кўриш бо-
бига маслаҳатлашгани келдим. Мұҳтарам амирлар не тад-
бирни маслаҳат кўрасиз?**

**Маждиддин. Фикри ожизимча, тездан исёнчилар
устига қўшин тортмоқ зарур.**

**Навоий. Менингча, ҳалқнинг ҳақли талабларига
одилона қулоқ солмоқ лозим.**

**Ҳусайн (асабийланади, бир қарорга келолмай *Му-
нажжимга мурожаат қиласди*). Ҳўш, самовий мавжудот-
лар нимани талқин әтадилар?**

**Мунажжим. Бугун кечаси бешинчи фалакда Но-
ҳид юлдузининг авзойи бузук кўринди. Самовий мавжуду-
толар қилич яланғочлаб, қон тўкишни талқин әтадилар,
шоҳим.**

**Ҳусайн. Тангрим худди шу фикри дилимга солиб
турган эди. Мушкулимизни яна қилич ва қон ҳал әтади.
Мен у бебошларга Темур авлоди қиличининг қудратини
яна бир бор кўрсатай!**

**Навоий. Ҳалқнинг тақдирини мунажжимларнинг
шубҳали қуръаларига қараб әмас, балки ақл ва идрок-
нинг талабига кўра ҳал этмак зарур.**

**Ҳусайн. Мамлакатимизнинг ақли ҳисобланмиш,
соҳиби тадбир, доно Навоийнинг буқун басит ва саёз
мулоҳазалар юритишининг боиси не бўлса әка?**

**Навоий. Шоҳим, дўстлик ҳурмати, мамлакатимиз
ва салтанатимизнинг осойишталигидан бўлак муддаом
йўқдир.**

Ҳусайн. Алишер, дўстлик ҳурмати, дейсиз... Аммо дўстларимнинг дўстлари тахти-бахтимга чанг солсалар, мен энди кимга ишонай?

Навоий. Аччиқ фикрларнинг очиқ айтилмоғи яхши.

Ҳусайн. Исёнчилар бошида меъмор Жалолиддин турган эмиш.

Навоий (ҳаяжонда). Уста Жалолиддин?!

Маждиддин. Яқин дўстингиз, хунук бўлибди.

Навоий. Ҳалқ ҳақсизликка қарши бош кўтарар ёкан, унга кимдур раҳнамо бўлиши муқаррар. Бас, Жалолиддин бўлмаса бошқа бир кишининг исёнга бош бўлиши ёдтимолдан холи әмас әди.

Ҳусайн (заҳарханда билан). Улуғ Навоийнинг са-мимий маслаҳатлари учун ғоят миннатдорман... Амир Маждиддин, бекларга хабар қилинг, исёнчилар устига қўшун тортсинлар!

Маждиддин чиқа бошлайди.

Навоий. Сабр! (*Маждиддин тўхтайди.*) Шоҳим, мамлакатимиэннинг асл фарзандлари тарафидан яратилмиш муҳташам бинолар, шифохоналар, кутубхоналар чил-парча бўлсун учун яратилғаниди?

Ҳусайн. Мен учун тожи-тахтни сақлаш ҳар нарса-дан муҳим.

Навоий. Пойтахт тинчланмас ёкан. Ёдгорбек усти-дин ғалаба қозониш ва тожи тахтни сақлаш мушкул.

Маждиддин. Ўринсиз хавф!

Кўчадан чопиб келган от туёқларининг овози әшитилади. Ҳамма ҳаяжон билан қулоқ солади. Шошилганича навкар киради ва ер ўпид таъзим қиласди.

Навкар. Ёдгорбек пойтахтга кирди ва Богоизогон қалъасини ишғол әтди.

Ҳусайн (ғазаб билан қилич сугуради). Нима? Қандай қилиб?

Навоий. Шоҳим, бундай мусибатларнинг чораси ҳаяжон ва ҳис билан топилмайди. Ҳар бир мушкулни ақл ва совуққонлилик ҳал қиласди. (*Пауза.*) Ёдгорнинг пойтахтга тез ва ўнғай кирганлиги ғоят таажжуб.

Ҳусайн. Дарвоқе?

Маждиддин. Ҳар ҳолда оғир мусибат юз бер-миш. Ҳалқ — бир ёқдин, шаҳзода Ёдгор — иккинчи ёқ-дин. Икки оловга қарши бирдан чора кўриш мушкул. Фик-

ри ожизимча, ҳозир Ҳиротдан узоқроқ кетиб турмоқ, куч йигиб сўнг Ҳирот устига юриш қилмоқ лозим...

Ҳусайн. Фурсатни қўлдан бериш мумкин эмас!

Маждиддин. Бошқа чора йўқ.

Ҳусайн. Оғзингни юм, қўрқоқ! Чора топиш керак! Чора топиш зарур!

Навоий. Чора топилади, шоҳим.

Ҳусайн. Демак, Алишер, бизни фалокатлардан яна сиз қутқарасиз?

Навоий. Юртни тинчтиши ва Ёдгор Муҳаммадни даф қилиш борасида бутун ихтиёри менга топшираслар.

Ҳусайн. Менинг номимдан истаган чорани кўра олурсиз.

Навоий. Ҳалқ ҳузурида, шаҳаншоҳ бутун кучини, юртни обод қилишга сарф әтурлар дея, ваъда беришга ваколат сўрайман.

Ҳусайн. Ҳазинамда ҳар қанча зар, ҳар қанча ақча бўлса, юртнинг ободонлиги учун сарф әтишга ваъда бераман.

Навоий. Менга бўлган ишончлари учун ғоят миннатдорман.

Ҳусайн. Оқ йўл, дўстим, тангри¹ мададкор бўлсун!

Алишер чиқа бошлайди.

Алишер, ҳар эҳтимолга қарши навкарларин кўпроқ олинг!

Навоий. Гамхўрликлари учун миннатдормен. (Кетади.)

Ҳусайн. Амир, бекларга хабар қилинг, қўшунни тайёр тутсунлар.

Маждиддин таъзим қилиб чиқиб кетади.

Яна ғавғо, яна ташвиш. На уйқуда ҳаловат ва на турмушда роҳат. Тожу-тахтни сақлаш нақадар мушкул.

Мунахжим. Бугун кечаси Ноҳиддин сўнг 6-фалакда Муштарий юлдузи жилва кўргазди. Самовий мавжудотлар шаҳаншоҳнинг баҳт ва саодатини башорат бердилар.

Ҳусайн. Иншоолло, айтканинг келсин!

Маждиддин (кириб). Буйруқлари бажарилди. Аммо Алишер навкарлардан ҳеч кимни олмай, фақат Абулмалиқ билан жўнади.

Ҳусайн. Таажжуб! Ҳатто исёни ҳалқ олдига ҳам ёғиз ўзи боради.

Маждиддин. Авом шоиримизни ҳурмат қилади, шонгимиз ҳам авомнинг тилини яхши биладилар.

Ҳусайн. Кошки, бошқа амирлар ҳам авомнинг тилини билса? Кошки, ўзгаларни гийбат қилувчилар ўз нуқсонларини ҳам билсалар! Доимо ҳовлиқасиа, хирож ҳақида ҳам ҳовлиқингиз, бошимни айлантирдингиз... Мана, натижади!

Маждиддин. Шоҳни, мени афв қилсинлар, бундай бўлишини ўйламаган әдим... (*Пауза*.)

Ҳусайн (аста юриб шийлоннинг иккинчи қаватига чиқади). Сира тинчимади бу Алишер! Мен уни вазир қилдим... Бойликлар бердим... У эса, бойликларни ела сочишни яхши кўрадиган бўлиб чиқди... Доимо сўзлагани ободонлик... Бу гаплар мени зериктирди. Мен чарчадим... Дунё бевафо, тожу таҳт бебақо... Атрофимни шубҳалар, сирлар дунёси ўраб олгандай. Ким дўст, ким душман, билиб бўлмайди. Юрак дардларини фақат май ва маҳбубаларгина юмшатади... У эса май ва маҳбубнинг лаззатидин маҳрум. Шу ёшга келиб бирор гўзални севгани маълум әмас... У ғоят қимматли тадбиркор, мамлакат учун зарур одам. Зўр санъаткор. Аммо... Бир оз адашади.

Маждиддин. У сизни ўзи чизиб қўйган чизиқдан юргизмоқчи. У...

Ҳусайн (қўй силтаб, *Маждиддинни тўхтатади*). У, нариги боғда юрган қиз ким?

Маждиддин. Ҳарамбоп әкан!

Ҳусайн (пастга тушади). Сен тезда Ҳиротга жўна. Алишерга кўмак бер.

Маждиддин. Шоҳимнинг буйруқлари дарҳол бажарилур.

Шоҳ кетади.

Шаҳзода Ёдгор қалъага кирди, марра бизники. Аммо Алишер бу гал ҳам шоҳга ўз сўзини ўтказиб кетди. Зарарсиз! Шу топда шаҳаншоҳ бизга шундай бир восита топиб бердиким, у билан Алишернинг бутун дунёсини ағдар-тўнтар қилиб юбормоқ мумкин!

Бор томонга ишора қилади. Мунажжим тушунади, кулади.

Парда.

ИККИНЧИ ПАРДА

ИККИНЧИ КУРИНИШ

Ҳирот. Шоҳ саройи — аркнинг иккинчи қавати. Тўғрида Ҳирот мадрасаларининг нақшли гумбазлари әрталабки қуёш нурида ярқираб кўринмоқда. Эшиклар ёнида қуролли соқчилар. Орқадан, пастдан исёнчиларнинг шовқини ёшитилади. Арқда Шайхулислом, амир Музaffer, амир Қутбиддин, хўжа Убайдулло, яна бошқа беклар, амалдорлар.

Шайхулислом. Ҳалойиқ, сабр қилинг! Сабрсизлик бандай мўмин учун куфур. Тирикчилигингизни ташлаб исён қилиб юришдан не фойда? (*Шовқин кучади.*)

Овозлар. Насиҳатни қўйинг! Сабрнинг ҳам чегараси бор-да!

Музaffer. Ҳалойиқ, шошманг! Шаҳаншоҳдин фармон келсин, шунга қараб иш кўрайлик.

Овозлар. Шоҳ фармон ўрнига устимизга қўшин тортади. Очиқ жавоб беринг, хирожни бекор қиласизми, ўйқуми!

Музaffer. Ҳалойиқ, ўзингиз ўйлаб кўринг, ҳазина бойиса, ким бойийди? Мамлакат бойийди. Юрт обод бўлади!

Жалолиддин (халқ ицидан). Бекор гап! Соликлар кўпайган сари юрт ҳароб бўлмоқда. Ҳазинани бойитаман деб халқни гадо қилдингиз. Инсоф керак, амир, инсоф! Ушур, деб оласиа, улоғ, деб оласиз. Мол пули, деб оласиа. Жон пули, деб оласиз. Қўш пули, деб оласиз. Мирробона, деб оласиз. Доругона, деб оласиз. Бекларнинг ерига ишлатасиз. Буларнинг устига ой сайин янги хирож. Ахир инсоф борми?

Шайхулислом. Уста Жалолиддин, сиздек одамдин халқни тинчтиш ўрнига, галаёнга солиш лозимми?

Овозлар. Уста Жалолиддин тўғри айтади. Бир тўда аслзодаларнинг кайфи сафоси учун халқ хонавайрон бўлмоқда. Халқ оч! Яланғоч!

М у з а ф ф а р. Ҳалқ оч бўлса, худодан тиласин. Ёмон йўлдан қайтсин. Ҳудо итоатлик бандасига беради. Бебошлиарга не берар эди?

Ҳалқда галаёни авжига чиқади.

О в о з л а р. Ур иоинсофларни! Ур!

Аркка тош, калтак ёғилади. Беклар ичкарига қочадилар. Оломон аркка ҳужум қилади. Дарвозаларнинг тарақлагани, занжирларнинг шарақлагани, қилич ва калтак овозлари ёшитилади. Ўнг томондаги ёшиқдан бир гала соқчи қилинчлашганларича ичкарига чекиниб кирадилар. Соқчиларни қувиб, Турибий, унинг орқасидан бир тўда қуролланган оломон киради. Баъзиларида қилич, баъзиларида калтак. Турдибой ғоят чаққон урушади. Соқчилар тоб беролмай чекина бошлайдилар. Шу пайтда Навоий киради. Ёнида қўрқан Абулиах.

Н а в о и й. Тўхтанг! Бас қилинг!

Аркда жанг тўхтайди. Аммо орқада ҳамон шовқини. Жалолиддин кириб Навоийга таъзим қилади. Сўнг тез аркнинг чеккасига боради.

Ж а л о л и д д и н. Оғайнилар, бас қилинг! Бас! Алишер Навоий келдилар!

Ҳалқ жимийди. Навоий аркнинг олдига боради. Ҳалқнинг жимиғанини ёшитиб, ичкаридан амирлар, беклар чиқади.

Н а в о и й. Азиз фуқаро! Шаҳаншоҳдин фармон келтирдим. Биздин бемаслаҳат Ҳирот беклари тарафидин ноҳақ солинган хирож бекор қилинди.

Пастда шодлик овозлари: «Балли!», «Адолат бор экан-ку?»

Ч о л. Бу хирож бекор қилинади-ю, орқасидан янгиси чиқади! Шоҳнинг фармонига ишонмаймиз. Одатда бундай фармонлар фуқарони алдаш учун чиқарилади.

Н а в о и й. Ҳалойиқ! Бу фармоннинг ростлигига мен кафилман.

Ж а л о л и д д и н. Агар, шоир Навоий кафил бўлса, инонмоқ керак!

О в о з л а р. Бизга ғамхўрлик қилган шоир Навоийнинг умри узоқ бўлсин! Омин!

Н а в о и й. Азиз фуқаро! Бундан сўнг биз юртни обод қилиш билан шуғулланурмиз.

Ч о л. Шоир Навоийнинг самимий орзуларига инонурмиз. Аммо бу орзуларнинг рўёбга чиқишига имони-

миз комил әмас. Сиз яккасиз. Сиз битта мадраса қуурурсиз. Аммо ўзаро қирғинлар туфайли минглаб хоналар вайрон бўлур. Сиз битта ариқ чиқарурсиз, аммо сувсизлик балосидан юзлаб қишлоқ хароб бўлур. Бизнинг замонамизда юртни обод қилмоқ орзуси афсона. Бизга афсоналар тасалли беролмас. Халққа бўлаётган зулмлар камайтирилсин. Бузуқи амалдорлар жазолансин.

Навоий. Шаҳаншоҳнинг фармонларига мувофиқ халққа ноҳақ солиқ солган хўжа Музаффар, хўжа Қутбиддин, хўжа Убайдулло ўз жиноятлари учун зинданга солинур.

Овозлар. Бу оз! Хусусан хўжа Музаффар учун оз! У кўп begunoҳларнинг ёстигини қурилди! Эрларимизни зинданда чиритди. Ҳиротда унинг қамчисини емаган одам йўқ. Қасос тилайми! Қасос! Музаффарга ўлим! Музаффарни қўлнимизга топширинг, амир!

Навоий бундай талабни кутмаган әди, оғир вазиятга тушади. Ҳамма ундан жавоб кутади. Оғир жимлик.

Навоий. Майли, халойиқ, сизнингча бўлсун!

Овозлар. Адолатингизга балли, амир! Мартабангиз бундан ҳам зиёда бўлсун! Музаффарни олиб чиқинг! Музаффарга ўлим!

Беклар таҳликада. Турдибой қилич яланочлаб, Музаффарга яқинлашади. Шайхулислом унинг йўлини тўсади.

Шайхулислом (ғазабли). Амир Алишер, ўйлаб иш қилинг. Шаҳаншоҳдан беижозат бундай масъул ишларни қилишга қандай журъат әтасиз?

Навоий. Шаҳаншоҳ Ҳиротда адолат ва осойиштадик ўрнатиш учун менга ваколат бердилар.

Музаффар. Бу адолат әмас!

Қутбиддин. Бу хиёнат!

Убайдулло. Бу жиноят!

Навоий. Мазлумнинг додига етиш ва золимни жазога мустаҳиқ қилишни адолат, дейдилар, азиزلар.

Музаффар. Менинг аслзода әканимни унутманг, Алишер!

Навоий. Сиз умрингизда бирор савоб иш қилганимисиз?

Музаффар жим.

Бирор жойга ариқ чиқарганимисиз?

Чол. Йўқ. Аксинча ариқларни бузган.

Навоий. Бирор туп дарахт ўтқазганимисиз?

Турдибой. Асло! Аксинча минглаб дарахтни кессан.

Навоий. Бирор қудуқ кавлаганимисиз?

Чол. Йўқ, Мутлақо! Юзлаб қудуқни қуришган.

Навоий. Сатқаий аслзода кетинг! Сиз аслзода ёмассиз!

Чол. Рост айтасиз! Офарин!

Халқ. Музаффарни олиб чиқинглар.

Музаффар даҳшатда.

Музаффар (*Навоийнинг оёғига ташланиб*). Улуг амир,adolat кўкининг офтоби, шафқат қилинг! Хато қилибман, қечиринг! Ўғлимнинг сизга қилган содиқ хизматлари ҳақи, мени қутқаринг!

Навоий. Ҳукмни халқ чиқарди. Ҳалқ ҳукми — худо ҳукми!

Музаффар. Алишер, қўрқинг, сизни қон тутади.

Турдибой Музаффарни олиб чиқиб кетади.

Навоий (*қолган бекларга ишора қилиб*). Ясавул боши, буларни тезда зинданга әлтинг.

Шайхулислом. Демак, жанобларининг ҳукми жиддий?

Навоий. Тақсир, салтанат ишларида ҳазил бўлмайди.

Убайдулло. Ҳукмингиздан норозимиз, амир!

Навкарлар бекларни олиб чиқиб кетади.

Шайхулислом. Мен шунчаки сиёsat деб ўйлаган эдим.

Навоий. Қалбакилик инсонни бебурд қилади, тақсир.

Жалолиддин (*кулиб*). Ҳар ким ўз қаричи билан ўлчайди, амир, тақсиримнинг самимий мулоҳазаларидин ранжимасангиз ҳам бўлади. (*Шайхулисломга*) Уэр, тақсир.

Шайхулислом. Улуг амир, бекзодаларни жазотга мустаҳиқ этиб, гайри шаръий иш қилдингиз, янглишдингиз.

Навоий. Янглишган бўлсам, худо мени кечирап. Менингча, олтмиш йил қуруқ тоат-ибодат қилгандан кўра, бир соат одил бўлмоқ савоблироқдир.

Шайхулислом. Билмадим, шаҳаншоҳ, бундай ношаръий ишларга нечук розилик берди экан. Е оллоҳ! (*Кетади.*)

Турдибо йиради.

Навоий (*Шайхулисломнинг орқасидан қараб*). Шариат, адолат, дейдилар. Аммо адолат ўрнатиш пайти келганда, золимларга ён босиб, шариатни ҳам, адолатни ҳам бузадилар.

Жалолиддин. Улуғ шайх Саъдий яхши айткан: илмига амал қилмайдиган муллодан, устига китоб ортиланган әшак афзал. (*Куладилар.*)

Навоий. Жуда қаттиқ кетдингиз, уста Жалолиддин. Мен Султонимизнинг ўнг қўйл вазири бўлишим мусносабати билан Шайхулисломимизнинг шаъниларига айтилган бу сўзларингиз учун сизнинг бошингизни олишим лозим.

Жалолиддин. Ҳали ҳам бошим улуғ шоиримизнинг ихтиёрларида.

Навоий. Раҳмат! Мен сизнинг шу садоқатингизга ишониб, сизга муҳим биро иш билан келдим.

Жалолиддин. Ҳар қандай муҳим ишлари бўлса ҳам тайёрман.

Навоий маъноли қилиб Абулмалиқга қарайди.

Абулмалиқ. Қани, биродарлар, кимки ҳалқ терисини шилган золимнинг териси қандай шилинишини томоша қиласман деса, тездан бозор майдонига борсин.

Ҳалқ қулиб чиқиб кетади, соқчиларга.

Оғайнилар, аввало бизни қўриқлашга ҳожат йўқ, мабодо қўриқламоқчи бўлсаларингиз, эшикка чиқиб, сиртдан қўриқланг.

Соқчилар чиқиб кетади.

Навоий. Букун тонг билан, Муҳаммад Ёдгор, тўватдан Бофизогон қалъасига кириб олиди.

Жалолиддин. У шуҳратпастни қалъадан қувиб чиқармоқ лозим.

Навоий. Қалъани куч билан олиш қийин, бу ишда тадбир керак.

Жалолиддин. Мен қалъанинг қувурларини тузатканман. Қалъа ичига яширин кирадиган йўлларни яхши биламан.

Навоий. Жуда соз, ундаи бўлса тўғри қалъага жўнаймиз. (*Кулиб.*) Сиз — меъморсиз, мен — шоир, жаноблари — ошпаз. Қалъани паркор, қалам ёки капгир билан олиб бўлмаса керак. Бинобарин, ҳар эҳтимолга қарши битта қилич соҳиби ҳам керак.

Жалолиддин. Қилич соҳиби ҳам бор. (*Аркнинг чеккасига боради.*) Турдибой! Ҳо, Турдибой! Бу ёққа чиқинг!

Навоий. Бу қайси Турдибой? Ҳалиги донғи кетган жангчими?

Жалолиддин. Ҳа, бутун насли жанг майдонида ўткан донгдор қиличбоз.

Турдибой кириб таъзим қилади.

Навоий (*Турдибойга*). Мен, гарчи, сизни бу кунга қадар кўрмаган бўлсан ҳам, донгфингизни кўпдан ёшитканман. Ҳали бу ерда қилган қиличбозлигингиизни кўриб ичимда усталигингиизга таҳсинлар ўқидим. Бу санъатни кимдан ўргангансиз?

Турдибой (*уялинқираб*). Отамдан. Отам раҳматли Мирзо Улугбек ҳузурида хизмат қилиб, жанг майдонларида донг чиқарган әкан. Мен султон Абусаид, сўнг султон Ҳусайн қўшинида навкарлик қиласдим... (*Fурурланаб.*) Султон Ҳусайнни икки мартаба ўлимдан қутқарганман. Кейинги вақтларда қўшинидан бўшаб, тириклика киришиб кетдик. Тақсир, узр, фуқарочилик, адолатсизликка қарши яна тиф кўтаришга тўғри келди.

Навоий. Баракалло! Сиз биз билан муҳим бир ишга борасиз.

Турдибой. Тақсир, қилич билан битадиган иш бўлса, мени тўғри қиласиз, илинди — қўйилмайди. Сизнинг қўлингиизда қалам қандай ўйнаса, бизнинг қўлимизда ҳам қилич худди шундай ўйнайди. (*Қиличини гилофидан суғуриб, тобини кўради.*) Оғайни, яна сенга ишимиз тушадиган бўлди. (*Қиличини Навоийга узатиб.*) Тақсир, кўринг, қадимий қилич, отам раҳматли берган. Отамга бобомдан мерос қолган әкан.

Навоий (*қиличини кўриб*). Неча-неча амирлар, беклар учун қон тўккан қилич. (*Қиличини Турдибойга бе-*

риб.) Маҳкам ушланг! Энди, сиз, бу табаррук қилич билан давлатимиэни, салтанатимиэни, мамлакатимиэни ва унинг санъатини ҳимоя қилинг! Қани дўстлар, кетдик!

Эшикка қараб йўл оладилар. Ҳовлиққанча Мансур киради.

Мансур (*йиғлаб Навоийнинг оёғига ташланади*). Улуғ амир, отамни қутқаринг! Сизга қилган ҳалол хизматларим ҳақи, мени етим қолдирманг.

Навоий (*таъсирланиб, насиҳатомуз сўзлайди*). Хизматларингдан миннатдорман, Мансур. Аммо не чора? Узингни маҳкам тут, мард бўй.

Мансурдан бўлак ҳамма чиқиб кетади. Маждиддин киради.

Маждиддин. Энди қалайсан, нодон!

Мансур (*йиғлаб*). Нима қилай амир, Алишердан илтимос қиласам...

Маждиддин. Аҳмоқлигинг шуки, Алишердан илтимос қиласан.

Мансур. Бўлмаса, сиз кўмак беринг!

Маждиддин. Вақт ўтди. Отангни қутқаролмайсан. Аммо ҳақиқий фарзанд бўлсанг, отангнинг қасосини олишинг керак!

Мансур лол.

Парда.

УЧИНЧИ КУРИНИШ

Навоийнинг ишхоналаридан бири. Навоий иш билан машгул. Ёнида Турдибой ўтирибди. Пауза. Сўнг Навоий Турдибойга шеър ўқиб беради.

Навоий

Жаҳон ганжига шоҳ әрур аждаҳо,
Ки, ўтлар сочар қаҳр ҳангомида.
Анинг номи бирлан тирилмак әрур,
Маош айламак аждоҳо комида.

Яъни, шоҳ жаҳон бойлигини ўраб ётган аждаҳодурким, қаҳри келганда, оғзидан ўтлар сочур. Подшонинг марҳаматидан баҳрамад бўлмоқ, аждарнинг оғзидан таом емак билан баробардур.

Турдибой. Бали! Жуда яхши айтибсиз. Аммо, шаҳаншоҳ бу байтингизни ўқиса, даргазаб бўлмайдими?

Навоий. Мен буни бошқа золим шоҳлар тўғрисида ёздим. Бизнинг Мирзо эса муруватли шоҳдур.

Турдибой. Афсуски, ҳозирга қадар муруватини кўрмадик. Тақсир, фуқарога шоҳларсиз муруват кўргазишнинг йўли йўқми?

Навоий. Йўқ, албатта. Мамлакат бир боғ бўлса, шоҳ боғбондур. Боғ боғбонсиз хароб бўлур.

Турдибой. Боғбоннинг ҳам ҳар хили бўлади.

Навоий. Шубҳасиз, ёмони ҳам бўлади, яхшиси ҳам.

Турдибой. Менингча, султон Ҳусайн яхши боғбонлардан әмас. Тақсир, наҳотки мамлакат учун Ҳусайн Бойқародан бўлак одилроқ, муруватлироқ шоҳ топилмайди? Нима учун сиз уни яхши кўрасиз?

Навоий. Ҳозир барҳаёт бўлган Темур шаҳзодаラридан әнг тадбиркори, әнг қобили ва әнг муносиб соҳиби таҳт шубҳасиз Ҳусайн Бойқародур. Агар сиз билан биз мамлакатимиз ва давлатимизнинг мағфаатларини кўзда тутар әканмиз, шаҳаншоҳга мадад бермоғимиз ва унинг хизатида бўлмоғимиз лозим. (*Пауза.*)

Турдибой. Тақсир, бошимга яна бир фикр келди, сўрасам айбга буюрмайсизми?

Навоий. Марҳамат.

Турдибой. Эсимни танибманки, кўрганим — уруш, әшиятнаним — жанг. Нега одамлар доим низо қиладилар?

Навоий. О, сиз жуда қийин савол бердингиз. Инсоният бу саволга неча-нечча асрлардан бўён жавоб беролмай келади. Мен сизга бир ҳикоя келтирай. Рум мамлакатида бир файласуф гадо ўзининг чуқур мулоҳазалари билан шуҳрат қозонди. Унинг шуҳрати Искандар Зулқарнайн қулогига етди. Искандар гадони саройга келтирди. Гадо икки қўлига икки суякни ушлаб олиб, доим уларга тикилар әди. Искандар: «Бу суяклар нима?» — деб сўради. Гадонинг жавобидан маълум бўлдики, суякларнинг бири шоҳнинг ва яна бири гадонинг гўридан олинган әкан. Искандар: «Буларни нечун кўтариб юрибсан?» деди. Гадо: «Шоҳим, қаранг, буларнинг қайси бири шоҳники, қайси бири гадоники — билиб бўлмайди. Улгандаку иккиси ҳам бир әкан, нечун тирикликда низо қиладилар?» деди. Искандар жавоб айтольмади. Гадо қўйган бу сўроққа Искандар замонида ҳам, ундан сўнг ҳам ҳеч ким жавоб беролмади. Ҳар ким ўзича ҳал қилиб кўрди, аммо натижасиз бўлиб чиқди. Мен ҳам ақлим киргандан бери шу ҳақда ўйлайман.

Турди бой. Менинг фикримча, бу саволни сиз ҳал қиласиз. У куни Шайхулислом билан·беклар чулдирашиб, ҳалқни ҳеч тинчitolмадилар. Сиз келдингиз, низо тугади. Шу, нега ўзингиз шоҳ бўлиб қўя қолмай-сиз?

Навоий кулади. **Мансур** кириб ерга ташланади, йиглаб Навоийнинг этагини ўпди.

Мансур

Пирим, афв айлангиз, баҳти қарони,
Ғарибу хаста дил мотамсарони.
Саховат важҳига ҳотам әрурсиз,
Сиз отам ўрнига отам әрурсиз.

Навоий

Тур ўрнингдан, етар, ёшингни тий, арт.
Оғир дард, шубҳасиз, дардинг оғир дард.

Мансур

Даво истаб, пиrim, келдим.

Навоий

Не бирлан
Сенга ёрдам берай?

Мансур

Четлатмангиз, мени!
Қолай аввалгидек даргоҳингизда,
Бўлай аввалгидек, фармонингизда.

Навоий

Нечук? Мен ранжитиб әрдим сени?

Мансур

Ҳеч!

Унутдим, англадим, гар бўлса ҳам кеч.
Адолат олдида әгдим бошимни,
Ҳақиқат йўлида тўқдим ёшимни.

Навоий

Бали, Мансур! Бали. Раҳмат, ташаккур,
Адолат кўкида мавж айлаган нур —
Еритмиш ғам билан тўлган дилингни.
Ҳақиқат мадҳига бурмуш тилингни.
Унутма ҳеч қачон: офтоб мисоли,
Адолат барчадан афзал ва олий!
Гашаккур, розиман, қол истасанг.

Мансур

Оҳ,
Саодат йўллади мен қулга оллоҳ!
Жалолиддин (ташқаридан). Турдибой!
Навоий. Жалолиддин келди. Ҷақириңг кирсии!

Турдибой билан Мансур чиқиб кетади. Жалолиддин
киради.

Навоий. Келинг!
Жалолиддин. Раҳмат.

Навоий

Қалай, пул олдингиэм?
Работ, ҳаммом томон кўз солдингиэм?

Жалолиддин

Битибдур беш работ ҳам учта ҳаммом,
Бир-икки ердаги ишлар чала, хом.
Бўлак ерларда кўп тўхталганим йўқ,
Саройга бордиму, пул олганим йўқ.

Навоий

Сабаб? Қандай қилиб?

Жалолиддин

Берганлари йўқ.
Шаҳаншоҳнинг деди, олтин, зари йўқ.

Навоий

Ким айтди? Қайси ит?

Жалолиддин

Маждиддин.

Навоий

Аблаҳ!

Шаҳаншоҳ бехабар!

Жалолиддин

Шундай демиши шоҳ.

Ҳалойиқ оч, фақир, қўллаш керакдур.

Ариққа пул, озиқ йўллаш керакдур.

Тетик, зийрак, улуғ, доно ҳалойиқ

Баҳо бергай билиб ҳар кимга лойиқ.

Шаҳаншоҳ алдару, аммо Алишер —

Навоий алдамас, бизларни ҳеч, дер.

Навоий

Навоий алдамас; дил пора-пора —

Тилинсун, барибир топқуси чора!

Жалолиддин

Муҳаммад Ёдгор не бўлди?

Навоий

У сўнг бор...

Сўроқ бергай буқун... Иш катта. Маккор,

Яшиromoқчи буюк бир сирни.

Жалолиддин

Яъни?

Навоий

Сарой атрофидан бир тўп bemalni —
Амирлар у билан, фаҳмимча, зимдан —

Алоқа боғлаган... Тушкай изимдан,
Дея безовтадур Маждиддин айёр.

Жалолиддин

У ҳар қандай қабиҳ ишларга тайёр.

(Енидан хат чиқариб, Навоийга беради.)

Мана мен қўлга бир мактуб тушурдим.
Муҳаммад Ёғордан унга.

Навоий

(хатни ўқиб)

Аблаҳ!
Сир очилди! Бугун, қилғум хабар, шоҳ,
Совурғай кулларин қўкларга, шаксиз!

Жалолиддин

Қолишни истамас Мирзо әшаксиз.

Парда.

ТУРТИНЧИ КУРИНИШ

Султон Ҳусайннинг ишратхонаси. Фоят безакли бир уй. Май қуюлан олтин кўзалар, кумуш пиёлалар, ишрат асборлари, нозу иеъматлар муҳайє. Маждиддин билан Шайхулислом шахмат ўйнаш билан машгул. Мунаҷжим томоша қилимоқда.

Шайхулислом. Ҳўш, сўнг нима бўлди?
Маждиддин. Бошини олдириб юбордим.
Шайхулислом. Сир ошкор бўлмадими?
Маждиддин. Одатда жонсиз бошлар сир айтишдан маҳрум бўлади, тақсир.

Шайхулислом. Бали! (Маждиддин дона суради.
Шайхулислом жавоб қиласди.) Кишт!

Мунаҷжим. Э, асб кетди, тақсир!
Шайхулислом. Э... Э... ғалат, филингизни қўрмабман. (Қайтадан дона суради.)

Мунаҷжим. Тақсиримнинг юлдузлари гафлат буржиди қолибди.

Маждиддин (дона сураб). Кишт!
Мунаҷжим. Мот!..

Шайхулислом. Э... Э... ғалат... ғалат, сабр қилсингар!

Мунажжим. Тақсиримнинг юлдузлари наҳс буржига кирди.

Шайхулислом (*жаҳли чиқади*). Мавлоно, ҳамма нарсага ҳам юлдузми (*Маждиддинга*). Ҳўп, яхши, қайтадан.

Маждиддин. Қўйинг, тақсир, сатранж ҳам жонга тегди, ҳадеб қола берасиз.

Шайхулислом. Нимага ҳадеб қола берар әканман! Нима, жанобларини қолдирмай юрганмидим!

Маждиддин. Ҳазил, тақсир, ҳазил...

Мунажжим (*Шайхулисломга қадаҳ сўниб*). Мана, тақсир, жиндак нафасларини ростлаб олсинлар.

Шайхулислом (*майни ичади*). Ҳа, энди сатранж тахтасида дона суришга хийла устасизу, аммо сиёсат тахтасида дона суриб доим адашасиз.

Маждиддин. Тақсир, ўйинда адашилади, яна тузиатилади, унинг аҳамияти йўқ. Гап ўйиннинг оқибатида.

Шайхулислом. Ҳар нечук Алишерни мот қилини мушкул кўринади.

Маждиддин. Гашвиш қилмасинлар, тақсир, бугун Алишерни, албатта, мот қиласиз.

Шайхулислом. Бу гапларни беш йилдан бери сўзлайсиз.

Маждиддин. Тақсир, ҳозир қўлимизда шундай ҳужжатлар борки, уларнинг қаршиисида Алишер ажадонинг домига тортилган жонвордек сеҳрланмай иложи йўқ.

Шайхулислом. Қандай ҳужжатлар?

Маждиддин. Мансур буқун бирталай ҳужжат келтириди. Буларнинг ичиди Алишернинг шаҳаншоҳга ва жанобларига қарши ёзилган кўп қабиҳ шеърлари бор.

Мунажжим. Баҳай!

Шайхулислом. Қани?

Маждиддин. Сабр қилсингар, вақтида кўрасиз...

Шайхулислом. Булар билан бир иш чиқариб бўлармикан?

Маждиддин. Булар билан чиқмаса, бошқаси билан чиқади.

Шайхулислом. Ҳўш?

Маждиддин. Балхдан мактуб бор. Дарвеш Али салтанатга қарши бош кўтарибида.

Шайхулислом. Йўғ-е!

Мунажжим. Ҳаққос рост. Ўтган кеча, бешинчи фалакда Ноҳид юлдузнинг авзойи бузуқ әди.

Шайхулислом. Бу ишда Навоийнинг қўли йўқ-микан?

Маждиддин. Бор деб ҳисоблаймиз-да, тақсир.

Шайхулислом. Бали! Ана әнди Алишерга кишт берсангиз бўлади.

Маждиддин. Агар бу ҳодиса шаҳаншоҳга яхши-лаб уқдирилса...

Шайхулислом. Иншолло уқдира билурмиз...

Маждиддин. У ҳолда мот киши бўлади.

Мунажжим. Бали!

Маждиддин. Фақат юра билиш лозим: муомала силлиқ бўлсин, сўзингиз ҳар қанча ачниқ бўлса, овозингиз шунча майнин бўлсин, ғазабни табассум билан, ғаразни хушомад билан яширинг, ана шунда омадингиз келади.

Абулвосе киради.

Абулвосе. Мана, омадингиз келди, тақсир. Ассалому алайкум!

Маждиддин. Ваалайкум ассалом. Келинг, мавлоно Абулвосе!

Шайхулислом. Мавлоно кеч қолдилар. Латифаларингизга муштоқ бўлиб ўтирибмиз.

Абулвосе. Атрофингиз латифаларга тўлур бўлан чорда, менинг латифаларимга муштоқ бўлиб ўтирганингиз қизиқ, тақсир.

Шайхулислом. Қизиқларнинг кўзига ҳамма нарса қизиқ бўлиб кўринади, шекидали.

Абулвосе. Тақсирим, каромат қилдилар, қизиқларнинг кўзига тақсиримнинг май ичиб ўтириши ҳам қизиқ кўринади.

Мунажжим. Бу май тақсиримнинг муборак соқоларида сузилган, шаръий май! (*Кулишади*.)

Шайхулислом. Бу гапларни қўйинг. Мен ҳаммадан ҳам улуғ шоиrimiz, амир Низомиддин Алишер Навоий ҳазратлари ҳақидаги латифаларингизни завқ билан тинглайман.

Абулвосе. Ҳо, тақсир, биз Алишердан куламиз, Алишер биздан кулади, ким ҳақ, ким ноҳақ, тангрининг ўзи билади.

Мажиддин. Биз ҳақмиэ. Бундан сўнг Алишер устидан кула берамиз.

Абулвосе. Кула-кула ўлмангиэ. Очилмасдан сўлмангиэ. Юрагингиз тор әкан, ҳасадлари бор әкан, қон ичишга зор әкан, қилиргингиз қор әкан, ишингиэ мурдор әкан...

Ҳамма кулади.

Мажиддин. Э, бўлди, фолбинга ўхшаб жаврамай ўлинг, нима бало, мени кўчиришга келдингизми? (*Кулги.*)

Абулвосе. Кўчир десангиз кўчиравераман, ранги-рўйингизни ўчиравераман.

Кулги кучаяди. **Ҳусайн** киради. Кулги тўхтайди. Ҳамма ўрнидан туриб, таъзим қиласди.

Ҳусайн. Ўҳӯ, базми жамшид қизиган әкан-да, кулгиларингиз осмони фалакка кўтарилмоқда.

Мажиддин. Кулгимизнинг осмони фалакка кўтарилиб, қуёшнинг қулогига етканидан ғоят хурсандмиз. Мана, қуёш фалакдин ёнимизга тушдилар.

Ҳусайн. Қуёшсиз ҳам базмларинг равшан кўринади.

Мажиддин. Қуёшнинг нурисиз базмимиз доим қоронғу...

Абулвосе. Бир ҳисобдан қоронғу бўлгани ҳам дуруст... Бўлмаса, қуёшнинг ёруғида иблислигимиз билиниб қолади.

Кулги. Утирадилар.

Мажиддин. Шоҳим нима истайдилар?

Ҳусайн (кулиб). Иблиснинг қўлидан бир пиёла шароб ичсан.

Мажиддин. Жоним билан, шоҳим. (*Май қуийб.*) Аммо қулларининг бир гуноҳини кечирсалар, сўнг қадаҳ сўнсам.

Ҳусайн. Қандай гуноҳ?

Мажиддин (қадаҳ сўниб). Улуғ вазир Алишерга, ариқ ишлари учун, хазинадан ваъда қилинмиш тўрт туман ақчани ул жаноб юбормиш кишига бермадим.

Ҳусайн (жоҳли чиқади). Менинг фармонимни бу-
зишга қандай журъат қилдинг!

Маждиддин. Шоҳим, Алишер ҳар хил иншоот-
лар деб, хазинани адо қилди. Ҳазинада тўрт туман әмас,
икки туман ҳам йўқ.

Ҳусайн. Бекор гап!

Маждиддин. Менинг Алишерга ҳеч қандай шах-
сий ғаразим йўқ... Аксинча, Алишернинг шеър бобидаги
истеъодига тан берамиз... Аммо биздек ожиз қуллари
учун, ҳар нарсадан азиз ва мўътабар сиз әрурсиз.

Ҳусайн. Муддао нима? Ҳушомадларни эшига бе-
риб, қулоқларим кар бўлган! Нима демоқчисен?

Маждиддин. Алишер тахтингиз атрофида айла-
ниб юрган заҳарли илон.

Ҳусайн. Иғбо! Ҳасад! Алишер ҳеч қачон менинг
забун бўлишимни истаган әмас. Мен тебраниб турган
тахтимни Алишерсиз идора қилолмайман.

Маждиддин. Шоҳим, агар тахтингизни тебратиб
турган Алишернинг ўзи бўлса-чи?

Ҳусайн. Ҳасад! Иғбо!

Маждиддин (шоҳга мактуб узатади). Мана Балх-
дин мактуб бор.

Ҳусайн (хатни ўқиб). Дарвиш Али қўзғолон кў-
тарибди?

Маждиддин. Шоҳим, буни, Навоий одамлари-
нинг сизга қарши очиқ бош кўтариши, деб англамоқ ке-
рак.

Шайхулислом. Бу ишда, албатта, Навоийнинг
қўли бор.

Ҳусайн. Наҳотки?.. (*Пауза.*) Бирор ҳужжат, да-
лил борми?

Маждиддин. Ҳўш... Ҳозирча қўлимиада ҳуж-
жат йўқ... Аммо тахмин шундай.

Ҳусайн. Тахминлар билан иш қилиб бўлмайди.

Маждиддин (ёнидан шеър чиқарив, шоҳга беради). Мана бу шеърни ўқинг.

Ҳусайн

(ўқииди. Ҳаяжонда)

«Жаҳон ганжиға шоҳ эрур аждаҳо,
Ки, ўтлар сочар қаҳр ҳангомида.

**Анинг коми бирлан тирилмак әрур
Маош айламак аждаҳо комида».**

Алишер ҳаддан ошмоқда.

**Шайхулислом. Мутлақо түғри! Уни дарҳол жа-
зога мустаҳиқ құлмоқ зарур.**

Хусайн. Ыйқ, бу мумкин әмас!

**Маждиддин. Шоҳим, бўлмаса менда бошқа бир
мулоҳаза бор.**

Хусайн. Қандай?

**Маждиддин. Дарвиш Алиниңг қўзғолонини бос-
тиришга Алишернинг ўзини юборинг. Е Алишер бу иш-
дан бўйин товлади-ю, сиз унинг бу жиноятда қўли бор
әканини аниқлайсиз, ё Алишер бориб фитнани бартараф
қиласди-ю, ташвишдан қутуласиз...**

**Хусайн (ўйланади). Бу маслаҳат чакки әмас. (Май
ичади.)**

Мулозим киради.

**Мулозим (таъзим билан). Улуғ амир Низомид-
дин Алишер Навоий ташриф буюрадилар...**

Хусайн. Кирсин!

**Мулозим чиқиб кетади. Утирганлар мажлиста иштазом беришга
тиришадилар. Алишер киради. Ҳамма уни қуюқ хушомад билан
қарши олади.**

Хусайн. Марҳамат, Алишер!

**Шайхулислом. Тақсирим бағоят яхши фурсатда
йўқладилар!**

Маждиддин. Қадамингизга ҳасанот!

Мунажжим. Баҳт юлдузини кўришга муштоқ әдик.

**Навоий. Илтифот ва марҳаматларингиз учун ғоят
миннатдормен.**

Утирадилар.

**Хусайн. Алишер, мен хаzinанинг аҳволидан беха-
бар сизга пул ваъда қилган әканмен.**

**Навоий. Мен шоҳимнинг ваъдалари чин ва мўъта-
бар деб, ишонган әдим.**

**Хусайн. Мавлоно Маждиддиннинг айтишига кўра,
хаzinада ақалли икки туман ҳам ақча қолмабдур.**

Навоий. Мавлоно Маждиддин айтган бўлсалар, ишонмоқ керак, чунки Мавлоно ҳар нарсадан хабардор...

Маждиддин. Шоҳим тўғри айтадилар... Ҳўш...
Хазинанинг аҳволи оғир, харажатлар кўп.

Навоий. Сўзларингизга ишонмоқ керак.

Маждиддин (асабийлашади). У ҳолда киноялангизнинг маъноси нима?

Навоий. Ҳаражатларни очиқ билмоқ истаймен.

Маждиддин. Ҳаммаси аён, иншоотларга ва...

Навоий (сўзини бўлиб). Мавлоно, сиз ҳеч кимга аён бўлмаган ҳаражатлар ҳақида сўзланг.

Маждиддин (безовта, асабий). Бунча суриштириб қолдингиз? Ахир, сиз шоҳимнинг хазинаси ҳақида сира ғам емас әдингиз-ку?

Навоий. Мен шоҳимнинг ҳалқи ҳақида ғам еймен.

Шайхулислом (кесатиб). Яъни авом ҳақида?

Навоий. Ҳа, тақсир, авом ҳақида...

Шайхулислом. Осмон билан ерни фарқ қила билиш даркор, Алишер!

Навоий. Осмондаги дабдабали, аммо фойдасиз чақмоқ бўлишдан кўра, ерда бир тутам олов бўлиб, бир гарифининг қозонини қайнатмоқ афзалдур.

Ҳусайн. Алишер, мен сизни дўст деб тушунар эдим.

Навоий. Ҳали ҳам худди шундай деб тушунинг.

Ҳусайн. У ҳолда бу гапларингизни нима деб, англамоқ керак?

Навоий. Сўзларим бегараз.

Ҳусайн (шеърни узатиб). У ҳолда мана бу шеърингизни нима деб тушунмоқ лозим?

Навоий (шеърни кўриб). Мен буни золим шоҳлар тўғрисида ёздим. Мен сизни мамлакатда адолат ўрнатадиган шоҳ деб тушунаман. Таажжуб!

Ҳусайн. Таажжубланадиган ери йўқ.

Навоий. Таажжубланадиган ери шундаки, мен бу парчани бугун ёзиб эрдим, ҳали ҳеч ким кўрмасдан туриб, жанобингизнинг қўлларига тушиб қолибдур.

1

Ўтирганлар ноқулай вазиятда қолади.

Шайхулислом (ноқулай жимликни бузиб). Улуғ амир бунга таажжубланмасалар ҳам бўлади. Дунёда бундин зиёдроқ таажжуб қиласалар бор.

Навоий. Масалаи?

Шайхулислом Масалан, жанобларининг Дарвиш Али билан муносабатлари қалай?

Навоий. Нима бўлибди, бирор гап борми?

Ҳусайн. Бирор гап борлигини ўзингиз билсангиз керак?

Навоий. Шубҳаларингиз ноўрин, шоҳим.

Ҳусайн. Алишер, мен сизни бундай вазиятда биринчи дафъа кўриб турибман. Мугомбирлик сизга ярашмас экан.

Навоий. Шоҳим, мен ҳузурингизга ўринсиз таъналар эшигали келганим йўқ.

Ҳусайн. Балхдин чопар бор, инингиз Дарвиш Али салтанатга қарши бош кўтарибди.

Навоий (ҳаяжонда). Дарвиш Али бош кўтарибди? Сабаб?

Маждиддин. Сабабини сиз биласиз.

Навоий. Мен ҳали сизга ўхшаб фитначи бўлганим йўқ!

Маждиддин. Исёнчи билан тил биректириб, салтанатга чанг солишнинг номини нима дейдилар?

Навоий. Шоҳим, ўлимдан хабарим бор, аммо бу гаплардин хабарим йўқ!

Ҳусайн. Улуғ амирнинг бу жавоблари бизни қаноатлантируйди.

Навоий. Шоҳим мендан нима истайдилар?

Ҳусайн. Улуғ амирнинг кўнгли биэга рост бўлса, Дарвиш Али тўполонини бартараф қилиш ва фитначини тириклай тутиб, бунда келтиришни ўзларига ҳавола қиласак.

Навоий бошини қўйи солиб жим қолади. Бошқалар диккат билан унга тикилади.

Навоий (бошини аста кўтариб). Яхши, шаҳаншоҳнинг фармонларини ижро әтишга тайёрмен.

Ҳусайн. Миннатдормен, Алишер! Балонинг олдини тезроқ олиш учун ҳозироқ йўлга тушишингизни илтимос қиласмен. Дарвиш Алига уқтириинг, ёмон ниятларидан қайтсин, ҳузуримга келсин, саройда энг яқин аъёнларимдан бўлуб хизмат қилғусидур. Оқ йўл!

Навоий. Шоҳим, бир илтимосим бор!

Ҳусайн. Марҳамат.

Навоий. Амир Маждиддин саройдан узоқлаштирилсин.

Ҳамма таажжубда.

Ҳусайн. Сабаб?

Навоий. Давлатимизни яксон қилмоқчи бўлган хоинга салтанат даргоҳида ўрин ийўқ!

Маждиддин. Туҳмат!

Навоий. Тафтишлар шуни кўрсатдики, Ёдгорбек қўзғолонида бу одамнинг ҳам қўли бўлган.

Маждиддин. Бўҳтон! Ифво!

Навоий. Тафтиш тамом бўлмагани ҳолда, Ёдгорнинг бошини олдириб юборишни нима деб фаҳмлаш кепак!

Ҳусайн. Қачон? Ким олдириб юборди?

Навоий. Шу бугун, улуғ вазирингиз?

Ҳусайн (дарғазаб). Нечун?

Маждиддин (шошади). Ахир, шоҳум... маълум бўлган жиноятни ҳадеб текшира беришдан не фойда?

Навоий. Бу одам Ёдгорни ҳазинангиздаги олтинлар билан таъмин қилиб турган.

Маждиддин. Туҳмат! Қани далил!

Навоий (қўйнидан мактуб чиқариб Ҳусайнга беради). Мана далил!

Маждиддин шошади. Ҳусайн қоғозга кўз югуртириб чиқиб, ғазабга келади. Қоғозни ғижимлаб, Маждиддиннинг юзига уради. Ҳусайн чарак чалиб, мулоғимларни чақиради. Мулоғимлар киради.

Ҳусайн. Ҳоин! Жосус! Бу муттаҳамнинг бошидан вазирлик кулоҳини олинг!

Мулоғимлар Маждиддиннинг бошидан кулоҳини оладилар.

Навоий. Шоҳим, бошини кулоҳидин енгиллатдингиз, энди бўйинни бошидан енгиллатинг!

Ҳусайн. Жаллод!

Шайхулислом, Мунажжим шошиб чиқиб кетадилар.

Навоий. Ҳайр, шаҳаншоҳ, мен кетдим.

Ҳусайн. Оқ ийўл!

Навоий кетади. Жаллод киради. Маждиддин Ҳусайн оёғига ийқилади.

Маждиддин (қаттиқ ҳаяжонда). Шоҳим, бу ҳужжат қалбаки ҳужжат! Мени ноҳақ ўлдириб, сўнг пушаймон бўласиз.

Ҳусайн. Сени шу чоққача ўлдирамаганимга пушаймонмен.

Маждиддин. Мени ўлдиришдан аввал тожу тахtingизнинг душмани ким әканини аниқ билиб олинг.

Ҳусайн. Аниқ билдим, тожу тахтимнинг душмани сен әкансен.

Маждиддин. Тожу тахtingизнинг душмани ким әканини, Дарвеш Али қўзғолонининг қандай ҳал қилиниши кўрсатиб берур. Шоҳим, Дарвеш Али қўзғолони бартараф қилингунча сабр этинг.

Ҳусайн. Иблис, яна ҳийла қилсанам, каломулло урсун!

Маждиддин. Агар ҳийла қилсанам, каломулло урсун!

Ҳусайн (чўчиб тасарилади). Каломулло урсун?!

Маждиддин. Қасамёд қиласем, ёлғон айтсан каломулло урсун! Алишер ўз жиноятларини яшириш учун, мени қурбон қилмоқчи. Муҳлат беринг, Алишернинг жиноятларини исбот қиласем, сизни ҳалокатдин қутқарамен. Ҳазинангизни бойитамен, ҳарамингизни ҳурлар билан тўлдирамен, сўнгра майли, бошимни кесинг, амрингизга мунтазирмен. (*Бош эгали*.)

Ҳусайн (чукур ўйга чўмади. Ерда гижимланиб ётган қоғозни олади, оғир сўрайди). Бу қалбаки ҳужжат деб, ўйлайсанми?

Маждиддин. Каломулло урсун, қалбаки ҳужжат!

Ҳусайн (ўйланади. Узун пауза. Сўнг бир қарорга келгандек бўлади). Кулоҳингни кий.

Шоҳ ўйлаганича чиқиб кетади. Маждиддин кулоҳини кияди. Шоҳ томонидан ун тутилиб, ҳайрон бўлиб турган жаллодга кўзи тушиб, унга хўжайинларча кўз олайтиради. Жаллод қочиб чиқиб кетади.

Парда.

УЧИНЧИ ПАРДА

БЕШИНЧИ КУРИНИШ

Қулмуҳаммаднинг ҳовалиси. Гули супада ўтириб, Навоий тақдим қилган девонни мутолаа қилмоқда.

Гули

(ўқииди)

Үн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб чун сарв нозим ўн сакиз ёшиндадур.
Деса бўлгойким, яна ҳам ўн сакиз йил ҳусни бор,
Үн сакиз ёшинда мунча фитнаким, бошиндадур.
Үн сакиз йил демангиз, юз йил умр сурса нетонг,
Ҳусни шоҳи бу балоларким кўзу қошиндадур.

(Девонни бағрига босади.)

Ғазал эрмас, бу бир меҳри гиёдур,
Мунаввар айлаган дилни зиёдур.
Ғазал ҳам шунчалар ширин бўлурму?
Вафо нури билан лим-лим тўлурму?

Қундуз киради.

Қундуз

Вафо нури билан тўлсин дилингиз...

Гули

Келинг. Оҳ, шунчалар ширин тилингиз...

Қундуз

Навоийданми?

Г у л и

Ҳа, менга битибдур.

Қ у н д у з

Мусаффо ишқини изҳор әтибдур?

Г у л и

Бу ишқ бахт йўлида сўнмовчи машъал,
Бу ишқ бирлан бўлур ҳар мушкулим ҳал.

Қ у н д у з

Навоийдек кишининг ёри бўлмоқ,
Шеър даҳосининг дилдори бўлмоқ —
Саодатдур буюк. Сиз баҳтиёрсиз...

Г у л и

Фақат гул бўлмас әркан, асти хорсиз:
Бу олтин севгининг ҳижрони аччиқ.

Қ у н д у з

Жудолик чогининг ҳар они аччиқ,
Бироқ, дил мулкининг гулэзоридур ишқ.

Г у л и

Гаҳ ошиқ қалбининг озоридур ишқ.

Қ у н д у з

Ҳаёт, иқбол, севинчнинг ёридур ишқ.

Г у л и

Гаҳи ғам-қайғунинг бозоридур ишқ.

Қ у н д у з

Гули

Ўзи ҳам ўлдуур, ҳам тиргизур. Гоҳ —
Кўнгилни гул, әтар гоҳ пора-пора.
Ўзи ҳам дард берур, ҳам дардга чора...
У кун гулзор аро ушлаб қўлимдин,
Деди, айлаб халос ҳижрон ўлимдин:
«Қилиб тўй, сўнг бўлурмиз, бирга доим,
Сени кўп кўрмасин менга худойим...»

Кундуз

Демак, тўй тез.

Гули

Яқин кунларда.

Кундуз

Оҳ, соз.

Гули

Саодат қушлари бошимда парвоз.

Фамгин ҳолда Қулмуҳаммад киради.

Отажон, не хабарлар бор?

Қулмуҳаммад. Э... Сўрама қизим. Дунёнинг ишлари қурсин.

Гули. Яна не бало юзланди?

Қулмуҳаммад. Балхда Дарвиш Али бош кўтарибди. (Ҳаяжон.)

Гули (қаттиқ ҳаяжонда). Ё раббий! Алишер қаерда?

Қулмуҳаммад. Исёни бостириш ва Дарвиш Алини тириклай тутиб келтириш учун, шаҳаншоҳ уни кечқурун саройдан тўғри Балхга жўнатибди.

Гули. Акани укага қарши йўллаш, аканинг қўли билан укани банд әтиш, иблиснинг ҳам ақлига келмайдиган иш.

Қулмуҳаммад. Яқин кунларда машъум ёдисалар юз берадиганга ўхшайди. Бугун тонг билан Жалолиддинни ҳибсга олибдилар.

Гули. Ё раббий! Бу ёмон фол... (Йиглайди.)

Қулмуҳаммад. Йиглама қизим, Алишерга ҳеч нарса бўлмайди. Алишернинг орқасида бутун ҳалқ турибди.

Ташқаридан овоз. Устоз бормилар?

Қулмуҳаммад. Бирор келди, сизлар боққа чиқинглар, қизлар. (Чиқиб кетади.)

Гули. Ё раббий, ким бўлса әкан? (Боққа чиқиб кетадилар.)

Қулмуҳаммад Маждиддинни бошлаб киради.

Қулмуҳаммад (таъзим билан жой кўрсатади).

Қани, амир, марҳамат!

Маждиддин (ўтиради). Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. (Фотиҳа ўқийдилар.)

Қулмуҳаммад. Ҳуш келибсиз, амир.

Маждиддин. Ҳурсанд бўл, Қулмуҳаммад, бошингга баҳт қуши қўнди.

Қулмуҳаммад (хавотирда). Иншоолло, айтканнингиз келсин, амир.

Гули билан Қундуз ҳаяжон ичидагулоқ соладилар.

Маждиддин. Шаҳаншоҳ сени падар, қизингни малика қилмоқчи.

Гули. Оҳ... (Қундузининг кўксига бошини қўяди.)

Қулмуҳаммад (эйр ҳаяжонда). Шаҳаншоҳнинг бизга бўлган илтифотлари учун миннатдормиз... Аммо.. аммо қиз унашилиб қўйилган...

Маждиддин. Алишерга, шундайми? Бу гапдан шаҳаншоҳнинг хабарлари бор.

Қулмуҳаммад. У ҳолда нечук бу жафо?

Маждиддин. Муҳаббат! Қизингга шаҳаншоҳда бўлган муҳаббат!

Қулмуҳаммад. Шаҳаншоҳ қизимни олгунча, бошимни олсалар, менга зўр шафқат қилган бўлур әдилар!

Гули ҳаяжонда қулоқ солади.

Маждиддин. Шаҳаншоҳнинг талабини рад қиласанг, бошинг кетиши турган гап. Сенинг бошинг кетса сенга жабр, аммо Алишернинг боши кетса...

Қулмуҳаммад. Сабаб?

Мажиддин. Шоҳ қизингнинг васлига етиш йўли-да нимаики кўндаланг келса, ўртадин шартта олиб ташлашга қатъий қарор берган. Ҳозир пайт нозик. Дарвиш Али қўзғолони муносабати билан, шаҳаншоҳнинг Навоийга қарши газаби кучайган. Шундай бир пайтда Навоийни кўндаланг қилиб, шоҳнинг талабини рад этишинг, ёниб турган ўтга ёғ қўйиш билан баравар бўлур. Шаҳаншоҳга баҳона топиб берасан, Навоий ҳалок бўлур. Қизингнинг ҳарамга бориши муқаррар. У ҳолда Навоийни ҳалок қилиб, сўнг бориши мақбулми ё ҳалок қилмасдан бориши мақбулми? Қизингнинг ақли бўлса улуғ шоир Навоийнинг ҳалокатига йўл қўймас. Сен, биз, қизинг майли ҳалок бўлайлик, аммо буюк Навоий ҳалок бўлмасун! Гап шунда!..

Қулмуҳаммад. Бошимизга оғир савдо солиб қўйдингиз, амир.

Мажиддин. Ҳе... тақдир өкан, Қулмуҳаммад, тақдир. Қандай қиласайлик. Менга қолса шундай бўлсин дебманми? Ҳа... Чуқурроқ мулоҳаза қилиб кўр. (*Сукупнат.*)

Қулмуҳаммад. Уйлашиб қўрамиз, амир.

Мажиддин (қўзғалади). Ҳа, жавоби букун оқшомдин кеч қолмасин.

Қулмуҳаммад. Яхши, амир. (*Чиқадилар*).

Ешларини арта-арта қизлар ва йиглаб она чиқади. Гули она-сининг бағрига ташланади.

Гули

Нечун туғдинг мени, бахти қарони?

Балога мубтало, мотамсарони?

Мурувват билмаган кунлар учунми?

Жафокаш, бераҳм тунлар учунми?

Хосият

Онанг ўлсун болам, қандай қиласай мен.

Туғибменки сени, бахting тилаймен.

Қулмуҳаммад киради.

Гули

Унут бахт сўзинни, оғзингга олма!

Ҳаёл у биз учун, қўй доғда қолма!

**Фирибгар, бевафо бир қуш әрур баҳт,
Кўнар жойи анинг қон сачраган таҳт.
Ҳароб ўл, золим, эй, баҳтингга лаънат!
Зулум шоди, разил таҳтингга лаънат!**

Қулмуҳаммад

Тилингга берма әрк.

Гули

Кессин тилимни!

Хосият

Қизим, кул қилмагил ожиз дилимни.

Гули

Агар истар әса бошимни олсун.
Танамни бурдалаб ўтларга солсун.
Бу бирлан марҳамат қилгай менга шоҳ.
Ҳалос этгай мени кулфатдан... Эвоҳ,
Тариқи зулм ила кийн бунча бўлғай,
Жафо қилмоққа ойин бунча бўлғай.

Қундуз

**Киши гар кўксини юз пора қилсун,
Фалакнинг зулмига не чора қилсун!**

Қулмуҳаммад

**Қизим, тақдир әкан, тақдирга тан бер.
Итоат қилмаган ўхирда ғам ер.**

Гули

Фалак... Тақдир... Қазо... Оҳ, қандайин ном,
Заҳар-заққум қуйиб ич, деб тутар жом.
Фалакнинг ҳар иши зулм ила найранг.
Еруғ олами у қилмиш менга танг.
Саодат бобини зулм әтди барбод.
Фалакнинг жавридин, озоридин дод!..

Құлмуҳаммад

Қизим, ундаи әса йўқ, деб жавоб бер.

Гули

Йўқ, асло! Бўлмасин қурбон Алишер!
Қўйинг, эл булбули боз сайрасун оз!
Қўйинг, юрт баҳтини мадҳ айлаган соз —
Вақтсиз синмасин. Шоҳона ижод —
Тугалмай қолмасин... Мен қайдар? Ҳайҳот...
Мен — оддий бир киши, у — әлга бошдур,
Агар мен шаъм әсам, у бир қуёшдур.
Анинг-чун, майлига, қурбон бўлай мен,
Бало шамширига қалқон бўлай мен.

Хосият

Қизим, жоним болам, қўрқитма зинҳор.

Гули

Нетай, шум толеим гар айласа хор.

Жимлик. Гули йиглайди. Сўнг секин.

Жавоб айтинг бориб, мен, майли рози...
Мусаффо севгининг оҳ... синди сози...

Қулмуҳаммад чиқа бошлайди.

Фақат шартим: бир ой ёндошмасин шоҳ!
Бир ой муҳлат сўранг!. Баҳтим қаро... Оҳ!..

Қулмуҳаммад чиқа бошлайди.

Хосият

Онанг ўлсун болам, юргунча мундог,
Сени ғам қўйнида кўргунча мундог.

Гули

Нетай ғам аждари баҳтим ютубдур.
Қуёшимнинг юзин зулмат тутубдур.

Не бўлгай әрди чархи зулм пеша,
Мени ундан жудо қилмай ҳамиша,
Юрар чогида йўлдош бўлсам әрди,
Туар чогида қўлдош бўлсам әрди.
Фақат, ҳайҳот, қани ул севгили ёр?
Балолар домига бўлдим гирифтор.
Бу қандай ҳол әрур, ҳайҳот, ҳайҳот!
Нетар жонимни олсанг, эй ажал, бот!

Парда.

ОЛТИНЧИ КУРИНИШ

Навоийнинг ҳовлиси. Мансур китоб мутолаасига машгул.

Мансур. Бир ўлимнинг азоби мени телба қила ёзи-ди. Алишер, әнди сен, бу ҳисобсиз азобларни қандай кўтара оласен? Миянг пўлатдин, асабларинг темирдин бўлса ҳам, бу оғир мусибатларга бардош беролмас. Магрур Алишернинг сувдан чиқариб ташланган балиқдай жон-сарак, ини бузилган қушдай безовта бўлиши, қасос билан тўлган юрагимга тасалли беради.

Маъюс ҳолда Абулмалиҳ киради.

Абулмалиҳ. Кетканига бугун роса бир ой бўлди.
Нега бунча хаяллади экан?

Мансур. Улуғ одамнинг иши ҳам улуғ, бирор мұ-ҳим иш чиқиб ушланиб қолгандур-да.

Абулмалиҳ. Охири баҳайр бўлсун. Бу хаяллаш бекиз әмас.

Мансур. Ҳа, яна ёмон туш-муш кўрдингми?

Абулмалиҳ. Туш-мушку кўрганим йўғ-а... Аммо юрагимда аллақандай қўрқинчли шубҳалар бор.

Мансур. Чунки фикринг бузуқ, хаёлинг әгри. Шу-нинг учун ҳамма нарса сенга шубҳалик бўлиб кўринади.

Абулмалиҳ. Бўлмаса, нима учун бу воқеаларнинг ҳаммаси Алишер кетгандан сўнг юз берди?

Мансур. Тақдир, Абулмалиҳ, тақдир.

Абулмалиҳ. Э... Уша, тақдир... Тақдир! Бу тақ-дир әмас, хиёнат!

Мансур. Тилинг жуда узун, қулвачча, қисқартириб қўймасинлар, деб қўрқамен.

А б у л м а ли ҳ. Ҳақ сўз учун тилимни кесадиган бўлсалар, кесаверсинлар, беквачча!

М а н с у р. Чакки қиласен, дўстим, кейин дунёга келганинга пушаймон бўласен.

А б у л м а ли ҳ. Э, дунёга келганимга кўпдан пушаймонмен. Бу нима ахир, дунёми ё күшхонами?

М а н с у р. Ошингни пиширсанг-чи! Дунё тўғрисида қайғуришни сенга ким қўйибди? Дунё тўғрисида қайғурадиганлар бор.

А б у л м а ли ҳ. Дунё тўғрисида қайғурадиганлар хўро зуришириш, капитар учирив ўйнаш, олтин қадаҳларда май ичиш билан овора.

М а н с у р. Борди-ю, сен шоҳ бўлиб қолсанг, нима қилар эдинг?

А б у л м а ли ҳ. Муттаҳам бекларни қиличдан ўтказардим... Бемаъни урушларни тўхтатардим, юртни обод қилардим. Алишерга мадад берардим.

М а н с у р. Ўҳ! Даҳмазанг катта-ю! Бироқ сенга ўхаш таги пастлардан подшо чиқмайди-да.

А б у л м а ли ҳ. Подшолик бошингда қолсин! Подшо бўлай деб, кўзим учиб тургани йўқ! Подшо бўлиб ҳалқнинг уволига қолишга кимнинг тоқати бор экан? Гапнинг сирасини айтаман-да, аслзода.

М а н с у р. Хўп, бўлди, Абулмалиҳ пошшо, ётайлик, тун оғиб қолди.

Эшик тақиляйди.

А б у л м а ли ҳ. Келди. (Эшикни очади.)

Соҳибдоро киради.

Соҳибдоро. Бугун ҳам келмадими?

А б у л м а ли ҳ. Йўқ, Мавлоно, шу чоққача ухламабсиз?

Соҳибдоро. Ташвиш зўр бўлса, уйқу қочади.

А б у л м а ли ҳ. Бирор машъум ҳодиса юз бермасмикан?

Соҳибдоро. Бу кечаю кундузда ҳар бир машъум ҳодисанинг юз бериши мумкин. Бало бир келгандан сўнг, устма-уст кела беради.

Эшик тақиляйди.

А б у л м а ли ҳ. Келди чоги. (Эшикни очади.)

Жомий киради.

Жомий. Келмадими?

Соҳиб доро. Йўқ, тақсир.

Жомий. Ё раббий! Соҳибдоро, ахир бундан ортиқ кутиш мумкин эмас. Тездан Алишер олдига жўнанг, уни воқеалардан огоҳ қилинг.

Соҳиб доро. Пирим, мени ўлимга йўлланг, борай, аммо бу оғир мусибатлар ҳақида хабар етказиб, Алишерга озор бериш вазифасини менга юкламанг.

Жомий. Биламан, азизим, бу вазифа ўлимдан ҳам оғир, аммо не чора? Бориб шоирни эҳтиёт қилиш керак, унга бирор шикаст етмасин.

Оғир жимлик. Жимлик Алишер ининг хурсанд бир долда кириб келиши билан бувилади. Унинг ёнида бошдан-оёқ қуролланган Турдидой.

Навоий. Салом, дўстлар!

Жомий. Алишер!

Навоий. Салом, устод!

Абулмалиҳ. Пирим!

Кўришадилар. Жомий ёшини артади. Фотида ўқилади.

Навоий. Азизлар, сизларни соғинтириб қўйганим учун уэр сўраймен! Аммо айб менда эмас. Шаҳаншоҳ орқамдин мактуб қўндириб, Балхда узоқроқ туриб адолат ўрнатишими, сўнгра мамлакатимизнинг бошқа шаҳарларига ҳам ўтиб келмогимни илтимос қилган эдилар. Балхдин Машҳадга, ундин бўлак шаҳарларга ўтдим. Қишлоқларда бўлдим. О, қандай меҳнатсевар халқимиз бор! Ғақат йўлларда кўзга ташланувчи қовжираган далалар, қақраган қишлоқлар кўнгилларни ғамгин қилади... Қишлоқ аҳлларига ариқлар чиқариб, халқни сувга маъмур қилмоқчи бўлганимизни айтдим. Кўзлари севинч ёшлирага тўлди, ҳаққимга дуо қилдилар. Пирим, шу соф кўз ёшлилар ҳурмати, ариқ қазиш ишларини кучайтирамиз. Ҳозир барча имконият мавжуд. Мамлакат тинчиди, шоҳни зулм йўлига бобшамоқчи бўлган фитначи — ўргимчак янчилди. (Ҳамма жим.) Нечун жисмса? Ташвишли куринасиз?

Жомий (*огир*). Алишер, бахтга қарши, ҳали ўргимчак ҳаёт.

Навоий. Нечук? Маждиддин ҳаётми? Шоҳ кўз олдимда жаллодга буюрган эди-ку?

Жомий. Макр-ҳийла қаршисида шоҳлар ҳам бўйин әгади, Алишер.

Навоий (*ҳаяжонда*). Дарвиш Али қаерда?

Жомий. Зиндонда.

Навоий фожнани англай бошлайди. Унинг юзларини газаб ва ғаминлик қоплади. Огир жимлик.

Навоий. Макр-ҳийла!.. Алдаш!. Яшашнинг нақадар ярамас усууллари! Макр-ҳийла ожизларга қурол, ол-чоқларга қалқон, юсизликнинг ниқоби! (*Пауза*.)

Ниҳоний игна санчар ёрлардин,
Мунофиқ қалбаки дилдорлардин.
Яширмай найза санчар ёвлар ортиқ!..
Эмини хўрлик, ҳақорат, ҳийла тортиқ —
Садоқатлар билан қилган ишимга,
Зарур деб, әзгу деб билган ишимга.

Соҳибдоро

Ҳаёсиз билмагай ҳеч вақт вафони,
Вафога алмашур шоҳлар жафони!..

Навоий

Қўйинг, майли, алар билгунча қилсан!

Зулум чақмоқлари, майли чақилсан,

Евузлик денгизи, майли қутурсан,

Ҳасад туйнуклари қирғоққа урсан,

Муқаррар оқибат бизнингча бўлғай!

Адолат нурлари оламга тўлғай!

(*Пауза*.)

Ҳалойиқ нафъидур ҳарнеки билдик,
Ҳалойиқ билса бас ҳарнеки қилдик.
Қалай ишлар? Ариқ биткантур, албат?

Жимлик.

Нечун жимсиз? Нечун?

Жомий. Юз берди кулфат.
Навоий. Не кулфат?
Жомий. Тинчланинг.
Навоий. Сўзланг!
Жомий. Шаҳаншоҳ
Ариқ қазимоқ ишин тўхтатди...
Навоий. Эй воҳ!..

Жомий

Ариқ ковловчилар дуч келди зарбга,
Сафарбар бўлдилар майдони ҳарбга.

Навоий

Оловга ташламиш шоҳ бизни алдаб.
Нечун бу хилма-хил найранг? Қизиқ гап!

(Пауз.)

Жалолиддин қани? Қаерда?
Жомий. Сўрманг.
Навоий. Нечун?
Жомий. Айтай, фақат озурда бўлманг.
Навоий. Қани? Тез сўзлангиэ!

Жомий

Қирқилди боши.
Хунар осмонининг сўнди қуёши!
Шаҳаншоҳ бирла Маждиддин баногоҳ
Тўсатдан бошини олдириди...

Навоий

Эй! Воҳ!
Бу — хўрлик! Бу — ситам! Бу — қонли ваҳшат!
Бу — зулмат! Бу — жафо! Бу — зулм!
Гуноҳи не эди у тилла бошнинг?!
Гуноҳи не эди порлоқ қуёшнинг?!

Бу — даҳшат!

Жомий

Ғазаб тифин чиқарса подшоҳлар,
Жиноятчи бўлурлар begunoxlar.

Навоий

Жавоҳир сақлаган денгиз әди у.
Хунар, фан бобида тенгсиз әди у.
У санъат юртининг шунқори әрди.
У әлнинг ифтихори, ори әрди.
Эди қилмишлари пок, ҳам ўзи пок,
Дили пок, ҳам тили пок, ҳам сўзи пок.

Жомий

Кўнгил бўлса агар ҳар қанчаки пок,
Бўлар у шунчалар кўпроқ аламинок.

Навоий

Ажал кўксини пора-пора қилмиш,
Ачинмай бағрини садпора қилмиш.
Етилгунча яна у сингари зот,
Ва санъат бобида бўлгунча устод,
Қуёш юз йилча нур сочмоги лозим,
Баҳор юз карра гул очмоги лозим.

Ҳамма жим, бошини қўйи солиб, Навоийни тинглайди. Жомий, Абулмалиқ кўз ёшларини артади. Эшик тақиллади. Мансур эшикни очади, рўмолга бурканган Қундуз киради. Ҳаммада саросималик... Навоий ҳаяжон ва таажжубда.

Бу ким?
Қундуз. Қундуз...

Навоий

Неҳол бевақт юрибсен?
Гапиргили! Не сабабдин жим турибсен?

Қундуз. Гули хаста...
Навоий. Нечук?
Қундуз. Йўқлади сизни...

Навоий

Не кулфат қуршамиш бечора қизни?
Қаерда? Уйдами? Қай хилда аҳвол?

Қуидуз

Ҳарамда, сўнгра...

Навоий

Е раббий, бу не ҳол?!

Тушумми ёки бу ўнгумми. Тангрим?!

Бу машъум мұждани ким шарх этар? Ким?

Жомий

Фалакнинг зарбига лозим чидашлик.

Навоий

Фалак солмиш менинг қалбимга ғашлик.
Йиқил, золим фалак, чархи ситамкор!
Балолар домига қилдинг гирифтөр!
Йиқил устимга, эй гардун, йиқил тез!
Йиқил, бошимни янчі Гавдамни бос, әз!

Навоий, орқасидан Қуидуз чиқиб кетади.

Жомий

Чиқинг тез! Қайтаринг! Мансур, югур, бор!
Ҳарамга бормасун, йўл қўйма, зинҳор!

Парда.

ТУРТИНЧИ ПАРДА

ЕТТИНЧИ КУРИНИШ

Ҳаррам. Сочлари паришон, оғғин Гули тўшакда ётибди. Ноэик кўллари билан Алишер берган девонни кўкрагига босган. Ёнида энага.

Гули

Ҳамон ёдимдадур: гул чоги әрди,
Кўришкан масканим гулбоғи әрди...
Очилган ранг-баранг гуллар чаманда,
Қуёшда барқ уриб айларди ханда...
Сочилган инжудек баргларда шабнам.
Үпид гул баргини ел ўйнаган дам...
Очиб гул дафтарин булбул ўқурди,
Мұҳаббат ҳақида дўстон тўқурди...
Эсимда, баҳтиёр, осуда кунлар.
Муборакбод этиб баҳтимни, гуллар —
Табассум айлаган дамлар эсимда.
Севинчдан кўздаги намлар эсимда...
Эсимда, қутқариб ҳижрон, ўлимдин,
Гапирган гаплари ушлаб қўлимдин:
«Қилиб тўй, сўнг бўлурмиз бирга доим,
Сени кўп кўрмасин менга худойим...»
Фақат, ҳайҳот, мени кўп кўрди сенга,
Ажал ўз заҳрини ичкизди менга...

Энага

Болам, тинчингни ол, безовта бўлма.
Ҳадеб беҳудага ғамларга тўлма.
Шукур қил тангрига, бир оз дурустсен.

Гули

Шукур... Ёрим учун қурбон бўлурмен...

Э на га

Ҳали бир ғунча сен, келгай баҳоринг.
Очилгайсен, ҳали кулгай наҳоринг.

Г у л и

Ажаб бир ғунчамен, келмас баҳори...
Очилмас ҳеч қачон, кулмас наҳори.

Э на га

Нечун, жоним қизим?

Г у л и

Оҳ...

Э на га

Сўзла!

Г у л и

Сўрманг.

Ҳақиқий ғунчамен, дил ғунчадек танг.
Ҳақиқий ғунчамен, дардим ниҳондур.
Ҳақиқий ғунчамен, бағримда қондур.
Фақат фарқим шуким, ғунча очилгай,
Қуёшдин нур әмар, ҳам ҳанда қилгай,
Мен очилмай туриб сўлдим умрбод.
Мени унга худо кўп кўрди... Ҳайҳот!..
Кўзимдин сочилир охирги ёшим.
Қачон келгай әкан порлоқ қуёшим?!

Э на га

Сабр қил, жон болам, ҳозир келур.

Г у л и

Оҳ...

Қуёшдин нур олиб кулган каби моҳ,
Кулардим сўнгги бор у келса мен ҳам.

Э на г а

Яқин қолди келур, албатта.

Г у л и

Қайдам...

Кўролмай қолмасам...

Э на г а

Қўй!

Г у л и

Балки келмас.

Э на г а

Болам, не бўлди сенга? Йиглама, бас, сабр қил.

Г у л и

Ранжигандур балки мендан...

Э на г а

Нечун, жоним болам, ранжийди сендан?

Г у л и

Жаҳон гийбат ила бўҳтонга кондур.

Қиличдин, найзадин бўҳтон ёмондур.

Э на г а

Навоий ҳеч қачон бўҳтончиларга
Қулоқ солган әмас, солмас уларга.

Г у л и

Эна, рост айтасиз! Рост, худди шундай!
Келиб равшан қилур кулбамни кундай!

Ҳаяжонда Алишер киради.

Навоий

Қўзим чиқсун сени кўргунча мундоқ!
Кесиласун тил сени сўргунча мундоқ!

Гули

Алишер, номусим, орим ўзимда,
Алишер, йўқ сира ёлгон сўзимда.

Навоий

Ишончим зўр, гулим, сен соф әрурсен.
Баҳор осмонидай шаффоф әрурсен.
Тубанлик чангидин холи фалаксен.
Парисен, гул юзим, ҳурсен, малаксен.

Гули

Дуруст, софмен... фақат... баҳти қаромен.
Саодатдин йироқ мотамсаромен.
Тириклик битдию сақланди қисмат,
Алишер, найлайнин, шул бўлди қисмат!

Навоий

Гулим, англат, бало қайдин ёпишди?
На савдолар азиз бошингга тушди!

Гули

Менинг дардимни қўй, қўзғатмагил... Оҳ!.
Сен кўрдим шу бас, алҳамдуиллоҳ!..

Навоий

Тушунтири, қийнама! Англат, бу неҳол?

Гули

Саодат гунчасин зулм этди поймол.
Фақат бир илтимос: кўркам чаманда,
Очиб гул гунчалар этканда ханда,

Саҳарлаб, қилмайин одатни канда,
Кириб гулзор аро сайр айлаганда,
Тилаб гуллар висолин мисли Фарҳод,
Чаман булбуллари қилганда фарёд,
Жуванмарг ғунчани ҳам әсла, ёд әт,
Унутма, доимо руҳимни шод әт...

Навоий

Умидсиз бўлма ҳеч, ўйнаб кетарсен.
Севинч гулзорида парвоз әтарсен.

Гули

Алишер, не учун хўрлик яралган?
Нечун жабру ситам, зўрлик яралган?

Қўлида ялангочланган қилич, тунги кийим билан Ҳусайн кириб
келади. Энага қичқириб юборади. Гули саросимада, Навоий газабли,
жим.

Ҳусайн. Ҳайҳот, бу қандай шармандалик?!

Гули. Шоҳим, Алишерда гуноҳ йўқ! Уни мен ча-
қиртиридим.

Ҳусайн (таажжубда). Бу қандай ҳол?!

Гули. Шоҳим сиз, Маждиддинни.

Навоий (ҳаяжонда). Маждиддин?!

Гули. Совчи қилиб юборганингизда, кўнишга маж-
бур бўлдим... Чунки у агар ҳарамингизга келишга рози
бўлмасам, Алишернинг ҳалок этилишини айтди.

Ҳусайн. Алишерни ким ҳалок қилмоқчи әкан?

Гули. Сиз.

Ҳусайн. Бўҳтон!

Гули. Қўлингиздаги ялангоч қилингиз бўлмаса, сў-
зингизга балки ишонган бўлур әдим...

Ҳусайн (қилинчи ташлайди). Очиқроқ сўзланг!

Гули. Яна қандай нарса ёпиқ қолди?

Ҳусайн. Алишер билан қандай муносабатда әкани-
нгиз менинг учун қоронғу.

Гули. Вазирингиз шоҳнинг хабари бор деган әди-ку?

Ҳусайн. Нимадан?

Гули. Алишер билан менинг орамда бўлган муҳаб-
батдан.

Ҳусайн (ҳаяжонда). Муҳаббатдан?! Ё раббий, бу
қандай ҳол!

Гули. Демак, сиз Алишернинг ҳалокатини...

Хусайн. Ҳеч қачон истаган әмасман. Иблис Маждиддин!

Гули. Оҳ... Алданибмиз! Иблис ўз муддаосига етибди. Оҳ... Нақадар оғир.

Навоий. Тинчлан, Гулум, янгишлар тузатилади.

Гули. Йўқ. Бу янгиш ҳаётимнинг сўнгги нуқтаси бўлди.

Навоий. Ҳафа бўлма, Гулум, замон янгишлар билан тўла. Итнинг боши мис тобоқда, азизларнинг боши эса ерда депсалади. Ваъдалар унутилади. Ариқлар бузилади, гулистонлар чўл бўлади.

Хусайн ўзини айбор дис қиласди, нари кетади.

Гули. Алишер, азизим!. Мен ўламен. Ҳозирга қадар ҳаммадан сир тутган дардимни әнди айтмай иложим йўқ... Мен аста таъсир қилувчи заҳар ичган әдим.

Ҳаммада ҳаяжон.

Навоий. Заҳар?!

Хусайн. Ё раббий, бу не ҳол!

Гули. Заҳар ўз ишини қилди. Адо бўлдим. Сўнгги тилагим сизни кўриб ўлиш әди. Тангри тилагимни қабул этди. Шоҳим, Алишерга озор берманг, у буюк одам!

Хусайн (боши қўйи солинган). Нечун аввалроқ билмадим! Янгишдим!

Навоий. Раҳнамо иблис бўлгач, янгишиш табиийдир. Тушкан йўлингиз фоят мудҳиш йўл. Бу йўлдан боргувчининг қонлардан кечиб, каллаларни депсаб ўтмай иложи йўқ!

Хусайн (оғир). Етар, Алишер!. Мен сиздан бунчалик таъналарни кутмаган әдим.

Навоий. Мен сизни, мени Балхга юбориб, бунчалик «марҳамат»лар қиласиз, деб ўйламаган әдим.

Гули (безовта). Алишер, мени бу ердан олиб кетинг. Ёлғиз ўз қўлингизда жон берай.

Навоий. Гулум, бизнинг кунларимизда адолатнинг дояси ҳақсизлик, муруват ва шафқат гулзорининг боғбони зулм әмиш! (*Пауза*.)

Замон донога дор, жоҳил учун ёр,
Ёмонга гул берар, яхшига деб хор.

Ёмонга бахт берур, яхшини бадбаҳт —
Қилур, золим учун баҳш айлагай таҳт.

Навоий Гулини аста кўтарганича чиқиб кетади. Эзилган Ҳусайн бошини қуий солиб, узоқ жим қолади. Сўнг бирдан газабга келади.

Ҳусайн. Ким бор! Ким бор!!

Маждиддин (кириб). Шоҳим, хизмат?

Ҳусайн (Маждиддинни бўғиб). Иблис, муттаҳам, нега айтмадинг?

Маждиддин. Нимани, шоҳим?

Ҳусайн. Алишер билан Гули ўртасидаги муҳаббатни, абллаҳ!

Маждиддин. Ё алҳазар! Бу гапларни биринчи маротаба әшишиб турибмен.

Ҳусайн (Маждиддинни итариб ташлаб). Иблис! Улуғ дўст Навоийни зўр душманга айлантироқчи-сен?

Маждиддин. Жалолиддиннинг ўлдирилиши, Дарвиш Алиниңг зинданда ётиши, унинг устига мана бу сабил қизнинг можароси Алишернинг юрагига душманлик ва газаб оловини тўлдиради.

Ҳусайн. Ҳоинлар, мени Алишердан жудо қилмоқчисиз, менинг қанотимни қайнироқчисиз.

Маждиддин. Миш-мишларга қарагандо, шаҳзода Бадиуззамоннинг феъли бироз айниган әмиш. Алишер сиз ўтирган таҳтда ўғлингиз Бадиуззамон ёки набирангиз Мўминмирзони кўрмоқ орзусида юрган әмиш.

Ҳусайн. Бундай иғволарни әшиставериб қулоқларим кар бўлди!

Маждиддин. Бу иғво әмас, ҳақиқат. Агар салтантимдан путур кетмасин десангиз, Алишердан воз кечинг, шаҳаншоҳ!

Ҳусайн. Сен иблисни деб, Алишердан воз кечами?

Маждиддин. Мени деб әмас, бутун саройни деб, аслзодаларни, бекларни деб воз кечинг.

Ҳусайн. Алишер давлатимнинг таянчи, салтантимнинг суюнчи, ҳаётимнинг қувончи, ундан воз кечолмаймен.

Маждиддин. У ҳолда беклардин воз кечинг. (Шоҳ оғир ўйда.) Агар Алишердан воз кечмасангиз, бутун беклар, лашқарбошилар саройингизни тарк этиб, Са-

марқанд султонининг ҳуэурига кетурлар. (*Шоҳ ўйда.*) Беклар, лашкарбошилар, «ота-боболаримизнинг урфи одатини қўмсаймиз, қиличларимизни занг босмоқда, юриш, жанг, ўлжа истаймиз; агар султон Ҳусайн бизни деса, йўлимиизга гов бўлиб турган Алишердан воз кечсун, уни саройдин узоқлаштиурсин», деб талаб қилмоқдалар.

Ҳусайн (*паузадан сўнг*). Яхши, мен Алишерни саройдан узоқлаштирамен... Аммо сиз ўйлаганча сургун қилиб әмас. Мен уни мамлакатнинг әнг муҳим манзилларидан, сарҳадимнинг әнг нозик мавзуъларидан бўлмиш Астробод вилоятига ҳоким қилиб юборурмен. Токи, нотинч Астрободда ҳам осойишталик ўрнатилсин, салтанатим яна ҳам мустаҳкамроқ, давлатим яна ҳам қудратлироқ бўлсун.

Мажиддин. Шоҳим, мёндан бекорга ранжийсиз, мен бақавли бир итингизмен, топкан-тутканимни тишлаб келиб, ёғингиз тагига ташлаймен.

Ҳусайн. Агар шу ҳунаринг бўлмаса, агар сени қўллаб-қўлтиқловчи аслзодалар, лашкарбошиларни андиша қилмасам, аллақачон бошингни олган бўлур әдим. Лекин андишанинг ҳам чегараси бор. Кўп ҳаддингдан ошаверма, тақдиринг менинг қўлимда!

Шоҳ оғир босиб чиқиб кетади. **Мажиддин** секни қарсак чалади.
Мансур киради.

Мажиддин. Навоийнинг ҳарамга келганлиги ҳақида мени огоҳлантириб, зўр хизмат қилдинг. Шу билан сенинг бу ердаги хизматларинг тамом бўлди. Энди сен Алишер билан Астрободга жўнайсен. Неча хил тадбир билан султон Ҳусайнни Алишердан жудо қилолмадик. Заарасиз! Ҳали бу йўлда кўрилгуси тадбирлар тугаган әмас. (*Бармоғидан олтин узук чиқариб Мансурга беради.*) Мана, бу тилла узукни ол!

Мансур суюниб олади.

Бурасанг, кўзи очилади. Ичига заҳар жойланган! (*Мансур даҳшатда.*) Марҳум отангнинг арвоҳи мададкор бўлин!

Парда.

САККИЗИНЧИ КУРИНИШ

Астробод саройидаги хоналардан бири. Кўклам фасли. Кечки пайт. Деразадан ойдинга чўмилган бօғ кўринади. Тўғрида боқقا, чапда ҳовалига, ўнгда бошқа хонага кирадиган эшии.

Озгин ва ғамгин Навоий ёзишдан тўхтаб қулоқ солади. Қўшни бодган қўшиқ айтган қизнинг овози келади.

Үн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб чун сарв нозим ўн сакиз ёшиндадур.
Деса бўлғайким, яна ҳам ўн сакиз йил ҳусни бор
Ўн сакиз ёшинда бунча фитнаким, бошиндадур.

Ичкари уйдан Абулмалиқ чиқади ва у ҳам ашулага қулоқ солади.

То Навоий тўқди ул ой фурқатидин баҳри ашк,
Ҳар қачон боқсанг қуёш акси анинг ёшиндадур.

Абулмалиқ

Бу ғамгин ўлкада йўқким бирор уй —
Ки, сизнинг шеърингиз куйланмасин.

Навоий

Куй!

Ғазал!.. Оҳ!.. Қайтадан тирнар ярамни,
Тагин эслатди у машъум ҳарамни...
«Фақат бир илтимос: кўркам чаманда,
Очиб гул гунчалар этканда ханда,
Жувонмарг гунчани ҳам эсла, ёд эт!
Унутма, доимо руҳимни шод эт!..»

Навоий сўзлар әкан, Абулмалиқ чидаёлмай бир чеккага бориб йигайди, йигисини Навоийдан яширишга ҳаракат қилади.

Унутмайман сени токим, тирикман,
Сени жон ўрнида сақлар тирик тан.
Ҳамон қалбимга сен илҳом солурсен,
Менинг шеърим билан мангу қолурсен.
Сенга беш бебаҳо ҳайкал қурурмен.
Гаҳи Ширин, гаҳи Лайли бўлиб сен,
Яшарсен доимо достоналаримда...
Хазонсиз гул бўлиб бўстонларимда...

Мен əрсам, ғам билан йиглаб кетармен.
Сенинг ишқинг билан танҳо ўтармен...

Абулмалиқнинг йигиси кучаяди.

Яна кўз ёшими? Кўнглимни бузма!
Бу ёш дарёсида беҳуда сузма!
У дарё хавфидур, гарқ айлагай бот.
Үчирмас дил ўтиң кўз ёши, ҳайҳот!..

Абулмалиқ. Пирим!..
Навоий. Ҳайҳот! Бирор осуда дам йўқ.
Кўнгил йиглайдию, кўзларда нам йўқ.
Эсиз!.. Тақдир әкан қайдин билибмиз,
АЗИЗИМ, дуняга бевақт келибмиз...

Навоий деразадан боққа қараб жим қолади.

Мана, фасли баҳор, кўркам чаманда
Очиб гул гунчалар қилмоқда ханда.
Гулимнинг қабрига әккан чечаклар —
Очилгандур бу чоқ... Оҳим печаклар —
Каби кўк тоқига чирмашмасунму?!

Абулмалиқ. Пирим!
Навоий. Дўстим, менга сув бер, кетир сув!

Абулмалиқ кетади. Навоий хонтахта устидан қоғоз олади, ундағи «Занжирбанд шер» расмига тикилади.

Ажаб, занжирбанд шер, енгаман дер.

Абулмалиқ чинни косада сув келтириб, Навоийга беради. Навоий сувнинг ярмини ичиб, қолганини хонтахта устига қўяди.

Абулмалиқ. Мендаги қисмларини оқка кўчириб бўйдим. Яна тайёр қисмлари бўлса беринг.

Навоий (хонтахта устидан қоғоз олади). Қулоқ сол. Фарҳодни ҳийла билан банд әтиб, Ҳусрав олдига келтиридилар. Ҳусрав савол айлади. Фарҳод жавоб берди. (Уқийди.)

Деди: қайдин сен, эй Мажнунни гумроҳ!
Деди: Мажнун ватандин қайда огоҳ?

Деди: ишур сенга оламда пеша?
Деди: ишқ ичра мажнунлик ҳамиша!
Деди: қай чоқдин ўлдинг ишқ аро маст?
Деди: руҳ әрмас әрди танга пайваст!
Деди: ол ганжу, ишқинг қўй ниҳони!
Деди: тупроққа бермам кимёни!
Деди: ишқ ичра қатлинг ҳукм әткум!
Деди: ишқида мақсадимга еткум!

Абулмалиҳ. Ҳеч ким ишқни бунчалик таъриф қила олмаган!

Навоий. Зеро, ҳеч ким ишқ жабрини менчалик тортмаган. Бу — Фарҳод билан Ҳусравнинггина әмас, Фарҳодлар билан Ҳусравларнинг мунозарасидур. Ол, икки нусха кўчир, бирини шоҳга юборамен.

Абулмалиҳ. Ким билан юборасиз?

Навоий. Мансур билан.

Абулмалиҳ (севиниб). Ҳудога минг қатла шукур! Пирим, мен сизга кўпдан бери айтмакчи әдим, Мансурнинг оёқ босишлари бежо, у...

Мансур киради.

Мансур. Бу ернинг ҳавосига сира тушуниб бўлмайди. Эрталаб совуқ әди. Кундузи ёмғир ёғди, ҳозир әса осмон чараклаган, ойдин кеча.

Абулмалиҳ. Ҳа... Бу ерда бир кунда йилнинг тўрт Фаслини бошдан кечириш мумкин (чиқиб кетади).

Навоий (хәёлчан). Ҳа... Астрободнинг бир куни бир йилга тенг! Биз ғариблар учун бу ерда умр ўтказиш мажбурий, сенга әса увол. Ҳиротга қайтиш ва тинч ижод билан шуғулланишга рухсат сўраб, шаҳаншоҳга бир неча бор мактуб юбордим. Аммо биттасига ҳам жавоб олганим йўқ. Агар мен сенга ўҳашаш әркин қуш бўлсан, алла-қачон гўзал Ҳиротга қараб учар әдим.

Мансур (қочиримлардан шошиб). Пирим... ә... мен сизни ташлаб ҳеч қаёққа кетолмайман... ә... мен сиани отам деганмен...

Навоий. Мен ҳам сенга оталик қилмоқчимен. Сени руҳий авоблардин қутқармоқчимен. Эрта тонг билан Ҳиротга қараб уч, шаҳаншоҳга янги ҳужжатлар ола бора-сен.

Мансур. Устоз, ҳазил қилманг, киши чўчир әкаи

Навоий. Ҳазилдан ҳам киши чўчийдими?

Мансур (сўзни бўлак ёққа бурмоқчи бўлиб). Пирим... э... бугун анча янги нарсалар ёзган дурсиз, ўқиб беринг. Янги нарсалар ингизга муштоқмен.

Навоий. Янги нарсаларимга муштоқсен... Ҳал Яхши әсимга солдинг. Бугун ажойиб бир нарса ёздим. (Қоғозларнинг ичидан бир шеър олади.) Мана, әшият. (Уқийди.)

Нокасу ножинс авлодин киши бўлсун дебон—
Чекма меҳнат, яхши бўлмас ҳеч касофат олами,
Ким, кучук бирлан хўтукка қанча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, эшшак бўлур, бўлмаслар асло одами!
Қалай! Мақбулми?

Мансур (ўзини йўқотиб). Ҳа... Албатта... Жуда соз... Емон одамлар тўғрисида яхши айтибисиз.

Навоий. Дуруст, эътироф өтасен. Ма, ол! Мендан сенга ёдгор бўлсун.

Мансур саросима билан шеърни олади. Шошади. Нима қилишини билмай, ҳадеб қўлидаги узукни айлантириб ўйнай бошлайди. Навоий унинг ҳаракатларини синчиклаб кузатади.

Нечун безовтасен?

Мансур (ўзини баттар йўқотиб, ёлғон кулиш билан). Ҳеч... Безовта әмасмен...

Навоий. Кулишини унутаёзисен. Илгари яхши ва самимий кулар әдинг. (Узукка кўзи тушиб.) О... узугинг жуда чиройли. Қани менга бер-чи?

Мансур ўзини тамом йўқотади. У даҳшатда, узукни Навоийга берар экан, қўли қалтирайди.

Қўрқмал (Узукни олиб томоша қиласди.)

Мансур зўр ҳаяжон билан Навоийнинг ҳаракатларини куватади.

Қимматбаҳо узук. Катта хизматлар әвазига мукофот қилиб берса арзийдиган узук. Mal!

Мансур узукни олар экан, қалтирайди. Оғир нафас олади.

Қийин, сенга қийин! Вазифанг — оғир вазифа!

Мансур. Пирим... Мен ҳеч нарса онгламаётубмен.

Навоий. Мен қиладиган ишимни, ёзадиган шेъримни ҳеч кимдан яширмаймен. Асарларим офтобнинг нури сингари ўзи тарқалади. Ҳаммага, шу жумладан Ҳусайн Бойқарога ҳам, Маждиддинга ҳам бориб етади. Шундай әмасми, дўстим?

Мансур (вэилган овоз билан). Шубҳасиз...

Навоий. О... азоб қафасларидин бўшалган қушнинг кўкларга қанот қоқишин бўлак муддаоси бўлурми? Тонг билан парвозга тайёрлан. Истеъодингни бу ерларда хор қилма, йигит... Ғурбатда кун кечириш оғир... (*Оғир қадам босиб боғ томонга кетади.*)

Ғурбатда ғарib шодмон бўлmas әмиш,

Эл анга шафиқу меҳрибон бўлmas әмиш.

Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,

Булбулга тикондек ошён бўлmas әмиш.

(*Боққа чиқиб кетади.*)

Мансур. Фаҳмлабди. Қаттиқ әзди. Тўғри юзимга айтса, ўлдирман деса, бунчалик оғир бўлmas әди. Ҳиротга жўнатиши муқаррар. Аммо мен мушкул вазифамни бажармасдан Ҳиротга кетолмайман. (*Шошиб келиб бармогидан узукни чиқаради, ичидагини косадаги сувга солади.*)

Бир даста қороз кўтариб, ичкаридан Абулмалиҳ чиқади.

Абулмалиҳ. Сувга нима солдинг?

Мансур. Ҳеч нарса!

Абулмалиҳ. Нега рангинг ўчди! (*Сувга энгашади.*) Заҳар солдинг шекилли, ит!

Мансур Абулмалиҳга пичоқ уради.

Ким бор! Пирим...

Мансур Абулмалиҳнинг оғзини босиб, судраб нариги уйга олиб чиқиб кетади. Бир оздан сўнг Навоий киради ва ўрнига тез ўтириб ёза бошлайди.

Навоий. Абулмалиҳ!

Ичкаридан Мансур чиқади.

Мансур. Лаббай, пирим!

Навоий таажжуб билан унга қарайди.

Абулмалиқ шеърингизни оқقا кўчириш билан машғул.
Хизмат?

Навоий (ёзишда давом этиб). Гулоб!
Мансур (косани узатиб). Мана, пирим, гулоб.

Навоий

(ўқииди)

Деди: нўши лабидин топқай әл баҳр.
Деди: ул нўшдин әл қисмидур заҳр.

Мансур. Фоят гўзал! Мана гулоб!

Навоий кўзини шеърдан узмагани ҳолда косани олади. Мансур ҳаяжонда, Навоий сувни ичмоқчи бўлганда, Турибой киради.

Турибой. Пирим, Ҳиротдан чопар бор.
Навоий. Чопар? (Косани ерга қўяди.) Қани?

Бир неча навкарлар билан Мўмин мирзо кириб келади.

Мўмин. Салом, устоз!
Навоий. Уғлим, Мўмин! Шаҳзодам! Марҳамат!
Мўмин (Навоийга тумор узатиб). Бобомдан сизга нишони олийшон!

Навоий (хатни очиб ўқииди. Ҳаяжонга тушади). Яна исен! О, тангрим, энди жанжал навбати ота билан ўғилга келибди! Қандай мудҳиш, қандай ёмон тушкунлик!

Мўмин. Балх устида отам билан бобом ўртасида чиққан кўнгилсиз низо сизнинг зудлик билан бу ишга аралашибингизни тақозо қилади. Низони сизсиз бартараф қилиш мумкин эмаслигига барчанинг имони комил. Устод, отам билан бобомни яраттириб қўйинг!

Навоий ўйга толади. Жим.

Мавлоно Жомий салом дедилар ва бу сафар ҳам мамлакатни тинчтишини ўз зиммангизга олишингизни илтинос қилдилар. Бу улуғ можарони фақат Астрободдек нотинч бир вилоятда ҳам тинчлик ва осойишталик ўрната билган, соҳиби тадбир Навоийгина бартараф қила олур, дедилар.

Навоий. Улуғ устоз саломат бўлсунлар. Шаҳзода, бобонгиз билан отангизни яраштириш мумкин бўлур, аммо, мамлақатни тинчтиш мумкин бўлмас.

Мўмин. Менинг бобомга раҳмим келади.

Навоий. Менинг халқа раҳмим келади. Шоҳ билан Шаҳзоданинг бемаъни жанжали халқ бошига яна оғир ҳалокатлар келтиради.

Мўмин. Шунинг учун илтимосимни қабул әтинг, устоз!

Навоий. Майли, шаҳзода, сизнингча ва устод Жомийча бўлсун. Мен әрта тонг билан отангиз ёнига жўнаймен, ундан Ҳиротга ўтамен.

Мўмин. Устоз, мени хурсанд қилдингиз, тангри сизга юз йил умр берсин!

Навоий. Азиз шаҳзода, дунёда юз йил яшамак — юз йил азоб чекмак әканини билсангиз эди, эҳтимол, менга юз йил умр тиламаган бўлур әдингиз.

Мўмин. Азобларни енгиб, халқ учун, ижод учун яшанг! Санъат осмонида нур сочувчи улуғ юлдузга асло завол йўқ!

Навоий. Афсуски, у юлдузларни қуюқ зулмат ўраб олган.

Мўмин. Зулмат қанча қуюқ бўлса, юлдуз шунча равшан чарақлади.

Навоий (*Мўминнинг жавобидан хурсанд*). Офарин!

Мўмин. Устоз, мен доим ённингизда бўлишни истар әдим. Аммо вазият ҳозироқ Ҳиротга жўнаб кетишимини тақозо қиласди. Мен сизни, хушхабар билан Ҳиротда кутамен. Менга руҳсат.

Навоий. Оқ йўл, шаҳзода. (*Кузатади.*)

Мўмин кетади.

Мансур. Пирим, гулоб ичмоқчи әдингиз. (*Косани тулади.*)

Навоий. Ҳа... (*Косани олиб ичмоқчи бўлади.*)

Абулмалиҳ (*ичкаридан инграб*). Пирим, ичманг! Заҳар! Мансур заҳар солди!

Навоий. Ё раббий!

Турдибой (*ғазабли, қилични гилофидан сугуради*). Ит эмган! Малъун! (*Мансурга ҳамла қиласди.*)

Навоий. Қизишиманг! Табаррук қиличингизни бу ифлоснинг қони билан ҳаром қилманг! (*Ичкарига кириб кетади. Бир оздан сўнг ҳаяжон билан қайтиб чиқади.*)
Турдибой, Абулмалиҳнинг ярасини боғланг!

Турдибой кириб кетади.

Мансур (*Навоийнинг оёғига ташланиб*). Пирим, кечиринг, итлик қилдим!

Навоий. Мен сенинг жосуслигингни билар әдим, аммо қотиллигингдан хабарсиз әдим. Нақадар разолат!
Менинг ўлимим сенга нечук керак бўлди, қотил!

Мансур. Улуғ амир, афв қилинг, менда гуноҳ йўқ, менга буюриб әдилар.

Навоий. Бас! Қуроллари қилич, дор, заҳар! Усулари ҳийла-найранг!

Турдибой чиқади.

Турдибой. Рухсат әтинг, устоз, бу ифлосни чопиб ўлдирай!

Навоий. Шошилманг! Мен бу Ёсуманин ўз Ҳусравларига юбормоқчимен. Олиб чиқинг! Сафар жабдуғи ҳозирлансин!

Турдибой Мансури олиб чиқиб кетади. Навоий оғир вазиятда бориб косани қўлига олади. Ичидаги сувга қарайди.

Заҳар солмоқ әмиш касби илоннинг,
Зулум аждарлари озори жоннинг.
Адолат деди халқ, янчилди боши.
Деди, сув, ташналар, кўл бўлди ёши...
Аниқ: тож гарчи ёқут, гарчи зардур —
Халойиқ бошига биткан зарардур.

Парда.

БЕШИНЧИ ПАРДА

ТҮҚҚИЗИНЧИ КУРИНИШ

Ҳирот. Ҳусайн саройининг қабулхонаси. Ичкарида базм садолари эшитилмоқда. Маст амирлар, беклар, мулоғизимлар у ёқдан-бу ёққа ўтиб турадилар. Шайхулислом билан Мұнажжим бир чеккада шахмат ўйини билан машғул.

Мұнажжим. Кишт! Мот!
Шайхулислом. Э, ғалат! Ғалат!
Мұнажжим. Мот! Мот, тақсир! Юлдузингиз яна наң буржига кирди. (Кулиб ичкарига кириб кетади.)

Хөвлиқиб Маждиддин киради.

Шайхулислом. Алишер саройга қайтса, ғоят хүнук бўлур, мавлоно.

Маждиддин. Хунук ҳам гапми, тақсир, даҳшат денг, даҳшат! У бизга ҳалокат олиб келади.

Шайхулислом. Бас, ҳалокатни даф қилмоқ зарур. Наҳотки, ҳеч қандай тадбир қолмади?

Маждиддин. Сўнгги тадбир қолди.

Шайхулислом. Ҳўш?

Маждиддин. Агар бу тадбир самара берса, Навоий умрбод сарой юзини кўрмагай.

Маст ҳолда Қутбиддин киради.

Қутбиддин. Мавлоно, қайда қолдингиз?

Маждиддин. Секин. Ўзингизни ҳушёр тутинг.
Хизматингиз кўп. Шаҳаншоҳга кўпроқ қадаҳ сўнинг!

Қутбиддин. Шаҳаншоҳ қиёмда, сизни йўқлайдилар.

Маждиддин. Ҳозир, бора туринг!

Қутбиддин — чиқиб кетади.

Шайхулислом. Қандай тадбир?

Маждиддин. Мўминмирзо!..

Шайхулислом. Фаҳмладим! (Ташқаридан овозлар.)

Овозлар. Салом шаҳзода! Алишер саломатмилар?

Мўмин. Саломат. Келадиган бўлдилар.

Овоз. Илоҳи саломат бўлинг, шаҳзода!

Мўмин. Алишер отам билан бобомни яраширадиган бўлдилар.

Овоз. Жуда соз!

Мўмин. Алишер, юртга баҳт ва осойишталик олиб келади.

Овоз. Бали! Умрлари зиёда бўлсун!

Мўмин киради.

Мўмин. Бобом қанилар? (Музика товушига қулоқ солиб, хафа бўлади.) Яна базм, яна май, яна кайфу сафо..

Маждиддин. Бу кайфу сафо әмас, шодиёна... Шаҳаншоҳ шаҳзоданинг хушхабар келтиришларига ишонган эдилар.

Мўмин. Сиз бобомни майпараст қилиб қўйдингиз, саройни әса майхонага айлантиргингиз, мавлоно!

Маждиддин. Шоир Навоийнинг хизматлари бекорга кетмабдур, кинояларга моҳир бўлиб қайтибсиз, шаҳзода!

Гоят маст, ҳўлтиғидан мулозимлар суюгани ҳолда шоҳ чиқади.

Енида қадаҳ кўтарган Кутбиддин.

Хусайн. Мўмин! Жигаргўшам, саломат келдингми? Алишер қани? Қани менинг дўстим? Қандай хабар келтиргинг? Сўзла!

Мўмин (қийналиб). Шаҳаншоҳ, ҳозир барибир фаҳмламайсиз. Аввал ҳушёр бўлинг, сўнгра сўзлай. (Кетмоқчи бўлади.)

Хусайн. Таъна қилма, шаҳзодам.

Мўмин. Мени Алишер олдига жўннатар әкансиз, бундан сўнг ичмасликка ваъда берган әдингиз-ку?

Хусайн. Бу әнг сўнгиси. Хафа бўлма. Бундан сўнг сира ичмайман.

Мўмин хафа ҳолда кетади.

Мўмин! Шаҳзодам! (Маждиддинга.) Сўзла, шаҳзода не хабар келтириди?

Маждиддин. Не хабар келтирганликларини шаҳзоданинг жавобларидан фаҳмламадингизми?

Ҳусайн. У менинг майпарастлигимдан хафа.

Маждиддин. У сизни ёмон кўради. Сиз Астрободга элчи қилиб юборган шаҳзода сизга душман бўлиб қайтди.

Ҳусайн (чўчиб). Нима? Нималар дединг?!

Маждиддин. Алишер Бадиуззамон томонга ўтмиш.

Ҳусайн. Бу қандай ҳол? Бу не ҳодиса?

Шайхулислом. Демак, тахtingиз хавф остида, шоҳим.

Ҳусайн. Май! (*Қутбиддин май қуяди, шоҳ устмагуст икки қадаҳ ичади.*) Чора топиш керак! Чора! Чора!

Маждиддин. Шаҳзода Бадиуззамонни таҳт ҳавасидин воз кечишига мажбур этмак лозим.

Ҳусайн. Қандай қилиб? Сўзла!

Маждиддин. Шаҳзода Бадиуззамон ўз фарзанди Мўминмирзони ғоят севади. Бас, Мўминмирзони ўртага солиб, шаҳзода Бадиуззамонга нома юборинг. Номада, агар шаҳзода жанг ҳаракатлариви тўхтатмаса, Мўминмирzonинг ҳалок әтилишини уқтиринг.

Ҳусайн (чўчиб). Нима? Энди мени набирамдан жудо қилмоқчимисиз?

Маждиддин. Мутлақо! Бу бир сиёсат!

Шайхулислом. Ва энг тўғри сиёсат!

Маждиддин. Ўз севгили фарзандининг ҳаёти хавф остида қолганини билган Бадиуззамон Ҳиротга қарши юришини дарҳол тўхтатишига ва сиз билан сулҳ қилишга мажбур бўлгай.

Шайхулислом. Шаксиз.

Қутбиддин шоҳга май узатади.

Маждиддин. Мана, нома ҳам тайёр. (*Шоҳга қоғоз узатади.*) Фақат муҳрингизни боссангиз бас. Шошинлиш керак, шоҳим, фурсат оз. Шаҳзоданинг қўшинлари пойтахтга яқинлашиб қолди.

Ҳусайн (қоғозни олиб ўқимоқчи бўлади). Нима ёзилган ўқиёлмайман, ўқи!

Маждиддин (қоғозни олиб, чўнтағига солади. Қўйнидан бошқа бир қоғоз чиқаради). Мазмунини айтдим-ку, шаҳаншоҳ. Таҳририни эса севикли маликамиз

Ҳадиҷа бегим қилғанлар. Мұҳрингизни босинг! Номани зуд юбормоқ даркор. (*Шоҳ ёнидан мұхрини чиқариб, қоғозға босади. Маждиддин Қутбиддинға шоҳни олиб кет деган, мазмунда имо қолади.*)

Қутбиддин. Шоҳим, меҳмонларингиз мунтазир бўлиб қолди.

Ҳусайн. Мактуб зуд юборилсин! (*Қутбиддинга сұяниб ичкарига кириб кетади.*)

Шайхулислом (*Маждиддинға қўл чўзиб.*) Қани!

Маждиддин унга қоғозни беради. Шайхулислом қоғозга кўз ташлаб.

Мавлоно, бу нома әмас, фармон-ку!

Маждиддин. Мазмуни ҳам бўлак.

Шайхулислом (*ўқиб, даҳшатга тушади*). Ё раббий! Мавлоно, бу даҳшат-ку! Бу разолат-ку!

Маждиддин (*Шайхулисломнинг қўлидан фармонни юлиб олади*). Тақсир, ўзингизни масъулиятдан холи турамен десангиз, тилингизга әҳтиёт бўлинг! Сиз, фармонни ўқиганингиз ҳам, кўрганингиз ҳам йўқ. Мен бу фармонни зудлик билан ижро әтмагим зарур! (*Кетади.*)

Шайхулислом бошини қўйи солганича қолади.

Парда.

УНИНЧИ КУРИНИШ

Тўққизинчи кўринишдаги саҳнанинг ўзи. Аммо ҳамма нарса мотам кўринишида. Ичкарига кириб-чиқиб турган маст амирлар, мулозимлар, икки томонда саф тоғтиб турган қуролли соқчилар — ҳаммаси мотам либосида. Ичкаридан базм ва музыка садолари әшитилади. Бу зулматхонага оқ кийим ва оқ саллали Навоий кириб келади. Ендида Турдебой. Ҳамма таъзим қолади.

Навоий. Яна базм, яна айшу ишрат!. Саройдин шароб ва қон ҳиди келади. Бу қандай тўю тантана?

I соқчи. Тўй әмас, аза.

Навоий (*мотам либосларига назар солиб*). Дарвоқе аза...

II соқчи. Сиз Ҳиротдан кетганингиздан бери юртимизнинг боши азадин чиқмай қолди.

Навоий. Таажжуб, янгича аза, янгича базм. Кўзларида ёш, лабларида кулку. Эгниларида қора ли-

бос, қўлларида қизил шароб! Тушкунликнинг мужассам тимсоли!

Ичкаридан маст ҳолда Қутбиддин чиқади. Алишерни кўриб, ўзини тутишга тиришади, хушомад қилади.

Қутбиддин. О, Алишер! Хуш келибсиз, ичкарига марҳамат!

Алишер уидан нафратланиб, тескари ҳарайди. Қутбиддин ичкарига кириб кетади. Ҳондамир киради.

Ҳондамир. Алишер! Устоз!

Навоий. Ҳондамир, азизим! (Қучоқлашиб кўришадилар.) Дўстлар саломатмилар?

Ҳондамир (маъюс). Дўстлар зада бўлган қушлар сингари ҳар тарафга путраб кетдилар.

Навоий (ғамгин). Бу — куздан нишона!

Ҳондамир. Бири ўлдирилди, бири суралди, бирни қочди, бири қувилди. Букунги Ҳирот (саройни кўрсатиб) мана!

Навоий. Ғам устига ғам!. Аза устига аза!. Дарвоқе, бу кимнинг азаси?

Базихонадан мотам либосида Ҳусайн чиқади. Орқасидан Шайхулислом, Мунахжии, Қутбиддин ва бошқа беклар, мулоғимлар, сарой аҳлари чиқади.

Ҳусайн (қучоқ очиб). Алишер! Дўстим! Марҳабол (Алишер билан қучоқлашиб кўришади.) Сизни кута беруб кўзларим тешилди. Давлатимизнинг таянчи, гариб мухлисингизга не хабар келтирдингиз?

Навоий. Шодиёна хабар. Мен шаҳзода Бадиуззамонга урушнинг фалокатини, осойишталик ва адолатнинг маъносини англатдим. Эйрак фарзандингиз шул куни хутбага номингизни қўшиб ўқутдирди. Бинобарин, ихтилоф тугади. Аммо мен хушбар келтирганимда, шаҳаншоҳ саройининг мотамига ва бу мотам аро базмига боис нима?

Ҳусайн (ийғлаб). Азиз дўстим, мен бугун шодлигимдан эмас, аламимдан ичамен! Биз севикли фарзандимиз Мўминмирзодан ажралдик.

Навоий (ҳаяжонда). Нечук?!

Ҳусайн жавоб беролмай йиглайди.

Хондамир. Мўминмирзо ўлдирилди.

Навоий. Ё раббий! Нечук? Ким ўлдириди?!

Ҳусайн. Мен ўлдиридм! Ўз қўлим билан ўлдиридим, Алишер. Мен тасбиҳ деб қўйнимга солиб юрган нарса, илон бўлиб чиқди. Иблис Маждиддин Мўминмирзони ўлдириш ҳақида фармон ёзиб, менга мастигимда қўл қўйдириб олибди. Кеча тонгда у мени ҳам набирардин, ҳам ўғлимдин жудо қилди. Энди Бадиузвазмон менга фарзанд әмас, хундор душман!

Навоий. Ё раббий! Бу ҳодисалардин илгарироқ мени кар ва кўр қилиб қўйсанг бўлмасмиди! Қотил қани?

Ҳусайн. Улдиридим. Дўстим, сизнинг азиз жонингизга қасд қилган хони Мансурни ҳам ўлдиридим... Алишер, ёвуздар жазоланди. Бир вақтлар сизнинг оёқларининг безаган тахт покланди. Сиз яна ўз жойингизни әгалланг. (*Мулозимларга.*) Вазирлик либосини келтиринг! (*Муншига.*) Фармони олийшон ўқулсун!

Мулозимлар вазирлик либосини келтирадилар. **Мунши** фармон ўқишига тайёрланади.

Навоий (рад этиб). Икки ярамасни ўлдириш билан саройни зулмдин, ёвуздикдин поклаш мумкин әмас!

Ҳусайн. Алишер, әски гиналарни унутинг. Гулига бўлган муҳаббатингиз туфайли қадимий дўстлик иплатрини узманг.

Навоий. Гулига бўлган муҳаббатим халқимга бўлган муҳаббатимнинг фақат бир учқунидири... Сиз халқ бошига не кулфатлар солмадингиз? Сиз Маждиддинларнинг сўзига кириб, мамлакатда адолат әмас, зулмни кучайтирдингиз. Давлатимизни ҳалокат соҳилига келтирингиз... Мавлоно Хондамир, бизнинг дарду қайгуларимизни неча асрлар кейинги наслларга әлтувчи табаррук саъифаларга рақам қилингким, Мўминмирzonинг ўлими Темурийлар хонадонининг инқирозидин нишонадур. Ўз қўли билан ўз набирасини ўлдирган, кеча-кундуз кайфу сафодин бош кўтармаган, тўйда ҳам, азада ҳам тўхтовсиз ичадиган Ҳусайн Бойқаро энди салтанатимизни ҳалокатдин сақлаб қолишга қодир әмас!

Ҳусайн. Дўстим, сиз яна кайфу сафони тилга олдингиз. Сиз дунё лаzzатларидан воз кечиб нима орттиридингиз?

Навоий. Икки буюк дарё бўйидаги халқимни як-

қалам қилдим. Тилимизни таҳқир ва ҳақорат ботқоғидан шеърият осмонига кўтардим. Мен умримга ачинмайман. Аммо сизга сарф қилган меҳнатларимнинг зое кетганига ачинамен, Мен янгилишибмен. Мен писта пўчоғидан кема қилмоқчи бўлубмен. Мен ҳақиқат деб ўйлаган нарса сароб бўлиб чиқди. Мен мамлакатда зулм оловларини сўндириб, адолат машъалини ёқмоқчи бўлдим, аммо зулм мендан зўрлик қилди. Мен салтанатимизни мустаҳкамла-моқчи бўлдим, аммо ҳаракатларим елга кетди.

Ҳусайн. Дўстим, ёшлигимизни замон олиб кетди. Саройга қайтинг, фоний дунёнинг орзу-ҳавасларидин воз кечиб, қолган умримизни хилватда ва фарогатда ўтказайлик. Таҳт бебақо, дунё бевафо.

Навоий. Ноумид — шайтон. Мен ҳали умидларимдан воз кечганим йўқ. Биз етолмаган умидларга келажак наслларнинг етмоғи мумкин. Качонлардур адолат офтоби барқ уриб чиқмоғи керак. Дунёда баҳт ва ҳаққоният тантана қиласмиш лозим. Одамлар орасида низо йўқолмоғи даркор. Аммо қачон? Бу савол ҳамон жавобсиз қолди. Лекин инсоният бу жумбоқни ахир ҳал қилур. Чунки унинг қўлида ҳақиқат ва адолат йўлини ёритувчи тафаккур машъали бор. Шунда кишилар мени ўзларининг буюқ ҳамкорликларига чақириурлар ва мен асрлар оша ўз шеърларим билан «лаббай» деб, жавоб берурмен!.. Мен кетдим!

Ҳусайн. Қаёққа?

Навоий. Ижодимга. Ҳалқимга! (Кета бошлайди.)

Ҳусайн. Алишер, қайтинг! Ҳузуримда қолинг!

Навоий. Хатоларни кўпайтириш, гуноҳларни ортириш учунми? Хайр, шаҳаншоҳ!

Йўлида давом этади. Ҳамма бош өтиб, турган жойида қотиб қолади.

Ташқаридан Навоийни олқишилаган ҳалқнинг овози эшитилади.

Ҳалқ (ташқаридан). Улуғ Навоийга шарафлар бўлсин! Шоир Навоийнинг умри боқий бўлсин!

Парда.

ИМОН

Икки қисмли драма

Олим Ҳўжаевга бағишлийман.

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР

Йўлдош Комилов. Химия фанлари доктори, профессор. 59 ёшда.

Рисолат. Унинг қайнанаси. 75 ёшда.

Ойша. Комиловнинг катта қизи. Медицина фанлари кандидати. Илмий-текшириш институтининг директори, 34 ёшда.

Карим Собиров. Ойшанинг зри, журналист. 40 ёшда.

Ориф. Комиловнинг ўғли. Химик-Фармацевт, фан кандидати.

Ойша директор бўлган институтда илмий ходим. 32 ёшда.

АЗИЗА. Орифнинг хотини. Врач, 29 ёшда.

Озода. Комиловнинг кичик қизи. Педагогика институтининг охириги курс студенти. 22 ёшда.

Сидикжон Нуриев. Қишлоқ ҳўжалиги институтининг илмий ходими, агрохимик. Фан кандидати. 29 ёшда.

Наим Санжаров. Ойша директорлик қилаётган институтнинг илмий ходими. Комиловнинг мактабдош дўсти. 58 ёшда, аммо ёшроқ кўринади.

Воқеа бизнинг кунларимизда Тошкент атрофида, Комиловларнинг бугида, бир кунда ўтади.

БИРИНЧИ ҚИСМ

Комиловларнинг шаҳардан ташқаридаги борги. Ҳам меҳмонхона, ҳам овқатхона вазифасини бажарувчи бўлма.

Тўрда иккинчи қаватга, профессор Йўлдош Комиловнинг кабинетига чиқадиган зинапоя. Ўнг ва чапдаги ички хоналарга ва ташқарига чиқадиган уч ёшик. Меҳмонхона шинам дид билан жиҳозланган. Фақат шифтадиги катта, жуда ҳашаматли қандил бу ерга бегоналигини яқъол билдириб турибди. Рӯпарада ўртacha ҳажидаги икки портрет. Буларнинг бирни Комиловнинг марҳума хотини Сожида (45—50 ёшларда), иккинчиси — 19 ёшларда оддий солдат кийимидаги йигит — Комиловнинг Фронтда ҳалок бўлган ўғли Алишер.

Тонг пайти.

Ташқаридан Рисолат киради. Чироқни ёқади. Ҳона қандиалининг мўл нурига тўлади. Рисолат сервантдан ошхонага керакли бир нарсанни олади-да, чироқни ўчиришини унутиб, чиқиб кетади. Тонг ёриша боради. Болохонадан уй кийими — ҳалатда Озода чиқади. Қандиля га кўзи тушади ва «вой, бувим тушгур, чироқни ўчиришини унугибди» дейди, чироқни ўчиради. Деразаларнинг пардасини кўтаради. Ҳона энди чараклаган қўёшнинг оппоқ нурига тўлади. Ташқаридан баҳор. Озода тонг гўзаллигига мафтун бўлиб, дераза олдида ташқарига тикилиб қолади, завқ билан чуқур нафас олади.

Озода (*хаёлчанлик билан секин*). Салом, э қуёш! Салом э янги кун! Истайманки, сен ҳам шунча кунларимдек ёруғ ва саодатбахш бўл!

Ташқаридан Азиза киради. У ҳам ҳалат кийган. Ўйчан ва ғамгин. Озоданинг бу ерда эканига эътибор қилмайди.

Озода (*Авизанинг пайдо бўлганига ажабланиб, аммо ҳамон ўз ҳислари асоратида*). Салом, келинойи! Азиза. Салому! Фазудажон kutubxonasi

О з о д а. Қаранг, табиат қандай чиройли!

А з и з а (аввалиги ғамғын кайфиятда, аммо табиатнинг гўзаллигига қойил бўлмасдан иложсиз). Ҳа, ўзига маҳлиё қиласди!..

О з о д а. Ҳозиргина мен кўнглимда ҳар бир қунимизнинг мана шундай ёруғ бўлишини тиладим.

А з и з а. Яхши тилак! Эзгу умид!

О з о д а. Осмоннинг тиниқлигини қаранг-а!

А з и з а (ташқарига тикилиб, афсус билан). Узоқдан қора булат кўтарилиб келяпти.

О з о д а (Азиза қараган томонга қараб, хотиржам). Уткинчи булат.

А з и з а (сўзларига ўзича бир маъно бериб). Уткинчи булат ҳам баъзан шундай иш кўрсатадики!..

О з о д а (Азизанинг маъюс кайфиятини энди пайқаб, ажабланиб). Келинойи, бугун жуда эрта турибсиз? Дам олиш кунлари тўйиброқ ухлаб олиш одатингиз бор эди...

А з и з а. Сиз ҳам тонг отмасдан турдингиз? Мен ташқарига чиққанимда деразангизда чироқ кўрдим.

О з о д а. Ҳа, мен бугун ухлаганим йўқ, десам ҳам бўлади.

А з и з а. Қиз бола тунлари кўпинча бедор бўлади. Бу сафар оромингизни нима бузди?

О з о д а. Дадамнинг бугун кетиши... Узимнинг давлат имтиҳонларидан сўнг районга ишга жўнашим... (Уялиб жим қолгач.) Иннайкейин... Сидиқжон масаласи... Бошим қотиб, ярим кечагача ухлаёлмадим. Кейин жиндек кўзим илинди-ю, яна уйғониб кетдим. Қайтиб кўзимни юмолмадим. Туриб қундалик дафтар ёзишга ўтиродим.

А з и з а (ҳавас билан). Бир вақтлар мен ҳам қундалик ёзар эдим.

О з о д а. Ҳозир ёзмайсизми? (Азиза бош чайқайди.) Нега?

А з и з а. Энди мен ҳар куни неча-неча кишининг қасаллик тарихини ёзаман. Қасалхонадан уйга шунчалик чарчаб қайтаманки, яна қўлга қалам олиб, ўз тарихимни ёзишга мадорим қолмайди.

О з о д а. Ишингиз шунчалик оғир әкан, ташлаб, уйда тинчгина ўтирангиз яхши әмасми? Ақам сизнинг ойлигингизга муҳтоҷ бўлмаса.

А з и з а. Ҳа, бу уйда ҳеч ким менинг ойлигимга муҳтоҷ әмас. Аммо бу уйдан ташқарида менга, менинг ҳуаримга муҳтожлар кўп. Мен ўзим агар бир кун одамларга

керак бўлмай қолсам, одамликдан чиқиб қолганга ўхшайман.

Озода. Гапнингиз қизиқ: гўё сиз бу уйда ҳеч кимга керак эмасдек. Сиз ҳаммамизга кераксиз. Айниқса акам сизни жуда севади.

Азида. Шу гап ростмикин?

Озода. Бўлмасам-чи! (*Азида афсус билан бош чай-қайди ва алам билан юзини ўтиради.*) Вой ўлай! Рангингиз бир хил? Тобингиз йўқми? Нега кўзларингизда ёш? (*Азида жим.*) Нима гап?

Азида. Айтольмайман.

Озода. Менга-я?

Азида (*яна ҳам қаттиқроқ алам билан*). Ҳатто сизга ҳам айтольмайман.

Озода. Нечук?

Азида. Чунки бугунги кундан кутган әэгу умидларингизни чилпарчин қилгим йўқ.

Уз хонасига киради. Остонада у ёқдан елкасида сочиқ билан чиқиб келаётган Орифга дуч келади. Ундан юзини ўтириб, саломига суст жавоб бериб ўтиб кетади.

Озода. Салом, ака.

Ориф. Салом. (*Мулойимлик билан кулиб.*) Сингилжон, келинйингнинг қовоғидан қор ёғиб қолибди. Нима бало?

Озода. Билмадим.

Ориф. Сенга ҳеч нарса демадими?

Озода. Йўқ.

Ориф (*енгил тортиб*). Ҳа, яна очилиб, сочилиб кетарлар.

Чиқади. Рисолат киради.

Рисолат. Ҳой, Озода, чиқиб менга қарашворсанг бўлмайдими? Битта ўзим шошиб қоляпман.

Озода. Ўзим ҳам ҳозир олдингизга чиқай деб туриб әдим.

Рисолат (*сервантдан бир нарса олиб беради*). Ҳадемай опанг билан поччанг ҳам келиб қолишади. Ма, ушла. Тандирга қарашворсанг бўлди.

Озода. Ҳўп. (*Кетаётib, қайтади.*) Бувижон, келинйим нега хафа?

Рисолат (*атайин билмасликка солиб*). Билмадим. Нечундир настраги бузуқ.

Озода (*ўзини кулгидан зўрға тўхтатиб*). Келин-оимнинг настроениясини ким бузди әкан?.. Кеча кечқурун овқат маҳалида ҳам эрига тумтайиб ўтирган әди... Кейинги вақтда акам билан келинойимнинг ўртасига аллақандай совуқлик тушди. (*Ғазабланиб*.) Буни дадам сезмайди шекилли!

Рисолат. Дадангнинг иши кўп, ўз ташвиши бошидан ошиб ётиди, болам.

Ориф қайтади. Гап бўлинниб қолиб, **Озода** чиқади. Рисолат ичкаринга кириб кетаётган Орифни тўхтатади.

Рисолат. Тўхта, болам, жиндеқ гапим бор, ўтир.

Ориф (*сезиларли ҳаяжонда*). Хўш, бувижон?

Рисолат. «Эру хотин орасига әси кетган тушади» дейдилар. Аммо лекин...

Ориф (*жиддийлашиб, кампирнинг сўзини бўлади*). Ҳа, келинингиз арз қипти-да сизга. Еирор нарса дедими?

Рисолат. Йўқ, ўзим кўриб турибманки, Азизахонни хафа қилиб қўйибсан. Орангиэга совуқлик тушибди. Даданг билса хафа бўлмайдими?

Ориф (*Рисолатнинг елкасидан қучоқлаб*). Оббо бувижон-э, яна ваҳимачилигингиз тутиби шекилли. Ҳеч нарса бўлгани йўқ.

Рисолат (*севиниб*). Ҳеч гап йўқ дегин.

Ориф. Майда-чуйда гап. Ярашиб кетамиз.

Иккаласи әшикка йўналади.

Рисолат. Ҳайрият. Азизахонни ҳар нарсага хафа қиласерма, болам. (*Бирданига йиғлаб*.) Келиним бечора ўзи яхши бола. Ҳа, яхши бола!

Ориф (*кампирнинг елкасидан қучоқлаб*). Э, нега мен Азизахонни хафа қилар әканман? Бошимга кўтариб юраман!

Рисолат (*йиғлашда давом этиб*). Илоҳим умрларинг узун бўлсин. Қўшақаринглар. (*Чиқади. Ориф ёлғиз ўйланиб қолади*.)

Санжаров пайдо бўлади.

Ориф (*қўрқиб*). Наимжон Санжарович?!

Санжаров (*шошиб*). Салом!

Ориф (шошиб). Салом! Каллайи саҳарлаб бу ерда нима қилиб юрибсиз?

Санжаров (жуда жиддий). Сира кутилмаган во-кеа. Бугунги газетани кўрдингизми?

Ориф. Йўқ. Биласиз-ку, боғимизга газета кечикиб келади.

Санжаров (газетани беради). Мана, ўқинг. Мана бу жойини ўқинг.

Ориф Санжаров кўрсатган жойини ҳаяжон билан кўздан кечиради. Хуноб бўлиб «уҳ» тортади.

Ориф. Бало устига бало!

Санжаров (ваҳимада). Энди нима қилдик?

Ориф (зўрға ўзини босиб). Барибир ҳеч нарса қи-лишолмайди. Сиз маҳкам бўлсангиз нима қилиша олар-ди? Узингиз маҳкаммисиз ишқилиб?

Санжаров. Хотиржам бўлинг. Лекин бизни ҳам бир жиҳатдан хотиржам қилиб қўйсангиз, деб келув-дим.

Ориф. Қайси жиҳатдан?

Санжаров. Ишим, хизмат жойим жиҳатидан.

Ориф. Тушундим. Бу мақоладан кейин сизнинг институтда ишда қолишингиз амри маҳол.

Санжаров. Шундоғ.

Ориф. Бўйнингизга конкрет айб қўйишолмаса ҳам, бир баҳона билан ишдан бўшатишга ҳаракат қилишади.

Санжаров. Албатта.

Ориф. Майли. Мен опам билан гаплашай.

Санжаров. Директор опамиз, ўзингиз биласиз, бизни унча ёқтиримайдилар. Дадангиз билан гаплашинг. Дадангиз директор опамизга тайинласалар...

Ориф. Яхши... Агар хотиним олдингизга бориб, бирор гап суроштирадиган бўлса, сиз ҳам...

Санжаров (Орифнинг ғапини бўлиб). Хотиржам бўлинг. «Кемага тушганинг жони бир».

Ориф. Гапни чўзманг, тезроқ жўнанг.

Санжаров (кетаётib). Кеча дадангиз Москвага кетяпман, деган әдилар.

Ориф. Ҳа, бугун кетади. Дадам билан бугуноқ гаплашаман. Опам ҳам бугун бу ерга келадиган.

Санжаров. Жуда соз бўлибди-да.

Ориф. Хотиржам бўлинг. Хайр. Бу томондан ўтинг. Бирор кўрмасин.

Санжаров кетади. Ориф ўйланиб туриб қолади. Азиза чиқади. У халатини ташлаб кўйлак кийган.

Азиза. Бирор билан гаплашаётувдингизми? (*Ориф тумтайиб, индамай турди.*) Нега индамайсиз? Нега аччиғланяпсиз?

Ориф. Кўлингида қиттак далилингиз бўлмаган ҳолда, устимга тоғдек гуноҳни оғдариб ўтирибсизу, яна аччиғим келмасинми?

Азиза (*алам билан*). Гуноҳингиз ҳақиқатан ҳам тоғдек.

Ориф. Яна ўша гап (*Дарров юмшаб*.) Келинг, жоним, ярашайлик.

Азиза. Мен ҳам шуни айтяпман. Ярашайлик. Аммо шартимни бажарсангиз.

Ориф. Шарт? Ал Иўқ гуноҳни бўйнимга олиб аҳмоқманми?

Азиза (*Орифнинг елкасига осилиб ялинади*). Жон Орифжон ака, яна ялинаман. Гуноҳингизни бўйнингизга олинг. Узингиз бўйнингизга олинг. Ихлосимни қайтарманг. Мұҳаббатимни поймол қилманг. Мен қийналиб кетдим: уйимида катта баҳтсизлик рўй берибди-ку, мен уни ҳаммадан яширишга мажбурман.

Ориф. Бекор айтибсиз! Ҳеч қандай баҳтсизлик рўй бергани ийқ.

Азиза. Ялинаман, айбингизга иқрор бўлинг.

Кутимаганда қўлида дастурхонга тааллуқли нарса билан **Озода** киради. Буларни бу аҳволда кўриб, аввал ҳайрон бўлади ва кейин севиниб кетади.

Озода. Ана холос! «Эру хотиннинг уриши — дока рўймолнинг қуриши». (*Келинойисини ўпади*.) Ҳурсандман, ярашганларингизга ҳурсандман. Раҳмат, келинойи, раҳмат, ака! (*Дастурхон олдига бориб, олиб келган нарсани тузайди. Үнгайсиз пауз*.) Опам билан поччам ҳам ҳозир келиб қолса керак.

Ориф (*гап топған бўлиб*). Дастурхонни ташқарига тузасак, яхшироқ эмасми? Тоза ҳавода ўтирардик.

Озода (*ҳурсанд кулиб чиқиб кетаётуб*). Баҳор ҳаоси қурсин, дарров бузилади. Шамол кўтариляпти, да-

дадам шамоллаб қолмасин деб бувим дастурхонни шу ерга тузашни буюрдилар. (*Болохонага чиқиб кетади.*)

Азиза (*жуда жиддий*). Демак, бўйнингизга олгингиз йўқ.

Ориф. Йўқ!

Азиза. Мен гуноҳингизни бўйнингизга қўйсам-чи!

Орифнинг юраги ғаш. У ўйланиб қолади ва Азизанинг қўзига бир тикилиб олиб, бир қарорга келади.

Ориф (*бирданнга*). Қўйнинг шу бемаъни гапларни! (*Ичкарига кириб кетади.*)

Азиза (*ўзиға ўзи*). Энди нима қиласр әкан?

Ичкаридан **Ориф** кийиниб чиқади ва әшикка йўналади

Қаёққа?

Ориф. Мен бир магазинга бориб, конъяк топиб келай. Дурустроқ бир ўтиришайлик. Ахир, бугун дадам сафарга кетяпти.

Азиза (*Орифнинг қўэига тикилиб*). Сиз ҳозир шаҳарга тушиб кетмоқчисиз.

Ориф (*ниятини Азиза пайқатанидан ҳайрон, аммо билдирамасликка тиришиб*). Шаҳарда нима қиламан?

Азиза. Қишлоқ магазинида ҳар сафар ҳам конъяк бўла бермайди. Демак, сиз шаҳарга тушишга мажбур бўласиз. Шундай эмасми?

Ориф. Шундай бўлса, нима бўлибди?

Азиза. Овора бўлманг. Конъякни ўзим олиб келиб қўйганман. Кеча дадам буюрган эдилар.

Ориф. Дадам ичмайди-ку, конъяк буюрадими?

Азиза. Билмадим. Керакдир-да! (*Буфетдан конъякни олиб, стол устига қўяди.*) Мана конъяк.

Ориф (*катта умиди пучга чиққандек бўшашиб кетади. Аммо бунга ишонмагандек, яна хотиржам бўлади*). Ҳа, майли, биз бир хизматдан қутулибмиз-да.

Чиқмоқчи бўлади. Азиза унинг йўлини тўсади.

Азиза (*ялиниб*). Жон, Ориф ака...

Ориф (*жаҳл билан унинг сўйини бўлади*). Бўлди-е! Сиз мени ҳақиқатан севсангиэ, у гапни миянгиздан чиқарниб ташланг. (*Болохонадан янги кўйлак кийган Озода*

тушади. Мулойимлашиб.) Бўлмаса, қаттиқ уришиб қоламиз, жонгинам.

Чиқади. Бу гап устидан чиқсан Озода ҳайрон бўлиб қолади. Кейин ўзини билмасликка солади. Азизага қўшилиб дастурхон тузайди. Азиза аввалгидан ҳам ортиқроқ ўйга толган.

О з о д а. Келинойи, ярашиб олганинглар жуда яхши бўлди-да! (*Хаёл суреб.*) Сидиқжон билан биз ҳам мана шундай бир уришиб, бир ярашиб яшармиканмиз-а, келинойи? Сидиқжондан менга озор етишига сира ишонмайман. Севган кишинингга озор беришинг мумкинми?

А з и з а. Севги ўзи севган кишинингга озор етказишга мажбур ётса-чи?

Озода ялат ётиб келинойисига қарайди. Соат оғир занг уради.

О з о д а. Соат ўн. Дадам ҳозир бу ерга тушади.
А з и з а. Юринг, ионуштани тезлатайлик.

О з о д а (*кетаётуб*). Келинойи, дадамни гуллар билан қарши олсак, нима дейсиз? Ахир, бугун дадам учун тантанали кун.

А з и з а (*руҳлануб*). Юринг, албатта гул билан кутиш керак.

Чиқадилар. Саҳна бир оз бўш қолади. **О й ш а** билан **Собиров** пайдо бўлади. Қўлларида совралар.

Собиров. Ҳеч ким йўқ-ку?

О й ш а. Ҳайронман.

Собиров (*кулиб*). «Айтмаган жойга йўнмаган таёқ» бўлиб кириб келибмиз шекилли, хоним. Ўзимиз эрталабга таклиф ётилганмидик?

О й ш а. Дадам ўзлари кеча телефон қилиб, чойга етиб келинглар, кун бўйи бирга бўлайлик, деган әдилар. (*Ик-каласининг ҳам назари қандилга тушади.*)

Собиров (*қандилга ишора қилиб*). Ў-ў, янгилик?!
О й ш а. Янгилик.

Рисолат киради. Қўлида дастурхонга тааллуқли нарса.

Рисолат. А-а, келдингларми, чироғларим! Саломатмисизлар? Кайфларинг чорми?

О й ш а. Раҳмат, бувижон.

Собиров (*қўлидаги соврани беради*). Ўзларинг сор-саломатмисизлар?

Рисолат. Ҳудога шукур! (*Совгани олиб.*) Бекорга овора бўлибсизларда, болам. Раҳмат. Болалар ҳани?

Собиров. Болаларнинг пионер саройида ишлари бор экан.

Ойша. Аммо дадамни кузатгани аэропортга чиқишади.

Рисолат. Эссиизгина! Эварагиналаримни жуда соғинган әдим!

Собиров (*стол атрофидаги стулларнинг кўплигига эътибор этиб.*) Ў-ў, бугун кўчилик эканмиз-ку.

Рисолат. Йўқ. Ўзимиз. Сидиқжон ҳам келиб қолса керак.

Ойша. Сидиқжон? Уни райондан Озода чақирган-дири?

Рисолат. Ҳа, чақирдим, деятувди. Улгuriб келармикин?

Собиров. Сидиқжон келадиган бўлса, тўй яқин экан-да?

Рисолат. Шунача шекилли.

Ойша. Бу иш дадам билан бамаслаҳат пишибдими?

Рисолат (*норови*). Дадангнинг болохонадан тушишга қўллари тегмайди. Озода бечора бу тўғрида дадасига қандай оғиз очишини билмайди... (*Дастурхон билан машғул бўлиб.*) Узр. Сизларни ҳозир дастурхонга ўткиза олмайман. Ҳали ками-кўсти бор.

Собиров. Үндай бўлса, биз ҳам қарашвора қолайлик... (*Кампирнинг фартуғини олиб, Ойшанинг олдига келиб, кулиб.*) Сипоҳликни йигиштириб қўйиб, пича хизматда бўласиз-да әнди. Қани, бир ўринларидан туриб юборсиннлар-чи, ўртоқ директор.

Ойша (*ўрнидан турмай*). Ташаббусингизга раҳмат! Аммо мени бир оз холи қўйининг. Озода билан гаплашадиган гап чиқиб қолди.

Собиров (*ҳавиллашиб*). Ҳа, бу гал ҳам раҳбарликдан қўлим бўшамайди денг.

Ойша. Ҳаэйлни қўятуринг әнди. Гапим жиддий.

Рисолат (*Собировга*). Болам, Ойшахоннинг менга кераги йўқ. Аммо сиз жиндек ўтин ёриб берасиз-да. Боядан бери шу ишни кимга буюришни билмай туриб әдим. Орифжон бўлса, сира тутқич бермайди.

Ойша (*кулади*. Чиқиб кетаётган Рисолагга). Яшанг, бувижон. Күёвингизга хўп хиэмат топдингиз-да! (*Соби-*

ровнинг семиэлигига ишора қилиб кулади. Тантана билан.) Ажаб бўлдими, ўртоқ ташаббускор!

Собиров. Бошга тушганин кўз кўрибди! Қани, ойижон, бошланг.

Рисолат. Каримжон, энди хафа бўлмайсиз-да. Сизга пизкультура бўлади, пизкультура.

Куладилар. Рисолат билан Собиров чиқади.

Ойша. Бувижон, Озодани чақириб юборинг.

Рисолат. Ҳўп, болам.

Чиқадилар. Ташқаридан Рисолатнинг Озодани чақиргани әшитилади. Қўлида катта гулдаста билан Озода киради.

Озода. Келинг, опа, саломатмисиз?

Ойша. Раҳмат. Қани ўтири-чи! (Ўтирадилар. Пауза.)

Озода. Нима гап?

Ойша. Нима гаплигини сен айт. Биздан bemаслаҳат күёвга чиқмоқчи бўлиб қопсан деб әшитидик?

Озода. Мен күёвга чиқар әканману, сизга маслаҳат солмас әканманми? Онам вафотидан кейин, сиз менга ҳам опасиз, ҳам она.

Ойша. Тўй масаласи месиз пишиб қопти-ку!

Озода. Аксинча, бузилиб турибди.

Ойша. Ким бузмоқчи?

Озода. Дадам!

Ойша. Ажаб!

Озода. Кечаке кечқурун дадам билан анча гаплашиб ўтиридик. Менинг районга кетиш-кетмаслигимни сўзлашдик. Кейин гап Сидиқжонга кўчди. Дадам мендан «нима учун Сидиқжонни күёв қилмоқчисан?» деб сўрадилар. «Чунки Сидиқжон сизнинг әнг яхши шогирдингиз» дедим. Дадам: «Ҳар қандай яхши шогирд ҳам яхши эр бўлавермайди, сен янгишмагин тағин» дедилар. Мен яна: «Сидиқжон мени яхши кўради» дедим... Яхши кўради. Шунақамасми, опажон?

Ойша (самиий таҳсин билан). Жуда яхши кўради.

Озода. Дадам бу гапдан ҳам бир чатоқ топдилар. «Сидиқжон жуда яхши бола. Аммо сен унинг муҳаббатини синовдан ўтказганимисан?» деб сўрадилар. Мен нима деб жавоб беришимни билмай қолдим. Ҳақиқатан ҳам Сидиқжоннинг муҳаббатини синаш етти ухлаб тушимга кирган әмас.

Ойша. Аммо синовдан ўтмаган муҳаббат — муҳаббат әмас.

Озода. Дадам ҳам худди шуни айтдилар. Айтдилару, бошқа гапга кўчдилар.

Ойша. Демак, дадам Сидиқжон масаласини очиқ қолдирибдилар... Үзинг Сидиқжонни яхши кўрасанми?

Озода. Бўлмасам-чи! Худди билмагандек гапиразиса.

Ойша. Қанчалик яхши кўрасан? Бутун гап шунда! Синглим, әрқаклар ҳали ҳам шунчалик әркатойки әрингнинг ҳамма инжиқликларини кўтариш учун қаттиқ севган бўлишинг керак.

Озода. Наҳотки поччам ҳам шунақа әркатойлардан бўлса?

Ойша (мамнуният билан). Йўқ, поччанг бошқа олам. (Ташқаридан келаётган болта товушига қулоқ солиб, кулади.)

Озода. Нега куласиз?

Ойша (яна ҳам қаттиқроқ кулади. Бу кулгуда унинг Собировга бўлған чуқур меҳри сезилади). Поччанг ўтин ёрятти! (Семиз кишининг терлаб-пишиб ўтин ёришини кўрсатади. Кулдилар.) Айтгандек, чиқиб бувингга қарашайлик. (Озоданинг кайфиятига назар солиб, яқин келади.) Кўнглингга ғашлик солдим шекилли. Ниятим холис. Мен сенинг баҳтингни кўзлайман, синглим.

Озода. Дадамнинг гапидан кейин бошим қотган эди. Сиз жумбоқ устига жумбоқ бердингиз. Бошим қотди. Тамом гангиб қолдим.

Рисолат киради.

Ойша. Сабр қил, синглим. Ҳаёт ўзи сени ҳам, Сидиқжонни ҳам синовдан ўтказади. Шошмал Умр савдоси!

Рисолат (Озодага). Ҳай, болам, сен Сидиқжондан айниб турибсанми ҳали?

Озода. Қайдам?!

Рисолат. Ие, нимаси қайдам? Сидиқжоннинг нимаси ёмон? Қўлида гулдёк ҳунари бор. Ақли ҳуши, афти башараси туппа-тузук. Бўйи-басти ҳам ўзингга ярашиқ... Иннайкейин, ҳалиги... ота-она, қавму-қариндош дегандек, оғир юки ҳам йўқ. (Кулдилар.)

Ойша. Оббо бувижон-еї. Сидиқжоннинг афти башараси-ю, бўйи-бастини ҳам қуимадингиз-а!

Рисолат. Энди... нафсамбир гапни айтаман-да, болам. Шу замона қизларининг нимаси ортиқ — нози ортиқ. Асли бизнинг замонамиз яхши әкан; бизни отаонамиз бошимиздан шундоғ ушлаб, бир әркакка тутиб берар әди-ю, биз ҳам «әр деган шунақа бўлар әкан» деб ўтиб кетаверар әдик.

Ойша. Бувижон, одамлар дунёга ўтиб кетавериш учун келмайдилар...

Рисолат (*Ойшага*). Бу ёққа юр, қизим, гапим бор. (*Озодаға*.) Жон деб турибсану, нега ноз қиласан, болам?

Озода. Вой, ким ноз қиляпти?

Рисолат билан **Ойша** чиқади. Озода ўйчан, беихтиёр пианино олдига ўтиради.

Озода (*ўзиға-ўзи*). Ҳаёт! Ҳаёт! Мен сени ҳеч қачон шунчалик мураккаб деб ўйламаган әдим? (*Ўйларига берилиб фортепъянони очади, Шопенning лирик этюдини чала бошлайди.*)

Сидиқжон пайдо бўлади. Қўлида гулдаста. Куйга қулоқ солиб туради. Куй тугайди.

Сидиқжон. Адабиётшунос — дипломантларга салом!

Озода (*чўчиб тушади. Шошиб*). Келинг, Сидиқжон ака.

Сидиқжон. Саломатмисиз? Аҳволларингиз?

Озода. Раҳмат. Сафарингиз қутлуғ бўлсин. Ҳорманг.

Сидиқжон. Саломат бўлинг. (*Атрофда гул кўплигига эътибор этиб.*) Ие, мен гул келтирганда ҳамма ёқ гул-ку?

Озода (*тортиниб*). Сиз келтирган гулнинг қадри бошка.

Сидиқжон. Раҳмат! (*Ўнгайсиа паузা. Иккаласи ҳам сўз тополмай қолади.*)

Сидиқжон. Йўлдош Комйлович шу ердаларми?

Озода (*рашқ билан*). Бу уйда сизга фақат устодингиз керак әкан-да?

Сидиқжон. Йўқ. Йўқ. Нега ундаи дейсиз? Мен у кишига бир хушхабар олиб келган әдим... (*Озода ерга қарраганича индамайди. Қизнинг қизларига тикилиб.*) Нега

маъюссиз? Ё қалбингизга яна гумон тушдими? (Тикилиб.)
Кўнглингиздаги гапни топганимга ажабланманг. Менинг
қалбимни ҳам баъзан шундай гумонлар чулғаб оладики,
мен бу гумонлар алангасида ипак толасидек ўртана-
ман... Келинг энди гумонларни ташлайлик. Атрофингиз-
га бир қаранг ҳаёт, табиат қандай гўзал, қандай дилкаш!
Шундай дилкашки, шоир бўлиб, достонлар тўқигинг ке-
лади киши. Мен йўл-йўлакай сиз севган шоирнинг ажойиб
мисраларини эслаб, такрор-такрор ўқиб келдим. Ўртоқ
адабиёт муаллимаси, ёдингиздами бу мисралар?

Завқ билан шеърин ёд ўқиб кетади ва шу тарзда икки ёш орасида
мушоира бошланади.

С и д и қ ж о н

Зайнаб ўсган әлнинг мисли йўқ,
Зайнаб ўсган әл баҳтга тўлиқ.
Буни кўрган тез бўлар банда,
Буни инсон бир қур кўрганда —
Юрагида ҳеч армон қолмас,
Бунга жаннат тенглаша олмас!..
Бунда орзу қозонади от,
Бунда севги ёзади қанот.
Қўзғатади қиз ҳавасини,

(Озоданинг қўлидаги гулдастага ишора қилиб.)

Чиройига ранг беради гул.
Бунда қизга севги дарсини
Ўқитади энг аввал булбул...

О з о д а

(мушоирага беихтиёр қўшилиб)

Одам зоти дунёдаки бор,
Унинг билан муҳаббатдир ёр.

С и д и қ ж о н

Ҳамон севги одамга йўлдош.

О з о д а

Ҳамон севги қалбларга сирдош

Сидиқжон

Шудир — баҳор, очилган нола.

Озода

(ғамғин)

Шудир — дилни қийнаган нола.

Икки ёш орқасида секин Собиров, Ойша, Азиза, Ориф ва Рисолат кўринади. Мушоира уларни мафтун әтади ва улар жим қулоқ солиб ҳоладилар. Озода ва Сидиқжон ҳаяжонда, кишилар кирганини сезмай, мушоирани давом әттиради.

Сидиқжон

Шудир сабза, бинафша, кўклам.

Озода

(ҳазин)

Шудир қизнинг бошидаги ғам.

Сидиқжон

Шудир атире сочувчи раъно.

Озода

Шудир аччиқ ва ширин маъно.

Шудир әтган қиз кўксини оқ...

Сидиқжон

Ва йигитнинг кўкрагини тоғ.

Меҳмонлар «Яшанглар!» «Браво!» «Браво!» деб қичқириб юборадилар. Чапаклар чалинади. Озода уялиб, ташқарига қочмоқчи, Сидиқжон унинг орқасидан чопмоқчи бўлади. Аммо Ойшанинг кутилмаган сўзи уларни тўхтатади.

Ойша. Дадам чиқиб келяпти!

Озода билан Сидиқжон орқага қайтади. Ҳамма Йўлдош Комиловнинг йўлига — зиналожа тикилади. Азиза билан Ойша қўлида гул. Йўлдош Комилов пайдо бўлади.

Комилов. Ўў, жамоат жам-ку!. Салом!

Ҳамма. Салом!

Комилов. Қандай тантана! (*Ҳазилни қўчиб.*) Ҳатто матбуот вакили ҳам шу ерда әкан. Салом, Карим Собирович!

Собиров. Салом... (*Ҳазилни қувватлаб.*) Пресс-конференция деяверасиа, Йўлдош Комилович.

Комилов. Тантананинг тўла бўлиши учун фақат кинохроника етмайди денг.

Сидиқжон. Аммо фотохроника хизматга тайёр. (*Фотоаппаратини чақонлик билан тўғрилаб сурат олади.*)

Комилов. Сиз ҳам шу ердамисиз, Сидиқжон, салом!

Сидиқжон. Салом, устод!

Комилов (кулиб). Ҳақиқатан ҳам пресс-конференциянинг худди ўзи!

Собиров. Бўлмасам-чи! (*Ҳазил тўқиган бўлиб пресс-конференциялардаги сұхбатга тақлид этиб.*) Кенг жамоатчилик сизни янги катта асарингизни тамомлашингиз билан қизгин табриклайди!

Чапак чаладилар. Озода табрик куйини чалиб юборади.

Комилов (кулиб). Миннатдорман!

Собиров (ҳазилни давом эттириб). Мен вакили бўлиб келган газета номидан бир-икки савол.

Комилов (ҳазил-мутойибани қўллаб, кулиб бош чайқайди). Марҳамат!

Собиров. Кайфиятингиз ва соғлиғингиз қалай?

Комилов. Жуда соз! Аъло!

Собиров блокнотига нимадир ёзган бўлади, Ойша отаси олдига боради.

Ойша. Дадажон, ўзингизни анча олдириб қўйиб-сиз-ку?

Комилов. Ҳа, энди ўзингга озор бермасанг, жиддийроқ бир иш қилиш қийин-да. (*Кулиб Собировга.*) Бу гап матбуот учун әмас.

Сидиқжон. Яқин кунлардаги режаларингиз?

Комилов. Бугун Москвага, дўстларим олдига, маслаҳатга жўнайман. (*Сидиқжон ажабланади.*) Маслаҳат пишгандан кейин, курорт. Икки ой энди бир-биримизни кўрмас әканмиз, қадрдонларим!

Собиров. Янги асарингизнинг мазмуни?

Комилов. Абурайхон Бируний, Абу Али ибн Сино каби устодларимиз одамлар учун фойдали ва шифобаҳаш ҳамма нарсаларни шу жаннат ўлкамизнинг табиатидан топиб келганлар. Мен ҳам ўлкамизнинг ўсимлик моддалари химиясининг асосларини яратишга бел боғлаганларнинг бириман.

Ориф. Дадамнинг асари медицинада янги дориворлар яратишга имкон туғдиради.

Сидикжон. Агрохимиядан эса гўзанинг навини яхшилашга ва пахтанинг пишиш муддатини қисқартишга ёрдам беради.

Комилов. Балли.

Сидикжон. Устод, гўзанинг касалликларини йўқотиш учун чигитни қандай алколоидлар ёрдами билан ишлаш масаласи асарингизда ҳал этилганми?

Комилов. Бу жузъий масала. Бу масалани ҳал этишда сиз қилаётган тажрибаларнинг натижаларини кутишга тўғри келади.

Сидикжон. Бизнинг тажрибаларимизнинг дастлабки натижалари яхши.

Комилов (хурсанд). Қани у натижалар?

Сидикжон. Ёзib олиб келганман. Шаҳарда. Мен сизнинг бугун Москвага кетаётганингиздан бехабар әдим.

Комилов (Оводага қараб олиб). Шундайми?

Сидикжон. У маълумотларни олиб келайми?

Комилов. Ҳозир дастурхонга ўтирадиганмиз.

Сидикжон. Мен гизиллаб бориб келаман. Кейин бемалол ўтиришамиз.

Комилов. Ундай бўлса, майли.

Сидикжон. Дарров қайтаман. (Эшикка йўналади.)

Ойша. Менинг машинамда кета қолинг. Мана қалит. (Машинанинг қалитини беради.)

Сидикжон. Ҳўп. (Қалитни олиб чиқади.)

Собиров (аввали руҳда гапни давом эттириб). Йўлдош Комилович, асарингиз неча йилда ёзилган?

Комилов. Бу асарни мен бутун умрим ва яна беш йил ичida ёздим.

Собиров. Ажойиб гап! (Блокнотига ёзади.)

Комилов. Орифжон!

Ориф. Лаббай!

Комилов. Бери кел, ўғлим! (Ориф шошиб отаси олдига боради.)

Комилов унинг елкасидан қучоқладайди.

Собиров. Бундан муқаррар равиша яна бир савол келиб чиқади.

Комилов. Журналистларимизнинг шу одатини яхши қўраман: бир масалага ёпишдими, тагига етмасдан қўйишмайди...

Озода. Айниқса бизнинг поччамиз.

Комилов (*Собировга*). Хўш?

Собиров. Сизнинг мувоффақиятларингизнинг бош сабаби нима?

Комилов (*ўйланиб*). Имонимнинг бутунлиги ва соғлиги.

Ҳамма ҳайрон.

Рисолат (*Комиловнинг сўзини ўэича тушуниб*). Баракалло, болам!

Собиров. Фикрингизни тушундим. Аммо «имон» деган сўз тўғри келмайди.

Комилов. Нега?

Озода. Имон деб динни айтадилар. Бизга имон керак эмас.

Рисолат. Вой, болам, имонсиз ҳам одам бўладими?

Комилов. Инсон ҳайвондан даставвал икки нарса билан фарқ қиласди: инсон ишонади ва яратади. Эътиқод ва ҳунар, имон ва идрок — инсонни инсон қилган нарслар шу.

Собиров (*Комиловга*). Мен фикрингизни яхши тушуниб турибман. Аммо «имон» деган сўз... ҳар ҳолда бу сўзни матбуотда ишлатиб бўлмайди.

Комилов. Нега? «Муқаддас» деган сўз ҳам бир вақт фақат диний маънода әди. Энди сиз журналистлар бу сўзни янги маънода ҳар куни неча марта ишлатасизлар-ку? «Имон» сўзини ҳам маслак маъносида ишлатса бўлмайдими?

Собиров (*таслим бўлиб*). Бу гапингизда жон бор. Аммо бу гапга баъзи одамлар әътироҳ қилишади. Бунга имоним комил.

Комилов. A-al «Имонингиз комил»ми? Демак, имонингиз бор экан-да. (*Кулги. Озодага*) Душманларимиз бизни «имонсиз» дейдилар. Ёлғон! Бўхтон! Биз имонсиз одамлар эмасмиз. Бизнинг юксак имонимиз бор. Давримизнинг әнг илғор әътиқоди ва ахлоқи — бизнинг имонимиз бўлади.

О з о д а. Тушундим. (*Радио мұхбирига тақлид қи- либ «микрофон тутади».*) Яна бир савол.

К о м и л о в. Жоним билан.

О з о д а. Жаноб профессор, бу асарингиздан кейин сиз әнди академияга аъзоликка сайлансанғыз керак?

Савол қалтис. Ҳамма Комиловнинг қандай жавоб беришниң қизи- қиб кутади.

К о м и л о в (*қалтис саволларға уста жавоб берувчи дипломатларға тақлид этиб*). Бу ҳақда менда ҳеч қандай маълумот йўқ. Мұхбир жаноблари, агар сизда бу ҳақда бирор маълумот бўлса, бу саволга сиз жавоб беринг. (*Умумий кулғи, чапаклар*.) Аммо ҳамманғыз учун менда бошқа муҳим бир аҳборот бор. Мен шу тантанадан фой-даланиб, сизларга ўзимнинг янги бир орзумни эълон қилмоқчиман. (*Қўлидаги кўк папкани юқори кўтариб, «кўё-кўзлайди».*)

А з и з а (*папкани таниб, севиниб, Орифға*). Сизнинг папканғыз!

О р и ф (*жаҳл билан*). Кўриб турибман!

К о м и л о в (*Орифға*). Балли, гарчи чанг босиб, ўн- гиб кетган бўлса ҳам танидинг. (*Собировга изоҳ бериб*.) Мен бир вақтлар Орифжонга катта илмий иш темаси тавсия этган әдим. Орифжон бирданига айниб, бошқа темада диссертация ёзишга ўтироди...

О р и ф. Дадажон, бу иш ўзингизнинг рухсатингиз билан бўлган эди.

К о м и л о в. Тўғри...

О з о д а (*дадасининг сўзини бўлиб, севинч билан*). Дадажон, сиз яна бир катта иш бошламоқчисиз шекилли?

К о м и л о в. Балли! Сафардан қайтишим биланоқ мен (*Папкани юқори кўтариб*) бу темани ўз қўлимга олмоқ- чиман.

О й ш а. Ажойиб ташаббус!

К о м и л о в. Ўртоқ директор, хурсандчилик изҳор этишга шошма. Бу иш сенга қимматга тушади; Орифжонни менинг институтимга кўчиришга тўғри келади. (*Ориф- га*.) Биргалашиб ишлаймиз.

О р и ф (*норизо*). Аммо...

К о м и л о в (*Орифнинг сўзини бўлиб*). «Аммо?» Шартинг борми? (*Ориф дарров жавоб беролмайди*.) Шартни мен қўяман.

Ориф (ажабланиб). Қандай шарт?

Комилов. Бу түғрида кейинроқ гаплашсак ҳам бўлади. Қани, далаларни бир айланиб келайлик.

Ойша. Демак, ишдан кейин сайр әтишни асло тарк әтмаймиз.

Комилов. Асло! Режим — соғлиқнинг ва самарали ишнинг гарови. (*Папкани пианино устига қўяди ва чиқаётуб, дастурхон олдида тўхтайди.*) Ү-ў! Дастурхон киёмат-ку! Фақат иштаҳани карнай қилиб келиш қоптида. (*Боядан бери кўз ёшини артиб ўтирган Рисолатга кўзи тушиб.*) Ие, ойижон, йиглаб ўтирибсизми?

Рисолат. Сизларга ҳозир қараб туриб, ҳавасим келди-ю, хўрлигим тутиб кетди.

Озода. Нега?

Рисолат (йиглаб). Чироғларим, олам шундай яхши бўп кетганда, мен ўлиб қолсан нима қиласман?

Комилов. Э, ваҳимани қўйинг, ойижон. Сиз билан биз ҳали юз йил яшаймиз.

Ориф. Бувижон, ўзингиз ҳам қизиқсиз: хафа бўлсангиз ҳам йиглайсиз, суюнсангиз ҳам.

Рисолат (жиддий). Нима қилай, болам, одам қаригандан кейин шунаقا — нервинний сестимаси ошиб кетар өкан.

Ҳамма ўз кулгисини зўрга тутади. Озода қаҳ-қаҳлаб кулоқчи, Собиров кампирнинг орқасидан унга кулиб туриб пўписа қилиб, жим бўлишга мажбур әтади. Шу сиполикни зўрга сақлаб, кампир етакчилигида т-шқарига чиқадилар. Ойша Азизани имлаб олиб қолади.

Ойша (Азизага). Азизахон, бувимнинг айтишига қараганда, Орифжон билан анча нари-бери бўлиб юрган әмишсизлар. Нима гап ўзи? Ҳўш?

АЗИЗА. Ҳеч гап йўқ... Ҳар ҳолда бу гапни мен сизга ҳозир айттолмайман.

Ойша. Сабаб?

АЗИЗА. Шу азиз уйдаги ҳаётнинг оқимига ҳалақит бергим, уни бузгим келмайди.

Ойша. Очикроқ гапиринг.

АЗИЗА. Мен оиласизнинг мана шу ҳаётини жуда яхши кўраман. Оиласизнинг ҳаёти гўё бир мўл дарё. У тиниқ ва улуғвор оқади.

Ойша (ҳаяжонланиб, гурур билан). Үхшатишингиз гўзал.

Азиза. Мана шу дарёга бирор тўсиқ ташламоқчи бўлса, нима дер әдингиз?

Ойша. Дарёнинг бутун куч-қудрати бирор тўсиқка дуч келганда билинади. Шундай довюрак одам топилса, майли, тўсиқ ташлаб кўрсин!

Ориф пайдо бўлади ва ичкари уйга кириб кетади.

Хўш? Ким әкан у тўсиқ ташлайдиган?

Азиза. Шу саволингизга мен әртага жавоб берсам.

Ойша. Нечун?

Азиза. Сабаби кўп... Бугун дадамнинг дилинни сиё қилмоқчи әмасман.

Ойша. Бу ҳам яхши маслаҳат... Мен чиқай бўлмаса. Эрингизнинг сизга гапи борга ўхшаб қолди.

Ойша чиқиши билан **Ориф** пайдо бўлади.

Ориф (*севиларли ваҳима билан*). Подадан олдин чанг чиқариб, воқеани опамга ҳам айтдингиз шекилли?

Азиза. Қўрқманг. Айтганим йўқ.

Ориф (*мулойимлик билан*). Бу ёққа қаранг, Азизахон. Кечак сиз шаҳарга тушганда, уйта кирганимидингиз?

Азиза. Ҳа. (*Орифнинг шубҳаланғанини пайқаб.*) Касалхонанинг бир папка материали уйда әди, шуни олгани кирган әдим.

Ориф (*тинчланыб*). Ҳа, шунинг учун кечқурун бу ерга газетага ўроғлиқ бир нарса кўтариб келган әкан-сиз-да.

Азиза. Ҳа, ўша папка әди... Ҳозир сиз уйдан шу папкани ахтардингизми?

Ориф (*чўчиб кетиб*). Йўқ, йўқ! Э, сизнинг папкангизни бошимга ураманми?

Азиза. Қизиқ. Сиз мени ҳеч ёлғиз қўймайсиз-а?

Ориф. Раҳким келади, жоним. (*Ташқарига чиқиб кетади.*)

Азиза. Ҳа, у папкани ахтаради! (*Чиқади.*)

Рисолат кириб, дастурхонга униайди. Озода ҳам кириб дастурхон тузашга иштирок этади. Бу орада **Азиза** ичкари хонадан рўмолга ўроғлиқ бир нарса олиб чиқиб, Қомилов кабинетига кўтарилади.

Озода (*дастурхонни тузашда хато топиб, кампирга*). Бувижон, дастурхон тузаш қондасини ўрганиб олинг.

Қошиқ билан пичоқ ўнг томонга, вилка чап томонга қўйилади.

Рисолат (хуноб бўлиб). Тавба! Бизнинг замонамида овқат топганимизга шукур қиласр эдик. Энди қошиғи бу ёққа, вилкаси бу ёққа деган гаплар чиқибди. О, бандай ношукур! Қизим, қошиғи бу ёққа бўб қолса, нима — томоғингдан овқат ўтмай қоладими?

Озода қаҳ-қаҳлааб кулади. Йўлдош Комилов бошлиқ Ориф. Собирев Ойша пайдо бўлади.

Комилов (кулиб, Озодага). Қақажон, нима бўлди — яна дунёни бошингга кўтариб куляпсан?

Озода. Ҳозир бувим бир қизиқ гап айтиб, кулгими ни қистатвордилар. Ҳа, майли, айби йўқ, қариллик-да! Қариллик!

Комилов. Ие, аканг қарияларни менсимайди десам, сен ҳам акангдан қолишмас экансан-ку! Ростини айтсам, сен ҳам акангга ўхшаб кетяпсан.

Озода (ажабланиб). Акамга ўхшасам нима қипти?

Ориф (истеъзо билан кулиб). Акангга ўхашашнинг хавфли томонлари кўп экан, синглим. Мен илмга бефарқ бўлиб кетибман, (Атрофни кўрсатиб.) бойликка, зебу зийнатга, майшатга берилиб кетибман. Шунақами, дада?

Комилов. Шундай. Ўзингга зеб берасан. «Нима бўлса менга бўлсин» дейдиган бўлиб қолдинг.

Ориф (Озодага). Ана! Гап қайтарсам, яна қарияларни менсимас экансан, дейдилар дадам. (Отасига.) Да-да, сиз ўзингиз ҳам жуда инжиқ бўлиб кетяпсиз. Кечабитта мана шу қандил масаласида бизни қанча койидингиз-ку!

Комилов. Дарвоқе, Каримжон, Ойша, шу қандилга бир назар солинглар.

Ҳамма қандилга тикилади.

Собирев. Жуда яхши қандил!

Ойша. Ажойиб қандил!

Комилов. Йўқ. Йўқ. Яна бир қаранглар.

Қандиани ёниради. Собирев ва Ойша ажабланиб яна қандилаға тикилади.

Собирев. Бу қандилнинг нимаси ёмон, Йўлдош Комилович? (Ўйланиброқ.) Аслада бу ердан кўра бирорта маданият саройига боп экану...

Комилов (*Собиронинг сўйини бўлиб*). **Ҳа**, бара-
калла! Мен ҳам худди шуни айтмоқчиман. (*Қандилни
ўчиради*.) Бутун бир маданият саройида минглаб киши-
ларнинг баҳрини очишга ярайдиган қимматбаҳо нарсани
беш киши турадиган бир уйга олиб келиб осиб қўйи-
нинг маъноси нима?

Ориф. Дада, бу қандил менинг пулимга келди. Сиз
нега ачинасиз?

Комилов. Гап фақат пулда әмас. Шу ҳашамат,
дабдабанг ўзи нега керак? Ўз бойлигингни кўз-кўз қи-
либ, одамларни ичини куйдириш учунми? Е қолоқ ки-
шиларнинг юрагида хусусий мулкчилик ўтини ёкиш
учунми?

Озода. Дадажон, ундан бўлса, бу қандилни олиб
қўя қолайлик.

Комилов. Олиб қўйишининг иложи бўлса қани
эди-я... **Ҳа**, майли, тураверсин. Барибир қайтариб олиб
борганинг билан магазин қайтиб олмайди.

Ориф. Комиссионнйга топшириш мумкин.

Рисолат. Болам, битта қандилга шунча пул сарф
этадиган бир лодон топилгунча қандилинг комискада ну-
раб кетади.

Комилов. Яшанг, ойи.

Рисолат. Қани, бўлмаса, дастурхонга ўтиринглар.

Комилов. Сидиқжон келсин.

Рисолат. **Ҳа**, өсим қурсин-а!

Пауза.

Озода. Дадажон, сиз акамга жуда ортиқча айб
қўйиб юбордингиз.

Ориф. Қўявер, синглим. Мен сира хафа бўлмай-
ман. Дадам билан биз бошқа-бошқа даврда катта бўл-
ганмиз. Шунинг учун баъзи масалаларга қарашимиз ҳам
бошқа-бошқа.

Комилов (*ажабланиб*). Чунончи?

Ориф (*изоҳлашни истамай, аммо мажбур бўлиб*).
Чунончи... Чунончи, сиз катта бўлган даврда мамлакати-
миз камбагал эди. Шундай әмасми, почча?

Собиро. Шундай.

Комилов. Ҳўш?

Ориф. Ҳозир әса бизнинг мамлакатимиз бой. Биз
датто бойликда Америкадан ўзиб кетмоқчимиз.

Комилов. «Америка!» «Америка!» Америка дейиши оғзингдан тушмай қолибди. Ҳа, бойлика биз Америкадан албатта ўзиб кетамиз. Аммо биз бойликка чўқинмоқчи эмасмиз... Эътиқод ва ахлоқда Америка аввал бизга етиб олсин.

Собиров. Бизнинг идеологиямиз, маслагимиз ўзгаргани йўқ, фақат имкониятларимиз ўзгарди.

Комилов. Маълум бўлдики, бу масалада сенинг миянгда чалкашлик бор экан.

Ориф. Ана холос! Ҳали чалкашлик ҳам топдим денг, дадажон.

Комилов. Эҳтимол мен муболага қилаётгандирман. Зарари йўқ. Чунки миянгдаги чалкашликнинг оқибатлари ёмон бўлиши мумкин... Болаларим, гапимни тўғри тушунинглар. Мен истайманки, барча уйга бойлик кирсинау, ҳеч бир уйдан имон кетмасин. (Пауза.)

Озода. Дадажон, сиз акамда кўрган нуқсонларнинг менга нима дахли бор?

Комилов. Бор. Акангнинг машшатга интилиши билан сенинг районга ишга кетишдан қочишинг орасида катта фарқ йўқ.

Ойша. Ҳали сен районга кетмоқчи эмасмисан?

Озода индаёлмай ерга қараб қолади.

Ориф. Сидиқжон районда шунча ишлагандан кейин энди Тошкентга келаман деса бирор гинг дёёлмайди. Тўй қиласиз, Озодага ҳам гап тегмайди. Шундай қилиб ишлар сип-силиғ битади.

Ойша. Ҳа, усти сип-силиқ, ичи қуп-қуруқ.

Ориф. Опа, қайси катта олимнинг қизи районга ишга кетибди?

Комилов. Бундай масалаларда менинг бирдан-бир маслаҳатчим — ўз виждоним! Сизларга ҳам шуни тавсия этаман, болаларим.

Ориф. Дадажон, болаларингиз сизнинг шунча меҳнат билан топган давлатингизнинг ҳузурини кўришни истаса, айбими?

Комилов. Айб эмас. Лекин шу уйда шунча маърифат, обрў ва бойлик келтирган ҳалқ олдидағи бурчларингни ҳам тан оласизларми, йўқми?

Ойша. Бизнинг жамиятимизда бурчи йўқнинг бурди йўқ.

Собиров. Бурч нима әканлигини билмайдиганлардан бориб-бориб Санжаровга ўхшаш одамлар чиқади, укалар.

Ориф (асабий). Бу гапга Санжаровнинг нима алоқаси бор?!

Комилов (Озода билан ўрганинг елкасидан қуучоқлаб). Болагиналарим, хафа бўлмайсизлар, сизларга меҳрим зўрлигидан гапираман-да! Аслини олганда сизларнинг шунаقا бўлиб қолганларингга мен, мен ўзим ҳам сабабчиман. Мен сизларни эрка ўстирдим. (Орифга.) Айниқса сени. Нима қилайки, аканг Алишер Фронтда ҳалок бўлгандан кейин, сен менинг бирдан-бир овунчотим бўлиб қолдинг. (Гап оҳангини ўзгартириб.) Шу билан жиддий гап тамом. Утган ишга салавот. Қани, дастурхонга ўтирайлик. Сидиқжон ҳам ҳозир келиб қолар. Азизахонни чақиринглар.

Ориф Азизани чақириб киради. Утирадилар.

Ойша (ҳавиллашиб). Дадажон, сал насиҳатгўй бўлиб қолибсами?

Комилов. Нима, «қариб қолибсия» демоқчимисан?

Ойша. Йўқ, дадажон. Сиз ҳали чинакам қариганингиз ийк. Ҳақиқий қариялар доимо насиҳатгўйлик қиладилар, доимо ўтмишни әслаб, хотира сўзлайдилар. Сиз энди-энди насиҳатгўй бўлиб келяпсиз. (Куладилар.)

Озода (кулиб, өркаланиб). Демак, дадамлар ёш ҳаваскор қарияларимиздан әкан-да? (Куладилар.)

Комилов (кулиб). Ҳа, кулинглар, кулинглар биз бечоралардан.

Рисолат (астойдил Комиловнинг тарафини олиб, ҳавиллашиб). Ҳай-ҳай, чироғларим, катта кетманглар. Барибир қарияларсиз ишларинг битмайди. «Қари билгани пари билмайди». (Куладилар.)

Ориф. Дадажон, мени кечиринг: ёшликда хатолар бўлар әкан-да. Е сизлар ёшлигингизда хато қилмаганмисизлар?

Комилов. Ў-ў! Хато қилганда ҳам қандай!

Созда. Ҳа, бўпти-да! Сизлар хато қилсанглар айб амасу, биз хато қилсак айбми?

Комилов. Сизлар ҳам хато қилсанглар айб бўлмаслиги мумкин. (Бир нарса эсига тушгандек илжаяди.) Аммо бунинг бир шарти бор.

Ойша. Дадажон, дастурхон устида әнди жиддий гапни қўйсак.

Комилов. Жиддий гап әмас. Бир нарса әсимга тушиб кетди. (*Оводага.*) Ҳато қиласангу, аммо дилинг соғ, мақсадинг олий бўлса, сени ҳеч ким айб қилолмайди. Ҳатонгни ҳам ҳаёт ўзи тузатади. Мен сизларга бир воқеани гапириб берай. Бу—(*Оводага.*) марҳума онанг Сожидага уйланышим воқеаси. (*Орифнинг вилкаси шарақлаб қўлидан товоқча тушади. Ҳамма бир минут бунга өзтибор беради...*) Сен бугун аллақандайсан, ўғлим. Бирор гап борми?

Ориф (шошиб). Ҳеч гап йўқ. Давом этинг.

Комилов (*ерга қараб жим ўтирган Орифга яна бир наэар солиб олиб, аввалгича хушчақчақ давом этади.*) Қандай уйланганим әсимга тушса, ҳали-ҳануз кулгим келади... Бир минг тўқиз юз йигирма тўртничи йил. Мамлакатимиизда вазият анча жиддий. Биз ёшлар тушундикки, әнди мамлакатимииз тақдирида бизнинг масъулиятимииз зўр. (*Кулиб.*) Мана шундай кунларнинг бирда мен тасодифан уйландим.

Ойша (ажабланиб). Тасодифан уйландингиз?!

Комилов. Ҳа, тасодифан, қўққисдан.

Овода (ўпка билан). Дада, сиз ойимга севиб уйланганман дер әдингиз-ку!

Комилов. У, севганда қандай? Аммо уйланиш ниятида әмас әдим... Агар уйлансам, оилага ўралнишиб қолиб, социализм қуришга яхши иштирок әтолмайман, деб қўрқар әдим. (*Ҳамма кулади.*) Энди сизларга бу гап кулгили бўлиб туюлар. Аммо у вақтда битта мен әмас, анчагина ёшларимиз астойдил шундай деб ўйлар әди. Кунлардан бир куни шундай ёшлар оила масаласида кенг мунозара ўтказишга қарор бердик. Катта афиша чиқардик. (*Афишани кўз олдига келтириб.*) «Ёшлар учун мунозара». Мавзу—«Уйланмаймиз ва әрга тегмаймиз». «Маърузачи—Йўлдош Комилов», яъни камина. Мунозарага одам жуда кўп йигилади. Бир соатдан ортиқ гапираман. Қўпчиликни ўз томонимга оғдираман. Олқишлирлар.. Галабал Муваффақиятимдан маст-аласт кўчага чиқсан, Сожида турибди. Салом берсан, алик олмайди. Сўз қотсан, «йўқолинг, ёлғончи, алдоқчи» дейди. Маълум бўладики, мен доклад қилган мажлисга Сожида ҳам келиб, бир чеккада ўтирган экан. Менинг докладимдан кейин мен билан алоқани тамом узадиган бўпти. Қа-

расам, иш чатоқ, севган қизимдан ажраб қоладиганман. Мен тавба қиласман. Ишонмайди. Қасам ичаман, ишонмайди. «Ахир сизни ишонтириш учун нима қилишим керак?» дейман. «Чиндан севадиган бўлсангиз тўй қилинг, турмушга чиқайлик» дейди. «Сизга бир ҳафта муддат. Янаги пайшанба тўй қилмасангиз, мендан умидингизни узинг» дейди-ю, чиртта юз ўгириб жўнаб кетади. Мен ўшшайиб қараб қолавераман. Кейин ҳушимга келаману, уйга чопаман. Қисқаси — бу пайшанба мен уйланишнинг зарари ҳақида доклад қиласману, келаси пайшанба ўзим тўй қилиб, уйланаман.

Умумий кулги. Ҳаммадан кўра кўпроқ Комилов ўзи завқланиб кулади.

Собиров (ўрнидан туриб). Йўлдош Комилович, сиз менга биринчи тост учун жуда яхши гап топиб бердингиз, раҳмат... Шу қадаҳни ўзининг ҳамма катта ва кичик ишларида, ҳатто ўз хатоларида ҳам бизнинг буюк ишимизга содиқ қолган кекса авлод учун ичайлик!

Ҳамма ўрнидан туради.

Комилов. Муҳим қўшимча. (Ўғлига рюмка узатиб.) Ушла, ўғлим. (Ориф олади.) Оталарнинг пинжига кириб уларни ютуғига ютуқ қўшадиган ёш авлод учун ичайлик.

Ичадилар, ўтирадилар. Ҳаммада кўтаринки руҳ.

Пауза.

Рисолат. Сомсани узиб олиб келаверсам бўладими?

Комилов. Шошмасдан, қизартириб узасиз-да.

Рисолат. Албатта. Дидингизни биламан, болам. (Чиқади.)

Комилов (хурсанд). Шу топда яхши бир музика бўлса, қани эди-а? (Оводага.) Болам, радиони қўйиб юбор.

Озода радиони қўяди. Ундан аввал Тошкент радиосида ТАСС ахборотини ҳижжалаб ўқиб берәтган дикторнинг овози ўшитилади. Озода бошқа станицяни ахтаради ва чет элдан бериладиган сершовкин ва бемаза «атом даври музикаси»га дуч келади. Комиловнинг гаши келади.

Учириб қўй, қизим, ўчири.

Озода (ӯчириб). Ҳа айтгандек, дада, сиз янги музикани яхши кўрмайсиз-а?

Комилов индамайди.

Ориф. Ҳа, дадам фақат вски музикани яхши кўрадилар.

Комилов. Йўқ. Мен фақат яхши музикани яхши кўраман. (*Кулги.*) Ҳўш... бу... Санжаров кўринмайди?

Ойша (кулиб). Ҳа, мактабдош дўстингизни дарров сориниб қолдингиами?

Озода (кулиб). Бу гал зиёфатингиз **Санжаров**сиз ўтса нима бўлти!

Комилов (кулиб). Санжаровнинг яхши бир одати бор: шодиёна ёки мотам кунларида кишининг кўнглини олишни сира унутмайди. Бу сафар шу одатини тарк этганига ҳайрон бўляпман.

Собиров. Санжаров бугун келмайди.

Комилов. Нега? Айтгандек, Санжаров ҳали шу ерда, ташқарида юриб эди. **Мен** ойнакнинг пардасини кўтараётуб, кўзим тушган эди.

Ориф «Мен «Тошкент суви олиб келай» деган баҳона билан эшнека чиқади. Бунга Комилов вътибор беради.

Озода. Мен эрталабдан бери ҳовлидаман. **Санжаровни** кўрмадим-ку?

Комилов. Қизиқ. (*Азизага.*) Сиз ҳам кўрмадин-тизми?

Азиза. Йўқ. Лекин уйимназда ёт овоз әшитилгандек бўлган эди.

Комилов. Ҳа, Санжаров ичкарига кирган эди. Ким билан гаплашди?

Озода. Мен бувимдан сурнштирай-чи? (*Эшикка томон* йўналади.)

Ориф сув кўтариб киради.

Комилов (асабийлашиб Озодага). Бувингни бевозта қилма. Санжаров аzonда кампир билан суҳбатлашгани келмайди.

Ориф. Сиз ҳам пашшадан фил ясайдиган бўлиб-сиз, дада. Санжаров келгандир, кетгандир, шунга ҳам ота гўри қозихонами?

Комилов. Манфаат чиқмайдиган жойга Санжаров тумшугини тиқмайды. (*Қизишиб ўрнидан туради.*) Бу уйнинг дарвозаси бор, хўжайнини бор! Бир одам менинг уйимга келиб кетади-ю, уни бирор кўрмайди, ё кўрган бўлсалар ҳам мендан яширадилар. Бу нимаси? Е менинг уйимда алдоқчилар пайдо бўлганми?

АЗИЗА бенхтиёр чуқур хўрсинади ва туріб чиқиб кетади, Комилов Азиза орқасидан ажабланиб тикилиб тургандан кейин Орифга қарайди.

Ха, сенга яна бир нарсани айтиш эсимдан чиқибди: онлангда тинчлик йўқ.

Ориф. Бу масалада ҳам айб сенда, демоқчимисиз?

Комилов. **Ха,** онда нотинч әкан, бунга даставвал әр айбдор. Бундай әр ё ўзи ёмон, ёки хотинини яхши йўлга бошлашга қодир эмас! *(Латта.)* Хўш, Санжаров бу ерда ким билан гаплашиб кетди?

Ориф (*эътироф этишига мажбур бўлиб*). Мен билан.

Комилов. Мен ҳам худди шундог деб ўйлаган әдим. Хўш, Санжаров нима иш билан келган әкан?

Ориф. Кейин айтаман.

Комилов. Йўқ, ҳозир айт. Мен булардан гап яширамайман. (*Оила аъзоларини кўрсатади.*)

Ориф. Санжаров бир илтимос билан кепти. Бугун поччамни газетасида Санжаров ҳақида бир бўхтон босилган.

Собиров. Бўхтон эмас!

Ориф. Бўхтон! Санжаровни гуноҳкор қилишга ҳеч қандай асосингиз йўқ.

Собиров. Бор, бу мақолани мен ўзим таҳрир әтганман. Фактларини ўзим текширганман.

Ориф (*қатъий*). Ҳамма гапингиз тахмин. Агар фактларингиз бўлса мақолада тахминий гаплар билан чекланмаган бўлар эдингиз.

Собиров. Бизда профессор Юсупов оиласининг аризаси бор. Профессорнинг дўстлари ва хизматдошлари ҳам Юсупов қўйқисдан вафот әтгандан кейин унинг тайёр қўл ёзмаси унинг ҳамкори Санжаров қўлида қолганини тасдиқ әтадилар.

Комилов. Практикада бор бир неча дорини яна бошқа касалликларга ҳам ишлатиш юзасидан Юсупов ёзган ишни айтасизларми?

Собиров. Ҳа. Ўша асар.

Комилов. Бу эски гап-ку? Марҳумнинг қўл ёзмаси ҳали ҳам топилмадими?

Ойша. Масаланинг баъзи чалкаш томонлари бизни қийнаб турибди. Марҳум Юсупов бизнинг институтда директорлик маҳалида бу ишни пландан ташқари, давлатдан пул талаб этмай бажарган. Шунинг учун унинг ишидан институтда ҳеч қандай из қолмаган.

Собиров. Биз бугун газетада институтнинг иши ҳақидаги мақолада бу масалани ҳам жамоатчиликка ҳавола қилдик. Токи жамоатчилик Санжаровни қўл ёзмани беришга мажбур этсин.

Ориф. Дада, Санжаров уни шу бўғтондан ёқлашингиэни, институтдан бўшатмоқчи бўлишса, йўл қўймаслигингиэни илтимос қиласди. Менимча, бунга унинг ҳаққи бор.

Комилов. Йўқ, Санжаровни мен бундан кейин ҳеч жойда мудофаа қилмайман.

Ойша. Мудофаа қиласман десангиз ҳам фойдаси йўқ. Биз уни барибир ҳайдаймиз.

Комилов. Гўгри қиласан. (*Орифга.*) Нима учун Санжаров менга мурожаат этмагани тушунарли. Аммо нега у сенга мурожаат қиласди? Нега сен ҳам унга бунчалик куясан? Е Санжаров билан бирор ишда шериклигинг борми?

Шу гап устига Санжаров киради.

Ориф (*тамом қўрқиб кетиб*). Мени нега ҳақорат қиласиз, дада! Санжаровдек бир муттаҳам билан менинг нима шериклигим бўлиши мумкин?

Санжаров (*Орифга ғазаб билан*). Ким муттаҳам? (*Ориф индаёлмай қотиб қолади.*) Муттаҳам сенми, менми? Яхши ҳам ўзим келганим. Бўлмаса, бир тийинга сотиб ер экансан мени! (*Ҳаммага.*) Юсуповнинг қўл ёзмасини ахтарасизларми? Йўлдош, қўл ёзма шу ерда, сенинг уйингда!

Комилов. Менинг уйимда!?

АЗИЗА. Ана энди балонинг боши қаерда әканлигини тушундим! Дадажон, дадажон..

Ориф (*АЗИЗАНИНГ СЎЗИНИ БЎЛИБ*). Йўқ. Узим айтиман. Узим!. Дадажон, профессор Юсуповнинг қўл ёзмаси менда!

Комилов. Сенда?! (*Ишонмай.*) Сенда?! Сен нима қиласан уни? Нега бекитиб ётибсан?

Ориф. Санжаров қўл ёзмани менга берган.

Ҳамма даҳшатда.

Санжаров. Ўғлинг унинг бир қисмини кандидатлик диссертацияси қилиб ёқлаган. Қолганини эса докторлик диссертацияси қилиб ёқлаш учун босиб ётиди.

Ориф (*гапдан тўхтатишга тиришиб*). Санжаров!

Санжаров. Ҳал Шундай!

Комилов. Наҳотки шу гап рост бўлса? (*Ориф жим.*) Қандай расвогарчилик!

Ойша. Қандай шармандалиқ!

Озода. Қандай хўрлик! (*Оғир паузা.*)

Ориф. Дадажон...

Комилов. Тўхта! Ахир диссертация ёзиш ўзингни ҳам қўлингдан келар әди-ку?

Ориф жим.

Санжаров. Ўғлинг тезроқ кандидат, тезроқ доктор бўлай, деган.

Комилов. Нафс гадоси! (*Санжаровга.*) Сен әнди йўқол! Жонингдан умидинг бўлса, йўқол!

Санжаров шошиб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Пауза. Ориф боядан бери ўйлаб пиширган бир қарорини амалга ошириш ниятида ашнинка йўналади.

Комилов. Тўхта, беномус! Қаёққа шошасан?

Ориф. Мен шаҳарга бориб келай.

Комилов. Шаҳарда нима қиласан?

Ориф. Юсупнинг қўл ёзмаси уйимиизда. Олиб келиб сизга топширмоқчиман.

АЗИЗА (*Орифга.*). Мен сиз билан бирга бораман.

Ориф. Йўқ, йўқ. Узим олиб келаман.

АЗИЗА. Мен сиз билан бирга борай.

Ориф (*асабийлашиб*). Узим дедим-ку, ўзим!

Ойша. Майли, қўйинг, ўзи борсин.

Ориф шошиб чиқиб кетади. Яна оғир сукунат.

Комилов (*кабинетга йўналаетиб*). Йўлдош Комиловнинг ўғли плагиатор, ўғри! (*Эзинапоядан оғир, секин*

чиқа бошлайди. Ойшага.) Дарров, әртагаёқ совет чақириб, масалани қўясан, ёқлаган диссертациясини бекор қиласан.

Ойша. Албатта!

Комилов (яна ҳам ортиқроқ газаб билан). Иккаласини судга берасан.

Ойша. Албатта.

Комилов (винадан чиқаётib). Бу ҳам оз. (Чексиз газаб билан.) Қани у беномус қайтиб келсин-чи, Комилловлар оиласига иснод келтириш нима әканини кўрсатиб қўйай мен унга! (Баландга кўтарилаётib, бирданига юраги қаттиқ саншиб, кўкрагини тутади.)

Умумий ҳаяжон. Ҳамма унга ёрдамга шошади.

Ҳозир... ҳозир ўтиб кетади.

Унга келиб, бошилар ёрдами билан аста кўтарилиб, гойиб бўлади. Озода ёлғиз пиллапоя олдида боши солиниб қолади. Азиза болохонада қайтиб тушади.

АЗИЗА (зинапоядан тушаётib афсус билан ўзиға-ўзи). Шаҳарга бирга тушай десам, нега кўнмади у?

Рисолат киради. Ҳайрон, сомсани столга қўяди.

Рисолат. Ҳай, чироғларим, нима гап? Даданг қани? Нега тарқалишиб кетдинглар? (Озода ва Азиза нима дейишни билмай жим қоладилар.) Ошларингга ким заҳар солди?

АЗИЗА. Бувижон, юринг, әшикка чиқайлик. Бир гап бор.

Рисолат (Озодага). Шамол авж оляпти, ойнакларни бекитиб ол, болам... Узи нима гап?

Чиқадилар. Озода чуқур уҳ тортиб дераза олдига боради, пардани ёлади ва боши қуйин солинганича қолади. Сидикжон киради. У хурсанд, қўлида дафтар.

* Сидикжон (аҳволни тушуниб). Нима гап? Бирор ёқимсиз воқеа рўй бердими?

Озода пиқиллаб йиглавб боши билан тасдиқлайди.

Устодга бирор нарса бўлдими? (Зинапоядан кабинетга чопади.)

О з о д а. Йўқ, йўқ, тўхтанг. Устодингиз саломатлар. Фақат уларни ҳозир безовта қилиб бўлмайди. Сабр қилинг. (*Ташқарига тикилиб, узоқ жим қолади. Кейин ўзиға-ўзи.*) Яна булут! Қора булут.

Сидиқ жон. Нима дедингиз?

О з о д а. Йўқ. Ўзим... Қора булут!

Сидиқжон унга чуқур ташвиш билән тикилиб қолади. Аста-секин парда тушади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Биринчи қисмдаги декорация. Деразаларнинг пардалари тусирилган. **Собиро в.** Ойша ва Рисолат ўтирибди. Азиза дера за олдида ташқарига тикилиб тик турибди. **О з о д а** асабий у ёқдан-бу ёқда юради. Ҳамма Орифнинг шаҳардан қайтишини бетоқатлик билан кутади.

Ташқарида шамол. Узоқдан момақалдироқ өшитилади. Соат тўртга занг уради.

О з о д а. Уфф! Акамнинг шаҳарга қетганига уч соатдан ошди.

Ойша. Орифжоннинг бу бедарак кетиши жиноят устига жиноят бўлди.

О з о д а. Наҳотки акам бизни алдаб кетган бўлса?

Азизага қарайди. Азиза индамайди.

Собиро в. Орифжон алдашга уста әкан. Юсуповнинг қўл ёзмасини ҳам у дарров әълон әтмасдан яшириб қўйгану, бу орада ўша тема юзасидан тажрибалар ўтказган бўлиб, бир-икки йил одамларни чалғитиб юрган. Кейин Юсуповнинг тайёр ишини ўз тажрибаларининг якуни деб әълон әтган. Ишни пухта қилган әкан!

Ойша. Иш қанча пухта қилинган бўлса ҳам, мен бунчалик бепарво бўлмасам, ўз вақтида шубҳа уйғониши мумкин эди.

О з о д а. Акамнинг шундай жиноятга қўли бориши ни ким ўйлади дейсиэ?

Рисолат (эшикка чиқиб кетаётиб). Одам худога ишонмаганидан кейин, дўзах азобидан қўрқмаганидан кейин, шунаقا — гуноҳдан ҳазар қилмайди! (*Чиқади.*)

Собиро в (*Рисолатнинг орқасидан*). Ҳар ҳодисани ҳар ким ўзича тушунади.

Ойша. Йўқ, дин одамни гуноҳдан қайтара олмайди.
Собиро. Тўғри. Санжаровни яширин намоз ўқийди дейишади. Мен бунга ишонаман.

Ойша. Ўғри қариса сўфи бўлади, дейди халқимиз.
Собиро. Доно мақол.

Ойша. Агар дин одамларни жиноятдан қайтаришга қодир бўлса, дунёда уруш деган даҳшатли жиноят бўлмас әди, дарё-дарё қон тўкилмас, миллион-миллион одамлар бекордан-бекорга ҳалок этилмас әди.

Рисолат киради. Қўлида чойнак.

Рисолат. Чироғларим, овқат емаганларингга яраша, бир пиёладан чой ичиб олинглар, ахир.

Ойша. Раҳмат, буви.

Ҳеч ким чойга иштиёқ кўрсатмайди. Рисолат уҳ тортади ва чиқади.

Собиро. Дадамга жуда жабр бўлди. Яхши ҳамки севган шогирди ёнида.

Ойша. Ҳа, Сидиқжон эслик чиқди.

Озода. Мен бўлсан, акам воқеасини Сидиқжонга қўрқа-қўрқа айтибман! Биздан ихлоси қайтса-я, совуса-я, деб ҳадиксирабман!

Сидиқжон болохонадан тушади. Бир қарашдаёқ аҳволни тушунади.

Сидиқжон. Мен бир шаҳарга тушиб чиқсаммикин?

АЗИЗА. Фойдасиз! Мен ҳозир қўшнимиз министрнидан уйга яна телефон қилдим. Орифжон уйда йўқ.

Озода. Акамнинг уйдан кетганига жуда кўп бўлди. Шу вақтгача қаерда юрибди әкан?

АЗИЗА. Орифжон йўлда.

Озода. Йўлда? Наҳотки, уч соат ҳам йўлда бўлса?

АЗИЗА. Ҳа, йўлда. Менинг әrim жиноят кўчасидан шунча узоқ кетган әкан, унинг орқага қайтиши учун уч соат етарли әмас.

Сидиқжон. Гапингиз тўғри Мен ҳам болалар уйи да ўқиб юрган маҳалимда кичкина бир жин я... иб қўйиб, бўйнимга олишга тоза қийналганман. Тавба қишин, аммо тавбанинг қалтис кўпригидан ўтиб олганингдан кейин, ўзинг ҳузур қилиб кетасан киши.

Зинапояда Комилов пайдо бўлади. У ҳам бир қарашдаёқ аҳволни тушунади. Индамай пастга тушади, у ёқдан-бу ёққа юради, бенхтиёр радиопримник олдида тўхтайди ва унга суюниб, ўйланиб туриб қолади. У ташзи дуне ҳақида ўйлайди. У шу бўғиқ мұхитдан отилиб чиқиб кетишга тайёр. Кўзи радиопримникка тушади ва унга бир оз тикилиб туриб, бирданнга унинг клавишини босади. Приёмникда тантанали музика, шовқин ва дикторлар овози эши билади.

Эркак диктор овози. Бизнинг микрофонларимиз Тошкент вокзалига ўрнатилган. Янгидан-янги поездлар келмоқда.

Хотин диктор овози. Пойтахт меҳнаткашлари Бутуниттифоқ пахтакор механизаторлар съездига келаетган қишлоқ хўжалиги, саноат ва фан ходимларини қизғин қарши олмоқдалар.

Эркак диктор овози. Уч миллион саккиз юз минг тонна учун курашаётган Ўзбекистон меҳнаткашлари бу йилги әкиш планини бажариб, бу съездга муносиб совға олиб келдилар. Эртага...

Комилов (радиони ўчиради ва ўйланиб қолади. Чуқур афсус билан ўзига-ўзи). Энгзаг!

Озода. Бир нарса дедингизми, дада?

Комилов (уҳ тортиб). Энгзаг деяшман. (*Ташқарига ишора қилиб.*) У ёқда ҳаёт ўз оқимида давом этмоқда. Менинг уйимда әса ҳаёт изидан чиқарилган.

Ойша (хуноб). Бу шарманда аҳвол яна қанча давом этади!

Комилов (Ойшага). Уканг Ориф истайдики, бу шарманда аҳвол Комиловлар уйида абадий давом этсин. Ҳа, Ориф бизга Юсуповнинг қўл ёзмасини қайтариб беришни ходламайди. Шундай әмасми, қизим Аэзизахон?

АЗИЗА. Шундай.

Озода. Келинойи, шундайлигини билиб, нега боядан берни индамай ўтирибсиз?

АЗИЗА. Мен әримнинг ҳақ йўлга қайтишини кутаман.

Ойша. Менимча ҳам, Орифjon қўл ёзмани бизга топшироқчи әмас. Бинобарин, у қайтиб келмайди.

Собиров. Борди-ю Орифjon қўл ёзмани нобуд этса нима қиласми?

Сидикжон. Наҳотки Орифjon шундай жиноятга ҳам қодир бўлса?

Собиров. Жиноятнинг тойгоқ, нишаб йўлига бир тушгандан кейин, пастга тўхтовсиз юмалаб кетаётганини

ўзи ҳам сезмай қолади киши. Бир вақтлар бир одамнинг театрда костюм ҷехида ўғирлик қилиб қўйинб, фош бўла-ёзганида жиноятини яшириш учун бутун театрга ўт қўйгани әсимда. Орифжон ҳам Юсуповнинг қўл ёзмасини ёндириб юборниши мумкин.

Сидиқжон (даҳшатда). Қўл ёзма нобуд бўлса, жиноятини исбот қилиб бўлмайди.

Ойша. Ана шунинг учун ҳам Орифжон қўл ёзмани нобуд қиласди.

АЗИЗА. Орифжон ҳатто қўл ёзмани нобуд қилмоқчи бўлса ҳам, барибир аввал бу ерга бир келиб кетишга мажбур.

Комилов ажабланниб, Азизага тикилиб қолади.

Собиров. Бундай дейишга қандай асосингиз бор?

АЗИЗА. Асосим бор. Сабр қилинг. Кўрасиз. Эрим бу ерга келиб сизларга нима дер өкан, мен шуни кутиб ўтирибман. Шаҳарга бирга тушай десам кўнмаганидаёқ, мен Орифжоннинг бизни алдаганини тушунганиман.

Собиров (Азизага). Нега Орифжоннинг ниятини билиб туриб шаҳарга қўйиб юбордингиз?

АЗИЗА. Ҳақ йўлга қайтиш учун мен эримга яна бир неча соат муддат бердим. (Яна қизишиб.) Юсуповнинг қўл ёзмаси масаласи мен учун өнди оила, муҳаббат, ҳаёт масаласи. Менинг севган кишимдан умид қилишга, уни ҳақ йўлга солиш учун курашишга ҳуқуқим борми, йўқми? Нега сиз мени бу ҳуқуқдан маҳрум әтасиз?

Собиров. Кечирасиз, Азизахон.

Комилов. Раҳмат, Азизахон. Менинг ношуд ўғлимдан шунчалик умидвор бўлганингиз учун раҳмат, болам.

АЗИЗА. Истайманки, эрим ўз гуноҳининг даҳшатини тушунсин, тавба қилсин, қайтадан менинг муҳаббатимни қозонсин. Бўлмаса (қизишиб кетиб) менинг ҳолим ҳароб: мен Орифжон билан ажралишга мажбурман. (Комиловга.) Кечирасиз, дада: мен сизни ранжитадиган яна бир гапни айтишга мажбур бўлдим.

Комилов. Бугун ўзи менинг бошимга бало тошлари ёғиладиган кун өкан, қизим!

АЗИЗА. Яна бир оз сабр қилинглар. Орифжон албатта келади. (Гашқарига қулоқ солиб.) Ана, бирор келяпти. Ориф ака келяпти! (Эшик томонга отилади. У

вшикни очар экан, остоңада бемалол оёғини артаётгап Санжаровга дүч келади ва чўчиб орқага тисарилади. Ҳамма ҳайрон.) Дада, мен кўчага чиқай, назаримда Орифжон келгандек, шу атрофда айланиб юргандек бўлаётир.

Санжаров. Овора бўлманг. Орифжон келмайди.

Азиза. Келади! (Отилиб чиқиб кетади.)

Комилов (Санжаровга). Сен нега қайтиб келдинг?

Санжаров. Мен ҳеч қаёққа кетганим йўқ. Бу ерда менинг тақдирим ҳал бўлаётиру, мен қаёққа бораман!

Комилов. Сен яна биздан яхшилик кутяпсанми? Умидингни уз! Йўқол!

Санжаров. Мен сен билан гаплашмасдан ҳеч қаёққа кетмайман.

Комилов. Шундайми? Нима гапинг бор?

Санжаров (атрофдагиларга ишора қилиб). Булар бизни холи қўйишини.

Комилов. Менинг булардан яширадиган сирим йўқ. (Бошқалар чиқа бошлиди.) Кетманлар, ўтираверинглар.

Собиров. Майли, биз чиқиб турайлик. (Чиқадилар.)

Комилов. Хўш? Тезроқ гапир.

Санжаров. Йўлдош, жаҳлингдан туш. Мен ўзим олдингга кириб узр сўрамоқчи...

Комилов (унинг сўзини бўлади). Амин бўл, суҳбатингга муштоқ әмасман.

Санжаров. Ахир мен воқеани тушунтириб беришм...

Комилов (яна Санжаровнинг сўзини бўлиб). Ҳожати йўқ өнди. Мен сенсиз ҳам воқеани таг-туби билан тушуниб олдим. Бунинг учун ўғлим ўзи менга етарли муддат берди.

Санжаров. Аммо мен...

Комилов (жаҳл билан). Муддаонгни гапир!

Санжаров. Ўғлинигдан қўл ёзмани талаб этма. Епиқ қозон ёпиқлигича қолсин.

Комилов. Энди мени ҳам жиноят йўлига тортмоқчимисан? Ўғлимни жиноятчи қилганинг етмасмиди!

Санжаров. Мен туфайли ўғлинг кандидат бўлиб олди, доктор бўладиган бўлиб турибди. Мен сенга яхшилик қилдим.

Комилов. Айёрлик қилма. Сен мендан қасос олиш учун ўғлимни жиноят йўлига тортгансан.

Санжаров. Қирқ йиллик дўстимда менинг нима қасосим бўлиши мумкин?

Комилов. Сен энди дўстликни тилга олма, аблаҳ!

Санжаров. Ҳаддингдан ошма!

Комилов. Йўқ. Мен бугун ҳаддимдан ошаман, тошаман! Ҳа, сен мени биринчи марта дўстим деб атаганингда мен буни қувонч билан қабул этган әдим. Ёш қалб учун «дўстингман» деган сўздан ҳам жозибалироқ нарса бўлиши мумкинми? Аммо ўша вақтдаёқ биз сенинг мактабдош дўстларинг яхши билар әдикки, сен дўстинг учун ўзингни на ўтга, на сувга урасан. Фақат бир масалада сен ўзингни бир кунда юз марта ҳам ўтга, ҳам сувга уришга тайёрсан. Пул масаласида! Ҳа! Пул масаласида. Кўп ўтмай сен пул топишнинг яширин, аммо самарали йўлларини ўргандинг. Мен сендан совидим.

Санжаров. Мен ҳам сенга ёпишиб олганим йўқ эди.

Комилов. Мен ўша вақтдаёқ сендан тамом юз ўгиришим, ҳеч тортинмасдан сенга «йўқол» дейишим керак эди. Афсуски, демадим, кўнгилчанлик қилдим... Йиллар ўтди. Юртим буюк ишларга бел боғлаган даврда сен ҳам мен билан бирга олий мактаб аудиторияларига кирдинг.

Санжаров. Чунки мен ҳам бошқалардан орқада қолишни истамадим.

Комилов. Йўқ. Сен фақат чўққиларга дадил кўтирилаётган мамлакатда илмнинг обрўйи борган сари ортиқ бўлишини тушундингу, ўз манфаатингни кўзладинг, холос... Кейин Ватан бизни қизғин мөҳнат майдонинга ташлади. Сен ҳам қанча талаб әтсалар, тахминан шунча гайрат кўрсатиб, аммо ўзингни мумкин қадар койитмасликка тиришиб ишладинг. Илм сенга на ҳавас, на бурч бўлмагандек, социализм қуришда иштирок этиш ҳам сен учун фақат бир ниқоб әди.

Санжаров. Бўҳтон қиласа!

Комилов. Жимтур! Эътирозинг бефойда... Сенинг асл қиёфанг юртим бошига катта мусибат тушганда яққол кўриниб қолди. Юртимиэзнинг ўғил-қизлари Ватан учун қон тўкаётганида, одамларнинг бир бурдагина ризқини ҳам яримта қилиб, кичкина нон дўконидан катта давлат орттиришни беҳаёлар сендан ўрганди.

Санжаров. Нима қилайки, тирикчилик экан.

Комилов. Тирикчилик эмиш! Ҳалқ бошида зўр

2

мусибат турганида, хотинингга қимматбаҳо пўстин қий-
гизишни ҳам сен чиқарган эмасмидинг, вижданси?

Санжаров. Мен ўз топган-тутганимни хотиним-
гагина сарф әтмадим, дўстларим билан ҳам баҳам кўрдим.

Комилов. Ҳа, ўша йиллари ҳам сен дўстинг Комиловни унумтадинг. Тўрт йиллик уруш ва бунинг устига сенга ўхшашларнинг ҳаромхўрлиги натижасида доцент Комилов ярим оч, ярим юпун әди. У ҳатто лекцияларни ҳам қаердандир орттирган биргина шинелини ечмасдан туриб ўқир әди. Фақат аудиториянинг совуқлиги учун эмас, балки шинели тагида дурустроқ костюми йўқлиги учун ҳам доцент Комилов шундай қилишга мажбур әди. Ушанда сен доцент Комиловга марҳаматлар қилиб, катта совғалар билан унинг уйига келдинг ва у, сени ўз уйидан ҳайдаб чиқарди. Бу — Комиловнинг энг баҳтиёр қуна-
ридан бири әди. Уў, нима учун мен ана шу доцент Комиловлигимда қололмадим!

Санжаров. Сен мендан юз ўгирганингда ҳам, мен дўстлигимиэга содиқ қолдим.

Комилов. Ҳа, сен яна айёрлик қилдинг. Ўғлим Алишернинг фронтда ҳалок бўлгани ҳақида шум хабар келганда, сен яна менинг уйимга келдинг, мен билан ҳам-
дард бўлдинг, мен билан бирга кўз ёши тўқдинг, мен билан баробар ўкириб йигладинг. (Ҳалқумига келган ийгини зўрга босиб.) Миннатдорлик юзасидан мен сен билан яна дўстлик қилдим. Ундан кейин әса, шу миннат-
дорлик туфайли баъзан вижданим садосига қулоқ сол-
мадим. Ҳудди шундай пайтларнинг бирида менинг ёрда-
мим билан сен илмий институтга хизматга жойлашдинг.

Санжаров. Буни ҳам пул учун қилдинг демоқчи-
мисан?

Комилов. Сени обрў учун ёки катта ойлик учун ўзини илмий ишга урди десалар адолатсизлик бўларди. Йўқ, сенга фақат ниқоб керак әди. Ҳа, шу вақтгача ҳаром-хариш йўллар билан орттирган бойлигининг энди бемалол оёқ узатиб еб ётмоқ учун, каламушларча хуфёна кайфи-сафо учун сенга ниқоб керак әди, ниқоб! Мен бу-
ни тез пайқадим. Лекин сени институтдан ҳайдата ол-
мадим.

Санжаров. Сен барибир менинг ишимдан ҳеч қандай камчилик тополмас әдинг.

Комилов. Ҳа. Сен иссиқ жойга канадек ёпишиб профессор Юсуповнинг ўнг қўлига айланиб олган әдинг.

Мен кўп пушаймон бўлиб юрдим. Сени жинимдан ёмон кўрдим. Сен буни сезар әдинг. Севгини сезмаслик мумкин, аммо нафрат дарров ўзини билдириб қўяди. Сен мени ёмон кўрдинг. Бунинг устига ҳасад қўшилди. Сен ҳаром-ҳариш йўл билан топганни мен ҳалол йўл билан топдим, ҳалол ошимни кўчада ичдим.

Санжаров. Сенда димоғ пайдо бўлди!

Комилов. Йўқ. Мен халқимнинг ҳурмати билан самимий фахрландим. Сенга алам қилди. Сен менинг тилимни қисиб қўйиш йўлини тополмай хуноб әдинг. Ниҳоят, бунга имконият туғилади. Марҳум профессорнинг қимматли қўл ёзмаси сенинг қўлингга тушади. Сен бу қўл ёзмани ўзингники қилолмасдинг. Чунки сенинг қўлингдан бу иш келмаслиги ҳаммага аён, сен шарманда бўлар әдинг. Аммо қаллобликка ўргангандек қўнглинг энди сенга тинчлик бермайди. Сен Юсуповнинг қўл ёзмасидан ҳам ўзинг учун манфаат чиқариш йўлини ахтарасан. Сен бу қўл ёзмани менинг ўғлим қўлига суқасан ва уни жиноят йўлига итарасан. Шундай қилиб, ҳам менинг уйимда ўзингга содиқ қул топасан, ҳам кези келганда ўғлимнинг жиноятини менга пеш қилиб, тилимни қисиши имкониятига эга бўлганингга ичингдан қувониб юрасан... Бугун ўғлимнинг сирини очишдан мақсадинг ҳам бизни ўз йўлингга солиш әди... Қани, энди умрингда бир марта инсофга келиб, рост айт-чи, менинг сўзларимда қиттак бўлса ҳам ёлгон ё муболага борми? (Санжаров индаёлмай ерга қараб қолди.) Ҳа, даминг ичингга тушиб кетдими? Қани, энди чиқ бу ердан!

Санжаров. Мен ҳали кетмайман.

Комилов. Кет, деяпман.

Шовқинга Ойша ва Собир чиқади.

Йўқол!

Ойша. Йўқол, дегандан кейин йўқолсангиз-чи!

Санжаров. Бизнинг гапимиз ҳали тамом бўлгани йўқ.

Комилов. Гап тамом. Йўқол!

Санжаров. Ўғлингни кечирмагунингча, ундан қўл ёзмани олиш ниятидан қайтмагунингча, мен бу ердан кетмайман.

Ойша. Бекорга овора бўласиз.

Собир. Бу нияtingизга ҳеч қачон әриша олмай-сиз! Умидингизни узинг!

Санжаров. Менинг ниятим холис. Мен сизларни ўйлаяпман. Сизлар балога қолмандар деяпман.

Ойша. Бекор айтибсиз. Ориф баҳонаси билан сиз ўзингизни қутқарайапсиз.

Озода билан Сидиқ жон чиқади.

Санжаров. Бу сир очилиб кетса, фақат Ориф эмас, фақат мен эмас, сизлар ҳам жавобгарликка тортиласизлар. (Ойшага.) Ўртоқ директор, Юсупов меросининг ўрганишга бепарво қараб, ҳалқ соглиғига зарар етказганингиз ва укангизнинг ўғриликча кандидат бўлиб олишига йўл қўйганингиз учун сизни жавобгарликка тортганларида пушаймон бўлиб қолманг тағин!

Ойша. Мен буни сиздан аввал фаҳмлаганман. Пушаймон бўлмайман.

Комилов. Энди қўрқитишга кўчмоқчимисан!

Собиров. Пўписадан бошқа қуролингиз йўқ экан-да!

Санжаров (Собировга). Ахир сиз ҳам катта кетаверманг. Сизнинг Комиловлар атрофида кўтарған шовшувингиз Орифжоннинг силлиққина диссертация ёқлашига анча ёрдам қиласи. Комиловлар оиласи атрофида дабдабали мақолалар ёзган сиз эмасмидингиз? Ҳар икки мақолангизнинг бирида Комиловлар оиласини ҳаммага ибрат қилиб, мақтамасмидингиз?

Собиров (самими). Мен буни ҳалқимизнинг ютуқларини пропаганда қилиш учун, бу ютуқларга самимий қувонганимдан ёзган эдим. У мақолаларни мен редакциянинг топшириги билан ёзганиман...

Санжаров (шошиб луқма ташлайди)... Энди редакцияни ҳам хижолатга солиб, ўзингизнинг ҳам обрўйингизни бир чақа қилиб, нима қиласиз?

Собиров (жаҳл билан Санжаровга). Бир чақа бўлса, менинг обрўйим бўлар экан, сизга нима?

Санжаров. Ахир сиз ҳам бунчалик ўжар бўлманг. Газетангизда Комиловларни мақтовчи яна битта мақола ташкил қилсангиз, иш ўз-ўзидан босди-босди бўлади-кетади-да!

Собиров. Бунинг учун сизга ўхшаш беюз, беномус бўлиш керак.

Комилов (истеҳзо билан). Ҳўш, энди мен нимадан қўрқишим керак?

Санжаров. Йўлдош, ўзинг ўйлаб кўр: Академияга сайловлар олдидан шундай шармандалик...

Комилов (*Санжаровнинг сўзини бўлиб*). Бўлди! Бас! (*Истеҳзо билан*.) Сен яна одамман деб, ҳатто зиёлиман деб бош кўтариб юрибсан-а!

Санжаров. Менинг олий маълумотим бор!

Комилов. Фақат маълумот ва касбигина кишига «зиёли» деган улуғ номни кўтариб юришга ҳуқуқ бермайди. Биз зиёлилар биримиз муаллимиз, биримиз врач, биримиз — агроном. Ўзимиз ҳар хилмиз, касбимиз ҳар хил. Аммо бизнинг ҳаммамиёнинг битта, ягона бош касбимиз бор. Бизнинг бош касбимиз — бизни рўёбга чиқарган халқга хизмат. (*Fурур билан*.) «Эиёли» деган сўз зиё әгаси, нур әгаси, ҳаётга нур сочувчи, одамларнинг зеҳнига нур бағишловчи демакдир. (*Нафрат билан*.) Сендан эса фақат қора сассиқ тутун бурқсийди.

Санжаров. Йўлдош, мени қўя тур. ўғлингни ўйла. Ўғлинга шафқат қил. (*Ҳаммага*.) Бунча энди фанатик бўлмасанглар! Ахир одаммисизлар ўзларинг? Наҳотки сизларда шафқат йўқ?

Озода. Акамнинг шафқат талаб этишга ҳаққи йўқ.

Комилов. Ориф қилмишига яраша жазо тортиши лозим.

Санжаров (*қаттиқ*). Ҳой, Йўлдош, бу нима золимлик? Ўғлинг нима қиптики, сен унга мунчалик ҳаҳр қиласан? Ориф бирорвнинг ишини ўзиники қилган бўлса, нима қипти? Дунёда бирорвнинг ҳақини емаган ким бор?

Сидикжон. Ҳаммани ўз газингиз билан ўлчаманг.

Санжаров (*Сидикжонга*). Сиз тек туринг. Сиз бу ерда бегонасиз?

Комилов. Бу ерда фақат сен бегонасан.

Санжаров (*қизигин, ҳаммага*). Ҳаётда доимо бирорвнинг ҳақини ейди. Бирорвнинг ҳақини ейишдан ҳазар қилсанг, ҳаётдан қониб лаzzатлана олмайсан киши. Ҳаётнинг, бутун табиатнинг қонуни шу. Ҳаёт — бир денгиз. Агар денгизда наҳангга ўшаш катта балиқлар кичик балиқларни еб турмаса, балиқ кўпайиб кетиб, денгиз қуриб қолади.

Комилов. А-а! Ана энди сен умрингда биринчи марта ниқобингни ташладинг, наҳанг!

Санжаров. Ҳа, мен наҳангман! Ҳар бир одамнинг личида наҳанг бор. Ҳар ким ҳаётдан қониб лаzzатланиш

учун қўлидан келганини қилади. (*Комиловга*) Сен ўзинг ҳам ҳаётнинг гаштини сурмаяпсанми? Мана ўзинг ҳам шундай кошона қуриб олибсан-ку?

Комилов. Мен буни ҳалол меҳнатимга қурдим.

Санжаров. Бунинг аҳамияти йўқ.

Собироғ. Бунинг фақат сиз учун аҳамияти йўқ.

Санжаров. Сизнинг қариндошингиз Орифжон учун ҳам бунинг аҳамияти йўқ. (*Комиловга*) Ўғлинг бирорнинг ҳақига (қандилни кўрсатиб) ҳашаматли нарсалар олиб келиб уйингни безатиб қўйибди-ку?

Комилов. Бу ишни менинг ўғлим әмас, сенинг шогирдинг қилган.

Санжаров. Агар ўғлингнинг ичидаги наҳангни бўлмаса әди, у менинг шогирдим бўлмас әди.

Комилов. Мен бу наҳангни қуритаман!

Санжаров. Қуритолмайсан.

Собироғ. Қуритамиз.

Санжаров. Наҳанглик одам ичидаги абадий яшайди. Сиз уни қурита олмайсиз!

Ойша. Қуритамиз!

Собироғ. Биз одамнинг ҳақиқий инсон бўлишига ишонамиз.

Комилов. Бу — бизнинг имонимиз.

Санжаров (*Комиловга*). «Имон!», «Имон!» Шу имонинг билан сен бугун ҳатто ўз ўғлингнинг қўлидан бирорнинг қўл ёзмасини олишга ҳам қодир бўлолмай турибсан-ку?

Ойша. Биз Орифни қўл ёзмани топширишга албатта мажбур әтамиз.

Комилов. Гап фақат қўл ёзмада әмас. Биз Орифни сен наҳангдан юз ўғиришга ҳам мажбур әтамиз.

Санжаров (*истеҳза билан*). Қандай қилиб?

Комилов. Биз Орифга ёнбосмаймиз! Таслим бўлмаймиз!. Энди йўқол! Иккинчи марта оstonамга қадам босма!

Санжаров (*тантана билан*). Мен кетаман. Аммо менинг руҳим сизларнинг орангизда қолади: Ориф сизлар билан курашни давом әттиради ва сизларни енгади. (*Комиловга*) Ўғлинг сенга қўл ёзмани бермайди. Ўғлингни кутма, ўғлинг келмайди. (*Чиқади*.)

Комилов. Келмаса-келмасин! (*Пауза*.)

Рисолат киради.

**Мен энди ўғлимни кутмайман. Кутиш шунчалик бўлар.
Бас!**

Рисолат. Бу нима деганингиз, болам? Жаҳлингиздан тушинг, шайтонга ҳай беринг. (*Иифлаб.*) Ундан кўра ўйласангиз-чи! Болангиз шу вақтгача қаерда қолиб кетди? Ўзини бир нарса қилиб қўймадимикин?

Умумий саросима.

Озода. Энди нима қилдик? Опажон, бир нарса қилиш керак әди.

Ойша (саросимада). Каримжон, бир фалокат бўлмасин, бир нарса қилиш керак.

Собиров ҳам саросимада елка қисади. **Ҳамия** ҳалжонда.

Рисолат. Ҳой, болам Йўлдошхон, айтсангиз-чи, нима қилайлик? (*Комилов индамайди.*) Вой, диссертациянглар ҳам қуриб кетсин. Болам бечора ўзини нобуд қилиб қўйган бўлса нима қиласмиш? Ҳой, ҳой, Йўлдошхон, нега индамайсиш?

Комилов (*кўзларидан ёш оқа туриб*). Шундай фарзанд менга керак әмас! Менинг ўғлим йўқ. Менинг ўғлим ўлган!

Рисолат (*қаттиқ ҳайратда Комиловга тикилиб қолади*). Е олло!

Пауза. Озода секин дадаси олдига келади. Унинг кўзларига тикилади.

Озода. Дадажон, фақат акамгина әмас, мен ҳам сизга кўп озор бердим. Мени кечиринг. Ориф акам воқеаси менга катта сабоқ бўлди. Ўйлаб кўрсам, Ориф акам билан мен бир йўлда турибмиз әкан. Фақат акам бу йўлнинг охирига етгану, мен бошида турибман. Ҳозир шу йўлдан қайтмасам, мен ҳам акамдай бўламан. Эҳтимол мен бирорвинг асарини ўғирламасман, аммо ўз роҳатини кўзлаш, балойи нафс, манфаатпарастликда акамнинг худди ўзи бўламан. Ҳа. (*Қатъий.*) Мен сизнинг йўлингиздан боришини истайман. Кечаги маслаҳатларингизни қайтарганим учун мени кечиринг. Мен шу бугуноқ районга жўнашга қарор бердим. Сизни кузатаману, ўзим ҳам учиб кетаман.

Комилов. Сен менинг ярамга малҳам қўйдинг, болам. Сенга бутун қалбимдан оқ йўл тилайман.

Азида пайдо бўлади.

Азида (ҳаяжон билан). Орифжон келяпти!
Рисолат. Худога шукур!

Ориф киради.

Рисолат (атайин эшикка чиқаётib Орифга шивирлайди). Болам, дарров тавба қил. Дадангнинг авзойи бузуқ. (Чиқади.)

Ориф. Тавба қилдим. Иккинчи марта оиласизга исход етказадиган иш қилмасликка қасамёд ётаман.

Комилов. Бу ҳам оз! Сен ҳали тегишли жазонгни тортасан! Қўл ёзмани бер.

Ориф. Мен қўл ёзмани сизларга топшираман. Аммо бир шартим, йўғ-э... илтимосим бор.

Комилов (жаҳли чиқиб). Шарт? Илтимос! Қандай илтимос?

Ориф. Илтимосим шуки, қўл ёзманинг ҳозир менинг қўлимдаги қисмини Юсуповнинг янги топилган асари деб ёълон қилсан! Мен кандидатлик диссертацияси қилиб ёқлаган қисми эса менини бўлиб қолаверса.

Ҳамма даҳшатда. Пауза.

Комилов (ғазаб билан). Ўйлаб-ўйлаб топган гапинг шу бўлдими ҳали!

Азида. Ақлингиизни едингиизми, Ориф ака?! Яхши ўйлаб кўринг. Юсуповнинг қўл ёзмасини ўз қўлингиз билан дадамга топширишингиз мумкин. Шундай қилинг. Мени миннатдор ётинг.

Ориф. Мен шармандалика чидолмайман.

Ойша. Буни аввал ўйлаш керак әди!

Сидикжон. Сиз қўл ёзмани топширишингиз лозим.

Ориф. Мен бунга қўнолмайман.

Ойша. Биз сенга «кўн» деб илтимос қилмоқчи эмасмиз.

Азида. Одамлар бирор юқумли қасалга мубтало бўлсалар, ўзлари дарҳол докторга югурдилар. Сиз эса пул, давлатпарастлик ва обрўпарастлик қасалига мубтало бўлибсизу, бу масалани яна бизга ҳам юқтироқчи бўласиа. Уят! Уят! Қайтинг, бу йўлдан!

Биримчи пардада Комилов олиб чиққан кўк папкани олиб, эрига узатади.

Агар унвонсиз яшашга бўйнингиз ёр бермаса, эски тенгизиз юзасидан яна ҳалол иш бошланг.

Ориф папкани олмайди.

Комилов. Қўл ёзмани бер!

Ориф. Дадажон, менинг илтимосимга кўнинг, менга шунча яхшилик қилдингиз, яна бир яхшилик қилинг.

АЗИЗА папкани афсус билан жойига ташлайди.

Комилов. Мен сенга яхшиликлар қила-қила, шу жойга етдим, нонкўр! Мен ҳозир ўша яхшиликларимни ҳар бирини ўнта ёмонликка алмаштиришга тайёрман, факат, бу ёмонлик ўғлимни тўғри йўлга қайтаришга ёрдам берса бас. Мен энди сенинг бурнингни ерга ишқайман!

Ориф. Ҳа, энди менга кетмон чоптиринг.

Комилов. Керак бўлса, кетмон ҳам чоптираман. Кетмончи киму, сен кимсан? Сен — ҳалқнинг тузини ичиб, тузлиғига тупурган ноинсофсан! Сен текинхўрсан, ўғрисан, ўғри! Қўл ёзмани бер!

Ориф. Қўл ёзма менда эмас.

Озода. Ёлғон гапирманг.

Ориф (алам билан). Қўл ёзма менда эмас!

Ойша. Кимда? Е куйдириб юбордингми?

Ориф (аламидан ўзини тутолмай). Куйдириб юборолсам қани әди-я.

Ҳамма ғазабда.

Комилов. Шундоқ дегин! Ҳали шундай ёвуэ ниятим ҳам бор әди дегин! (*Таҳдид этиб.*) Қўл ёзма қани?

Ориф индамай туриб қолади.

АЗИЗА (*Орифга*). Эссииз, эссииз менинг умидларим, орзуларим! Сизнинг жиноятингиз ҳақидаги миш-мишлар қўлогимга чалингандан бошлаб то шу кунгача мени ҳақиқатни билиш учун не ҳаракатлар қилмадим, сизни ҳақ йўлга солиш учун не азоблар чекмадим! Аммо сизнинг манфаатпарастлик занги босган қалбинги менинг нидодларимни әшитмади. Сиз менинг умидларимни ер билан

яксон қилдингиз, муҳаббатимни топтаб ташладингиз. Сиз айбингизга иқорор бўлолмадингиз. Сиз номард әкан-сиз! (Комиловга.) Дадажон, Юсуповнинг қўл ёзмаси менда.

Ҳамма ҳайрон.

Комилов. Сизда?

Рисолат киради.

Азиза. Ҳа, қўл ёзма менда. Дадажон, мен кўп излагандан кейин Юсуповнинг қўл ёзмасини кеча уйимидан топиб, ҳар эҳтимолга қарши, бу ерга олиб келиб қўйганман. (Ориф ҳаяжонда. Орифга.) Мен сизнинг ҳақ йўлга қайтишингизга умидвор бўлиб, шунча кишини эрталабдан бери қийнаб, индамай ўтиришга мажбур бўлдим-ал (Комиловга.) Дадажон, сизлардан кечирим сўрайман.

Комилов. Сиз арқонни узун ташлаган әкансиз, қизим. Сиз кечирим сўраманг, миннатдорлик талаб қилинг. (Орифга.) Демак, сен қўл ёзмани ҳақиқатан нобуд қилмоқчи бўлиб шаҳарга борибсану у жойда қўл ёзмани тополмай, ноилож менинг олдимга қайтиб кепсан-да!

Ориф индаёлмай ерга қараб қолади. Истеҳзо билан.

Баракалло!

Азиза. Мен қўл ёзмани олиб, унинг ўрнига Орифжонга икки әнлик хат қолдирган әдим, мен әrimдан ҳақ йўлга қайтишни илтижо әтган әдим.

Комилов. Бу ҳам фойда бермабди. (Азизага.) Қўл ёзма қани, қизим?

Азиза. Ҳозир олиб тушаман. Столингизнинг гада-денида.

Комиловнинг кабинетига йўналади. Ориф салчиб ўрнидан туради-да, кабинетга отиласди. У ёққа Азизадан илгари кирмоқчи бўлади. Зинапояда отасига дуч келади. Комилов ўғлини йўлни тўсади.

Комилов. Тўхта, нима қилмоқчисан?

Зинапия олдида тортишув. Собиров ва Сидиқжон Комиловга ёрдамга шошадилар. Ориф отасини улоқтириб ташлаб, юқорига чопади.

Собиров унга етиб олади ва орқага итариб ташлаб, Азиза орқасидан кириб кетади. Ориф яна юқорига ҳамла қилганда унинг йўлни Сидиқжон тўсади. Ойша ва Озода зинапоядан анча нари бориб йиқилган Комиловга ёрдамга келадилар.

Комилов. Мени қўйинг. Югуринг, қўл ёзмани олинг. Нобуд қиласди!

Ойша. Дадажон, хотиржам бўлинг. Қўл ёзма ишончли қўлларда!

Рисолат (*Орифга*). Ўз отасига мушт кўтарган, имонсиэ!

Комилов (*Орифни кўриб*). Ҳайвон! Йиртқич!

Ориф бошини қуини солиб жим қолади. Зинапояда Собиров ва Азиза пайдо бўлади.

Собиров (*қўлидаги қўл ёзмани баланд кўтариб*). Юсуповнинг қўл ёзмаси мана!

Комилов. Ҳайрият!

Ориф бенхтиёр ўзини қўл ёзмага ташламоқчи бўлади, уни яна Сидикжон тўсади.

Собиров (*Орифга*). Ололмайсан! Куйдира олмайсан! Қариндош, сенлаганимга ажабланма, сизлашга тилим бормайди!

Ҳамманинг газабли кўзи Орифда.

Комилов (*ёлвориб отасига тикилиб қолган Орифга*). Менга тикилма! Сенинг олазарак бежо кўзларингда қопқонга тушган йиртқичнинг даҳшатидан бошқа ҳеч нарса йўқ, ҳеч нарса! Ўғлим Алишер тирик қолса-ю, сен ўла қолсанг бўлмасмиди...

Ойша (*Орифга*). Тириклардан қўрқмасанг (*Сожида ва Алишернинг портретларини кўрсатиб*.), марҳумлардан уялмадингми, беор!

Комилов. Менинг ўғлим, бутун ҳаётимни бағишлаган ўғлим, битта-ю битта, ўғлим шуми ҳали? Шуми? (*Пауза. Уавини тутиб олиб, Орифга*.) Биз енгдик! Комилловлар оиласидан бир бегона, бир якка мохов чиқиби-ю, бутун оилани нафс йўлига тортмоқчи бўлибди. Сурбетлигингнинг оқибатини ўзинг кўриб турибсан. Биз сени енгдик!

Ойша. Биз сенинг устодингни ҳам енгдик.

Комилов. Биз енгдик! (*Қўл ёзмани завқ билан варақлайди. Кўзойнеганини ахтариб тополмайди*.) Кўзой-

нагим болохонада қолибди. Қизим Озода, чироқни ёқиб юбор. (Озода қандилни ёқади. Комилов қўл ёзмани ва-рақлашда давом этади.) Ўў, неча-неча дорининг неча қасаларга шифоси ҳақида сўз бораётир-ку асардал (*Орифга ғаваб билан.*) Одамлар касал бўлаверибди, улардан қанчаси ўлаверибди-ю, сен бу дориларни босиб ёта берибсан-да, инсофсиз! (Қўл ёзмада жуда муҳим бир нарсага кўзи тушиб, бирданига *Орифга бақиради.*) Тўхта! Тўхта! Даҳшат!

Ориф талвасада.

Комилов. Азиахон, сиз бу қўл ёзма билан танишишга улгурганимдингиз?

Азиза. Йўқ. Мен топдиму, бекитишга мажбур бўлдим.

Комилов (*Орифга*). Энди сен айт, аblaҳ, сен айт, онанг қандай касалдан вафот этган эди? (*Орифнинг тили лол.*) Гапир, тилинг кесилгур, гапир!

Ориф. Онам пенфигус касалидан вафот этган эди.

Комилов (*ҳаммага*). Бу асарда эса пенфигус қасалига картизон дорисининг шифо бўлиши аллақачон айтиб қўйилган экан.

Азиза. Даҳшат! Даҳшат! (*Орифга*.) Демак, онангиз хавфли касал билан оғриб ётганида сиз унга шифо бўлувчи дорини бекитиб ўтиргансиз?

Ойша. Қотил!

Ориф. Йўқ, ийўқ! Мен онамни ўлдирганим ийўқ! Айб докторларда. Докторлар анчагача онамнинг касалини аниқ тайинлаша олмади. Бири — пенфигус деди, бири — бошқа касал деди.

Озода. Сиз ҳам иккиланибсиз-да!

Азиза. Сиз дорини ўша вақтда эълон этсангиз, бу асар сизники эканига одамлар ишонмай, шарманда бўлингиздан қўрқибсиз-да!

Ориф. Мен шошиб қолдим. Шошганимдан дорини ойимга яширинча бериш ҳам хаёлимга келмабди. Мен фақат бир-икки кун иккиландим. Кейин дорини дарров эълон этишга қарор бериб, аzonда касалхонага чопдим. Аммо...

Ойша. Аммо сен кечиккан экансан.

Ориф. Ҳа, ойим вафот этган әкан. (*Ҳўнграб йиғлайди.*)

Қаттиқ момақалдироқ әшитилади. Ҷақмоқ чақади.

Рисолат. Е олло!

Ориф. Кечиринг мени! Кечиринглар мени, кечиринглар. (*Отасининг оёғига йиқилади.*) Үзим пушаймонман! Пушаймонман!

Яна чақмоқ чақилганда деразада Санжаровнинг сиуэти кўринади.

Комилов (*Орифга*). Тур ўрнингдан! (*Ориф туради. Комилов унга тикилиб туриб, ўзини тутолмай шапалоқлаб юборади.*) Йўқол!

Ориф чиқа бошлайди ва остоиага боргандা онасининг портретига тикилиб, мадорсизланиб, деворга суюниб ҳолади. Комилов Сожида портретига тикилади.

Сожида! Сожида!

Рисолат пиқиллаб йиглаб, унинг бўйнига осилади. Комилов кампирни тинчлантиради ва унинг қучогидан чиқади.

Менинг уйимга бойлик инсонни юксакларга кўтариш учун әмас, разолатга ва касофатга судраш учун кираётганини билсан әди, мен уни итдек қувиб колар әдим! (*Шифтда бу ердагиларни худди масхара этгандек париллаб ёниб турган қандилга кўзи тушади ва унга мурожаат қилали.*) Ў-ў, бойлик, бойлик! Менинг уйимга сен келадиган бўлсангу имон кетадиган бўлса, мен сенга ўт қўяман, ўт! (*Oғир стулни тутади, бошқаларнинг «ҳай» деб огоҳлантиришига қарамай, шартта кўтаради ва қандилга отмоқчи бўлади, аммо бирданнига кўкраганини ушлаб ҳолсизланади, стул қўлидан тушади.*)

Умуний саросима, ҳаяжонли овозлар. Ҳушидан кетган Комиловни Сидиқжон ва Собиров ушлаб ҳолади.

Азиза (*дарров қўмондонликни қўлга олиб*). Маҳкам ушланг. Секин-секин. Ичкарига олиб кирайлик. Каравотга ётқизинг.

Комиловни чап томондаги хонага олиб кириб кетадилар. Ориф ҳам ичкарига кирмоқчи бўлади. Рисолат унинг йўлини тўсади.

Рисолат (Орифга). Кирмал Кўзига кўринма!

Рисолат ичкарига кириб кетади.

Ориф (ёлғиз. Талвасада). Нима қилиб қўйдим мен! Яна касофат! Яна ўлим!

Озода шошиб ичкаридан чиқади ва эшикка йўналади.

Ориф. Қаёққа?

Озода. «Тез ёрдам» чақиришга. (Чиқади.)

Ориф (ёлғиз). Наҳотки яна ўлим! Ҳаммасига мен сабабман, мен!

Ойша чиқади.

Дадам...

Ойша (унинг сўёини бўлиб). Дадамни тилингга олмал (Аптечкадан бир нарсани олиб, кириб кетаётib.)

Чиқ бу ердан, бегона!

Кириб кетади. Ориф эшикка томон секин йўналар әкан, кўзи стол устида ҳамма томонидан саросимада унтутилиб қолдирилган қўл ёзмага тушади.

Ориф. Юсуповнинг қўл ёзмаси! Унугибдилар! (Қўл ёзмани қўлига олиб ўйланиб қолади.) Яна сен менинг йўлимни тўсасан! Яна юрагимга гулгула соласан! (Бир қарорга келолмай, қўл ёзмага бош қўйиб ўйланиб қолади.)

Санжаров пайдо бўлади. У ёмғирда ивиб, сувга ботган мушукдек шумшайиб қолган. У индамай Орифнинг орқасига келади, қўл ёзмани танийди, севинади, Орифни туртади. Ориф кўзларига ишонмай ҳайрон.

Санжаров (шивирлаб). Ташламал! Ол! Қоч!

Ориф. А-а! Яна келдингми? Кет бу ердан! Мени сен адаштирдинг, сен расво қилдинг! (Санжаров қўл ёзмага чанг солмоқчи бўлади. Ориф унга имкон бермайди.)

Санжаров. Қўл ёзма менини! Уни сенга мен берганиман!

Ориф. Йўқол! (Санжаровнинг гирибонидан сиқиб, жаҳл билан ташқарига чиқариб ташлайди.)

У ёқдан шарақлаб синган ойна товуши эшитилади. Бу овозга Азиза шошиб чиқади. Ориф Азизанинг кўзларига умид билан тикилади. Аммо Азиза уни кечирмоқчи әмас. Азиза қўл ёзмани

эслайди. Шошиб қўл ёзмани ахтаради. Топиб севинади. Энди Орифни ахтарар әкан, тополмайди: у секин чиқиб кетган эді.

Азида (чексиз севинч билан). Олмапти! Қолдирибди! (Қўл ёзмани бағрига босиб, өвекка тўлиб, бир оз жим қолади. Кейин қўл ёзмани олиб ичкарига шошади.)

Саҳна бир оз бўш қолади. Ичкаридан Собиров ва Сидикжон чиқадилар. Улар жуда асбий. Собиров папирос чекади ва Сидикжонга папирос узатади.

Сидикжон. Раҳмат, мен чекмайман.

Собиров «ҳа, ростдан ҳам чекмас әдингиз-ай!» дегандек бош чайқайди. Иккаласи ҳам оғир ҳолатда жим қоладилар.

Сидикжон (*ғазаб билан*). Афсуски Санжаров ҳозир шу ерда әмас.

Собиров. Аммо Санжаров энди жазодан қочиб қутуломайди.

Озода киради.

Озода. «Тез ёрдам» йўлга чиқди.

Сидикжон. Ҳайрият!

Собиров папиросни дарров кулдонга босиб, ўчириб, яхши хабарни ичкаридагиларга етказиш учун шошиб кириб кетади.

Озода. Дадам қалай?

Сидикжон. Йўлдош Комилович умидсизларни ёмон кўрар эди. Умид қиласайлик, дўстим!

Пауза.

Озода (*бутун қалдан секин*). Раҳмат сизга. Сидикжон ака.

Сидикжон (*самими ажабланиб*). Мен раҳматга арзирлик ҳеч бир иш қилганим йўқ-ку?

Озода. Сиз бир синовдан ўтдингиз.

Сидикжон. Қандай синовдан?

Рисолат чиқади.

Рисолат. Уфф. Қандай қора кун бўлди бугун. Яна бу ҳавонинг бузилганини айтмайсизларми?!

Сидикжон. Ҳа, ҳаво ҳам Йўлдош Комиловичнинг юрагига ёмон таъсири қилди.

Рисолат (ташқарига чиқиб кетаётib Озодага). Деразаларни очиб юборсанглар-чи! (Чиқади.)

**Озода деразани очади. Шабада кириб дерава пардаларини ўйнатади.
Қип-қизил уфқ кўринади.**

Озода. Хайрият! Ҳаво очиқ, офтоб қизариб бота-япти!

Сидик жон. Бу — яхши аломат!

Озода (умид ва интизорлик билан). Эртага ҳаво яхши бўлади!

Иккаласи ҳам уфқа тикилиб қоладилар. Секин-аста парда тушади.

1960

НОМАЪЛУМ КИШИ

Уч парда, пролог ва саккиз кўринишили шеърий драма

14 И. Султон, I том

ҚАТНАШУВЧИЛАР

Ниёз (Номаълум киши). Кўзголончи деҳқонлар бошлиги.
Нурбобо. Ҳалқ шоири.
Тургуной («Кичкунтой»). Нурбобонинг набираси.
АЗАМАТ. Ҳонавайрон бўлган деҳқон, мардикор ва ҳаммол.
Чорибои. Муштумзаур, қишлоқ оқсоқоли.
Фазлиддин. Унинг ўғли (бешинчи кўринишда — Маҳбус).
Сайд Гулом. } Амир амалдорлари.
Тўпчибеги.
Раҳмонқулбек. Маҳаллий беклардан.
Собир. Қари деҳқон, Нурбобонинг ҳамқишлоғи.
Барот,
Аъзам, } Деҳқонлар, Нурбобонинг ҳамқишлоқлари.
Назир.
Ризоҳожи. Қишлоқда дўкондор.
Ҳаким. Раҳмонқулнинг маҳрами.
I жаллод.
II жаллод.

Оммавий саҳналарда: деҳқонлар, сарбозлар, Ниёзниң йигитлари
Воқеа 1905 йилда Бухоро амирлигига ўтади.

БИРИНЧИ ПАРДА

ПРОЛОГ

Парда олдида кекса шоир Нурбобо. Қўлида соз.

Нурбобо

Ёмонликнинг умри мангу әмас ҳеч.
Ёмонликни доно мангу демас ҳеч.
Асрлардан бери зулм пичоги —
Бота-бота суюкка етган чоги —
Сабри битган мазлум бошин кўтарур,
Янги замон, янги даврон бошланур,
Мана чиқмиш Ниёз деган баҳодир,
Мазлумларни ёқламоққа у қодир.
Журъатида замонадан бор нишон:
Багишлайди улуғ ишга мардлар жон...
Ҳеч ким билмас, Ниёз деган ўзи ким?
Кўзим ожиз, аммо кўрар бу дилим:
Халқ орзуси ёнар Ниёз қалбida,
Адолатда баландпарвоз қалбida...
Яша, Ниёз, сафдошларинг бор анча,
Кўпайгуси жасур бўлсанг сен қанча.
Мана мен ҳам — кекса шоир ва инсон,
Қидираман дўст бўлай деб қадрдон.
Бухорода балки сени топарман,
Қутлаб сени, пешанангдан ўпарман.
Улуғ ишда сенга тилай мен омад,
Сенга доим йўлдош бўлсин матонат,
Сенек мардга қанот берсин бу замон.

Тургуной бўзаб киради. У ўғиа бола кийнмида.

Тургуной

(Нурбобонинг оёғига ҳолсиэ ийқилиб)

Оҳ, бобожон, шум тақдирдан бағрим қон.

Н у р б о б о

(ҳаяжонда)

Нима бўлди?

Т у р г у н о й

Ҳалқа тўла Регистон.
Осилармиш дорга Ниёз паҳлавон.

Н у р б о б о

(сира ишонмай)

Бу ёлғондир?

Т у р г у н о й

Юринг ўша томонга.

Н у р б о б о

Бошли, болам, бошли машъум майдонга.

Кетадилар. Чироқ ўчади.

БИРИНЧИ КУРИНИШ

Бухорода Регистон майдонида бир четда баланд супа. Майдон кўринмайди, фақат майдондаги ҳалқнинг кичик бир қисмигина кўринади. Супада Сайд Гулом, Тўпчибеги ва бир неча мансабдор ва муллаҳар. Нарироқда дор тагида икки жаллод, соқчилар ва бошига қоп ёнилган бир киши турибди. Тўпчибеги дозиргина амир ҳукмини ўқиб тамомлаган.

Тўпчибеги

(Ҳукмни қайта ўраб, ўпиб бошидан баланд кўтаради)

Эй, худойим омон қиласин амирни,
Адолатда тенгсиз соҳиб сарирни.

М у л л а л а р

Омин!

Супадагилар

Омин!

Сайд Фулом

Регистонга йигилган, әй халойиқ,
Бухорода мавқеимга мувофиқ
Бир оғиз сўз қилмоқчиман қўшимча:—
Сиз әшитган улуғ амир ҳукмига.
Тушунинг сиз: бебошликини мутлақо —
Улуғ амир кечирмагай... Фуқаро,
Биласизки, чиқиб Ниёз баччагар,
Атрофига йигилди қулбаччалар.
Жуда озор берар әди тинч халққа,
Қилмишлари зарар әди тинч халққа.

Тўпчибеги

Минг шукурким, баҳтимиизга амир бор.

Сайд Фулом

Мана бўлди қулбаччалар тору мор.
Мана бало бебошларга ёпишди,
Ниёз ўғри амир қўлига тушди.
Сиз кўрдингиз, ишондингиз фуқаро,
Мамлакатта гавғо солған бу расво —
Олдингизда тураг... Мана, мунофиқ —
Жазо тортар қилмишига мувофиқ.
Ҳаммамиизга сабоқ бўлсин бу гавғо.
Бошимизга қайтмасин ҳеч бу савдо.
Унуглисин кўрган бўлсак биз неки,
Минг уч юзу йигирма уч бу ҳижрий,
Минг тўққиз юз бешинчи йил мелодий —
Ҳеч қайтмасин, ўзинг сақла, ё раббий.

Тўпчибеги

Қулоқ солинг бу сўзимга халойиқ,
Ушбу дорга осилғувчи бетавфиқ,
Авбошларга, осийларга бўлиб бош,
Халқ ичига солди адоват, талош.

Лозим әрур уни ҳамма қарғаса:
«Омин» денглар, кирсии түғри дўзахга.

Супадагилар «омин» дейдилар.

Нурбобонинг овози

(халқ ичида)

«Омин», денглар жойи бўлсин жаннатда.

Бутун майдон устида гулдурос «омин» хитоби янграйди.
Супадагилар газаб ва ваҳимада.

Сайд Ғулом

Хой, фуқаро, бизлар яхши биламиш:
Орангизда кўпдир бебош, бетамиш.
Бебошларга дарак бўлиб ўлимдан,
Улур амир фармонига биноан,
Дор устида Ниёз ўғри ўлиги
Бир кун әмас, бир неча кун тургувси.

Осишга ишора беради. Жаллодлар маҳбус бўйнидаги сиртмоқни
торта бошлайдилар. Халқ газаб издор этиб, «Ниёз! Ниёз!» деб
шовқин кўтарадилар. Чироқ ўчади.

ИНТЕРМЕДИЯ

Саҳна олдида ғамгин Нурбобова Турғуной пайдо бўладилар.

Турғуной

Мана, бобо, Ниёздан ҳам айрилдик!

Нурбобо

Энди, болам, Бухородан кетайлик.

Турғуной

Бунча шошмоқ?

Н у р б о б о

Шошмоқ керак... Бугун мен —
Қартайганим сезиб қолдим... Бугун сен —
Кўзларимга бирдан катта кўриндинг.

Т у р ғ у н о й

(ажабланиб)

Бу сўзларнинг маъносини англатинг.

Н у р б о б о

Ҳа, жонгинам, катта бўлиб қолгансан...
Уч ёшингдан бирга юриб мен билан
Ожизлигим сездирмадинг... Менга сен
Чин фарзандлик қила олдинг. Сенга мен —
Йўл кўрсатдим, етакладим ҳаётга.

Т у р ғ у н о й

Миннатдорман, устод.

Н у р б о б о

Бошқа устодга
Кўпроқ раҳмат изҳор әтсанг арзийди:
Ҳаммамизга ҳаёт сабоқ ўқийди.
Гўдакликдан сен ҳаётга шогирдсан,
Аччиқ-чучук сабоқ олдинг ҳаётдан.
Фаросатинг, жисминг пишди, этишди,
Шунинг учун балки эсимга тушди —
Қора ўтмишгина әмас, келгувсинг.

Т у р ғ у н о й

(алам билан, юракдан)

Келажагим ўйламанг ҳеч, унутинг.

Н у р б о б о

(ҳайрон)

Келажагинг ўйламай? Хўш, не учун?

Түрғуной

Келажагим ҳозир дорга осилди.

Нурбабо

(яна ҳам ажабда)

Умид боғлаб әдинг ўша Ниёзга?

Түрғуной

Сафдош бўлмоқчийдим жасур шоввозга.

Нурбабо

Унутмаки, йигитмассан, сен қизсан.

Түрғуной

(қаттиқ аламда)

Ҳа, мен қизман, йигитмасман, мен қизман.
Шунинг учун бугун жуда баҳтсизман.

(Жаҳл билан қалпогини юлиб олади, чилвир соchlари
ёйилиб кетади. Ҳаёлга берилиб.)

Тирик бўлиб учрашсайди мен билан
Мен Ниёздан яширадим қизлигим,
Яширгандек шунча йиллар бу сирим.
Сиз албатта бўлардингиз ҳамроҳим,
Яширедим-ку мен сиз учун бу сирим.

Нурбабо

(миннатдорлик билан)

Ҳа, албатта. Сен яширдинг мен учун.
Кўп ҳатоли йўлда юрдинг мен учун.

Турғуной

Хатарлардан қўрқмасликка ўргандим,
Шунинг учун ширин хаёл сургандим:

(Хаёлга берилиб.)

Оҳки, тирик бўлса Ниёз паҳлавон,
Унинг каби улуғ ишга тикиб жон,
Йигит бўлиб, унга сафдош бўлардим,
Йигитликда мен боши тош бўлардим,
Фидойидек кўрсатардим мен хизмат,
Қозонардим тўдасида кўп ҳурмат,
Сўнгра кимман, билдиардим ўзига.

(Fайри ихтиёрий равишда.)

Мафтун бўлиб боқар әдим кўзига,
Бахтим келса, маҳбубаси бўлардим!

Нурбобо

(ажабланиб жаҳлсиз)

«Бахтим келса, маҳбубаси бўлардим?»

Турғуной

(иқрор бўлишга мажбур, бошини қуии солади.)

Тушган әди у Ниёзга ёш меҳрим.
Достон бўлиб сиздек шоир тилида,
Меҳр уйғотди мен бечора дилида.
Меҳр гули гунча очмоғи учун —
Лозим әди қуёш чиқсин, кун тұғсин.
Кечалари тўкиб кўэ ёшимни мен.
Кундузлари кутдим қуёшимни мен.
Юрагимга меҳрин солган бу тақдир,
Раҳми келиб, топиб яна бир тадбир,
Қилар, дедим, Ниёз билан мени дуч.
Аммо бугун умидларим чиқди пуч.

(Йиғлайди.)

Ҳатто қиёфасини кўрмай қолдим мен.
Дийдорига бир бор тўймай қолдим мен...
Қиз бўлганим учун жуда баҳтсизман.

Нурбобо

(қиәсининг бу сиридан қаттиқ таъсирланиб, *Турғунойга*)

Фоғил қолган әкан бобонг сирингдән!

(Үйланиб қолади. Үзига-үзи.)

Гунчасидан очилганин қизил гул —
Бир кўрайин, бир тўяйин деб булбул —
Шомдан саҳаргача нола қиларкан,
Гунча очилгандага ухлаб қоларкан...
Ота-она қисмати ҳам худди шу:
Бода учун бутун умр еб қайфу,
Гоҳ қувониб, гоҳи заҳар ютамиз,
Балогатга етишини кутамиз...
Балогатнинг нишонаси — муҳаббат,
Еш кўнгилда гунча очиб қатма-қат,
Ўз ёрини танлаганда боламиз,
Эй, афсуски, биз ғафлатда қоламиз!

(*Турғунойга*.)

Меҳр ҳали муҳаббатмас жонгинам,
Сенинг учун келур ҳали ажиб дам.

Турғуной

Севаман мен фақат Ниёз кабини
Энди сира Ниёз каби сахийни
Учратмасман.

Нурбобо

Фақат шайтон умидсиз!

Умидвор бўл.

Турғуной

(алам билан)

Энди қолдим мен ёлғиз.

Нурбобо

(бошқа оҳангда, юпатиб, эркалатиб)

Айтмовдимми, улгайдинг деб, кичкинтой...
Кичкинтойлик тамом бўлди, Тўргуной.

Пауза.

Яна сени Тургуной деб атармиз,
Юргин, болам, қишлоғимга қайтармиз.
Умрим сўнгги ўтсин азиз диёрда,
Бахтингни топ сен ҳам азиз бир ёрда.
Куёвга чиқ... Елғиз юрма. Сўзга кир.

Турғуной

Оҳ, бобожон, энди менга барибир.

Нурбобо

Меҳро ҳали муҳаббатмас, жонгинам.
Сенинг учун келур ҳали ажиб дам.
(*Турғунойни стаклаб чиқиб кетади.*)

Чироқ ўчади.

Чироқ ёнгандা Саид Гулом ва шериклари саҳнада йўқ. Майдон жимжит... Биз дорда ўликни кўрмаймиз. Ўликни учкиси иктараби шошиб олиб чиқиб кетади. Бу кишиларга бошчилик қилаётган Ноъиалум иши чиқиб кетаётсиб, бир чеккада йиртиқ чопон тагида одам ухлаб ётганини кўради. Уни уйготмоқчи бўлиб, секин гапиради.

Номаълум киши

Туринг, ака!

Етган киши уйқусираб бош кўтаради. Бу — Азамат. У уаун ҳомуза тортади. Ўзининг қаерда эканини эслолмай, норози тўнгиллайди.

Азамат

Ким қиласди хархаша?
Дунёда бор битта бепул томоша:
Яхши тушлар...

(*Тушини эслаб.*)

Маза әди, кўп маза!

(*Номаълум кишини кўриб дўйи уради.*)

Нега мени уйғотвординг?

Номаълум киши

(кatta хавфдан огоҳлантиргандай оҳангда.)

Бўлмаса —

Сиз балога қолдингиз. Бу ердан кетинг тезроқ.

Азamat

(ҳамон бегам. Шабададан роҳат қилиб.)

Шу шабада ёқувди,

Шунинг учун мен бу ерда қўнувдим.

Номаълум киши

(бетоқат, қатъий)

Кетинг тезроқ!

Азamat

(тажанг)

Эй, ажаб:

Ваҳимага, дағдагага не сабаб?

Номаълум киши

(аччиқланана бошлиб)

Дорга қаранг.

Азamat ҳамон бефарқ ҳолда Ўиёз осилган томонга қарайди.

Азamat

(даҳшатда)

Үлиқ қани?

Номаълум киши «бilmайман» деб елка қисади.

Ё олло!

(бейхтиёр)

Қайси мардлар қилди буни, ажабо?

Азаматнинг бу сўзлари Номаълум кишига ёқади.

Ким обқочди?

Номаълум киши

(жаҳл билан, атайнин)

Сиз бўласиз обқочган.

Азамат илон чаққандек сапчиб ўрнидан туради ва қочади.
Майдондан ташқарида орқасига қайтади ва бошқа томонга шошинб
кетаётган Номаълум кишига етиб олиб, әтагидан маҳкам ушлайди.

Азамат

Тўхта, йигит... Бундай қалтис ҳазилдан —
Улим яхши... Майли, сени кечирдим:
Уйғотмасанг аниқ әди ўлимим.
Сен ҳам кечир, мен бефаҳмлик қилибман;
Савоб ишни қилган одам ўзингсан!
Номингни айт? Кимсан ўзинг? Қаердан?
Дуонингни қиласай, чин мард әкансан.
Супага ҳам дуо учун чиқувдим,
Ниёз раҳматликни дуо қилувдим.

Номаълум киши

Ниёз тирик.

Азамат

(сира ҳам ишонмай)

Ниёз тирик?!

Номаълум киши

www.ziyouz.com kutubxonasi

Азamat

(дор томонга ишора қилиб)

Ниёзмасми ўғирланган у ўлик?

Номаълум киши

Бошқа одам... Бир бегуноҳ.

Азamat

(ишониб-ишонмай)

Қўйсанг-чи!

Номаълум киши

(қатъий)

Ниёз тирик!

Азamat

(ишонгиси келиб)

Рост бўлса мен севинчи
Берар әдим шу бошимни.

Номаълум киши

(қувониб)

Меники экан сизнинг бошингиз ҳам.

Азamat

Ўзинг ким?

Номаълум киши

Мен Ниёзман.

(севиниб)

Сен Ниёзсан?

Номаълум киши

Ниёзман.

Азamat

(Ниёзни құчоқлаб күзига ёш олади)

Ука сени, худди сени излайман!

(Ниёзни құчоқлайди.)

*
Чироқ үчади. Парда тушади.

ИНТЕРМЕДИЯ

Тұпчибеки югуриб киради. Бошқа томондан чиқиб келган
Сайд Гулом инг йұлнин тұсади.

Тұпчибеки

(додхонинг оғигіга ииқилиб)

Улуг додхоқ, кечиринг,
Бир қошиқ қонимдан кечинг.

Сайд Гулом. Нима бўлди?

Тұпчибеки. Емон хабар келтиридим.

Сайд Гулом. Қандай хабар?

Тұпчибеки. Ниёзниң ўлиги ўғирланган.

Сайд Гулом. Ким ўғирлаган?

Тұпчибеки. Номаълум киши.

Сайд Гулом. Номаълум киши? Аҳмоқ! Амирнинг буйрганин атайнин бузиб, Ниёзниң ўлигини ўғирлашга журъат этган киши номаълум бўлиши мумкинми?

Тұпчибеки. Бу одам ўзини Ниёз деб атар экан.

Сайд Гулом. Ниёз?

Тұпчибеки. Ҳа, Ниёз.

Сайд Гулом. Шўринг қурибди, Тұпчибеки! Сен Ниёз деб бошқа одамни тутиб келган экансан.

Тұпчибеки. Бўйтон қилманг. Дорга осилган одам «Ниёзман» деб иқрор бўлди-ку?

Сайд Гулом. Сен уларни билмас экансан. Улар бир-бирларини қутқариш учун «менман» деб дор тагига бора берадилар.

Тўпчибеги. Йўқ! Бу номаълум аблаҳ — сохта Ниёз.

Сайд Гулом. Менимча, ҳақиқий Ниёз.

Тўпчибеги. Йўғ-э!

Сайд Гулом. «Йўғ-э» әмиш! «Ниёзман» деган кишини итдек дорга осганимизни кўриб туриб, бу одам: «Ниёз — мемман?» — дебдими, демак ҳақиқий Ниёз шу!

Тўпчибеги. Наҳотки?

Сайд Гулом. Албатта-да. Ўликни ўғирлаш билан у ўз гуноҳини енгиллаштиromoқчи, холос.

Тўпчибеги (қаттиқ даҳшатда). Ниёз тирик! Шўрим қуриди! Амир әшиитса, нима дейди?

Сайд Гулом. Амир терингни шилиб олади!

Тўпчибеги (ялиниб). Қутқаринг! Қутқаринг мени! Сиз доим менинг мададкорим бўлиб келдингиз. Бу гал ҳам мени фақат сиз қутқарарсиз, паноҳгоҳим!

Сайд Гулом. Бу гал қутқаришнинг ҳеч иложи йўқ.

Тўпчибеги. Иложи бор! Раҳмингиз келсин! Ҳозирча бу ҳақда амирга индамай туринг.

Сайд Гулом. Барибир амир кўп ўтмасдан бу гапни бошқалардан әшигади.

Тўпчибеги. Амир әшиитгунча мен Ниёзни тутиб келаман.

Сайд Гулом. Шошил, чоп!

Тўпчибеги. Бу яхшилигингиэни ҳеч қачон унумайман, доддоҳ!

Доддоҳ орқасига қайтиб кириб кетади.

Эй, Ниёз, энди сен мендан қочиб қутулмайсан.

(Шошиб чиқади.)

ИККИНЧИ КУРИНИШ

Қишлоқ гузари. Оломон йигилган. Тўполон, қийқириқ.

Чорибой

Гапим битта! Қарзни дарров тўлайсиз.
Е бўлмаса ергизни хатлаймиз.

Барот.

Назир

Ноинсофлик.

Собир

Уйинг куйгур, бой.

Барот.

Йүк. Бунга биз күнмаймиз.

(бойға)

Иисоф борми?

Назир

Бизни ким әнди ёқлады.

Барот.

(бойға)

Ноинсофлик қилманг!

Чорибай

Аввал қарзингни
Түлаб қўйгин. Ундан кейин арзийди
Бундай оғиз кўпиртиранг.

Барот

Бой ота!
Уз қарзидан тонган киши йўқ бунда.

Чорибай

Тонмас бўлсанг, тўлаб қўй-да.

Барот

Аммо сиз
Қарзингизни бевақт талаб қиляпсиз,
Қарзни бизлар куз келганда тўлаймиз.

Ч о р и б о й

Сен тушунгин, ақли қалта, бетамиз,
Мен сенларга қарзни берган замонда —
Бу гавғолар ҳеч йўқ әди жаҳонда.
Бўлди әнди кўп шум замон, шум замон.

Р и з о ҳ о ж и

Русияда дарё-дарё оқар қон.

Ч о р и б о й

Тил чиқарди биэда ҳам қулбаччалар,
Бетгачопар дарров ҳар бир баччағар.

Р и з о ҳ о ж и

Ким билади, әртан нима кўргумиз?

Ч о р и б о й

(халққа)

Тўлаб қўйинг мендан олган қарзингиз.

Нурбобо ва Турғуной пайдо бўлади.

Б а р о т.

(қаттиқ газабда)

Қани әнди Ниёз полвон қелсайди,
Бу золимнинг адабини берсайди!

Ч о р и б о й

(тантана билан)

Умидинг пуч: Ниёз дорга осилган.

Халқ ачинис гурунглайди.

Нурбобо

(Чорибойга ҳайиқмай)

Шунинг учун сен қутурган әкансан.
Сира-сира ўзгармабсан ҳой, Чори.

Чорибой

Үзинг кимсан? Қайдан келдинг? Тур нари!

Нурбобо

Нурбобони унудингми, Чорибой?
Халқда овозлар: «Нурбобо», «Нурбобо әкан».

Назир

Наҳот Нурни?

Собир

Сенмисан, эй Нурибой?

Чорибой ҳаяжонда.

Танимабмиз. Уэр. Уэр.

Нурбобо

Бир талай вақт ўтди. Кўришмадик.

Собир

Кел, дўстим, бир қучоқлай.

Иккаласи бир-бирига томон борар әкан, Нурбобо Собирнинг ёнидан ўтиб кетади. Ҳамма Нурбобонинг кўрлигини Фаҳмлаб ҳайрат ва ачиниша.

Кўзларингга...

Нурбобо

(Собирнинг сўёзини бўлиб)

Дўстларим,

Йиғлай-йиғлай адо бўлган қўзларим.

(Чорибойга)

Ҳамон дарра тушмабди-да қўлингдан.

Ч о р и б о й

Жонинг ширин бўлса турма йўлимда.

Н у р б о б о

(ҳалқа)

Бўш келманглар, мусулмонлар, ҳеч қачон
Жим ўтириш вақти әмас бу замон.
Кўряпсиз-ку: бойлар итдек қутурган.

Ч о р и б о й

(қаттиқ ғазабда)

Ўзингдан кўр, жондан тўйган әкансан.
Бир зарб билан шунда тамом қилурман.

Чорибой катта даррани баланд кўтариб, астойдил урмоқчи бўлганда
қўққисдан пайдо бўлган Ниёз унинг қўлидан тутади.

Н и ё з

Тўхта, жаллод! Кимга кўтаряпсан қўл?

(Бойни улоқтириб ташлайди.)

Ч о р и б о й

Ўзинг кимсан?

Р и з о ҳ о ж и

Ховлиқма кўп! Эҳтиёт бўл!
Сен Чорибой билан сира олишма.

Ниёз

(Чорибойга)

Чорибойсан. Яхши билиб турибман.

Чорибой

Жонинг ширин бўлса бундан тез йўқол!

Савол берур сенга Чори оқсоқол:

Ким чақирди сени бунда? Ўзинг ким?

Азамат халқ ичидан ўртага чиқади. Халқ уни танийди, севинади.

Азамат

Бу йигитни қишлоққа мен чақирдим.

Чорибой

А, Азамат?

Азамат

(тап тортмай)

Шундай, тақсир, Азамат!

Чорибой

(истеҳзо билан)

Қарз тўйлолмай, халққа бўлиб мазамат,
Қочган әдинг...

Азамат

Мен қозини обкелдим.

(Ниёзга.)

Сен қилиб бер бу жанжални ажрим.

Чорибой

(Ниёзни эрмак қилиб)

Сен қозисан?

Ниёз Азаматдан изим олиб, супага кўтарилади.

Ниёз

Мен — Ниёзман!

Халқ ажабланиб гуриллайди. Тургуной беихтиёр қийқириб юборади.

Чорибой

(ҳаяжонда)

Сен — Ниёз?

Тургуной

Наҳот Ниёз?

(Тикилиб қолади.)

Ниёз

(халққа)

Сиз бир оз ҳайрондирсиз...

Чорибой

(Ниёзнинг сўзини бўлиб)

Чунки яхши биламиз...

Азамат

(Чорибойнинг сўзини бўлиб)

«Бухорода осилган у», деярсиз...

Ниёз

Мен тирикман!

Азamat

(Чорибойга)

Бошқа одам осилган.

(Халқа.)

Мана Ниёз — сиз әшилган ва билган.

Турғуной

(Нурбобога)

Оҳ, бобожон, тирик әкан Ниёзим!

Нурбобо

Тирик бўлсин, омон бўлсин, илоҳим!

Чорибой

Бу ёлғон гап!

Ниёз

(Халқа)

Ишонинглар, рост гапим:
Мен тирикман. Ниёз деган мен ўзим.
Русиянинг халқи исён әтибди,
Оқ пошшонинг тагига сув кетибди,
Типирчилаб қолди бизда ҳамbekлар,
Бош кўттардим бирлашсин деб мендеклар.

Чорибой

Ёлғон!

Ризоҳожи

Ишонманглар. Алдаяпти.

Турғуной

(халққа)

Қошингизда турар Ниёзниңг ўзи,
Неси ёқмас сизга: ўзи ё сүзи?

Чорибой

(*Турғунойга дүк уриб*)

Сен тирранча, маҳмадана...

Ниәз

(*Чорибойнинг сүзини бўлиб*)

Оқсоқол,
Нега ҳадеб дүк урасан bemalol?
Қилмишингдан ҳозир сўроқ берурсан!

Чорибой

Мени сўроқ қилиш келмас қўлингдан.

Ниәз

Йўқ, адашдинг.

Чорибой

(*қўрқа бошлаб*)

Йигитларинг шу ерда?

Азамат

Адашмадинг.

(*Орқа томонга қичқиради.*)

Бир кўрининг бу шерга!

Одамларга четроқ кетишга ишора қилади. Одамлар орқасида биз олтита забардаст йигитни кўрамиз. Ниёз ишораси билан ҳалқ яна уни қуршаб олади, йигитлар улар орқасида қолади.

Ч о р и б о й

(таъна қилиб *Ниёзга*)

Эўравонлик қилмоқчисан?

Н и ё з

Ҳ а м о қ а т!

А з а м а т

Бу Ниёзда қурол — фақат адолат.

(Халққа мурожаат этади.)

Мусулмонлар, Собир деган бечора
Борми ҳозир орангизда?

Б а р о т.

Бор.

..

Н а з и р

Бор.

С о б и р

(олдинга чиқиб)

Ҳ а ?

А з а м а т

(чирайини халққа кўрсатиб.)

Қурумсоқнинг чоракори Баротжон?

Ўз номининг тилга олинганига ҳайрон бўлган Барот ўртага чиқади.

Б а р о т.

Шу ердаман.

Н и ё з

(*Баротнинг белида арқон кўриб*)

Хайрият, бор бир арқон!

(*Собир билан Баротга Чорибойни кўрсатиб буюради.*)

Боғланг буни!

Собир билан Барот бир оз иккиланадилар.

А з а м а т

Биз шу ерда — қўрқманг сиз.

С о б и р

(дадил)

Жонга тегди!

(*Бойнинг қўлини қайиради.*)

Б а р о т.

(*бойни боғлайди*)

Жондан кечиб қўйганмиз!

Н и ё з

Тиз чўктиринг.

Бойни тиз чўкишга мажбур әтадилар.

Ч о р и б о й

(*ўз кўзларига ишонмай, газабда.*)

Ҳой, нонкўрлар, нонкўрлар!

Урнидан турмоқчи бўлади, уни қайта тиз чўктирадилар.

Ниёз

(Чорибойга)

Мана энди сўроқ бермай кўр, зангар!

Ризоҳожи

(даҳшатда беихтиёр)

А! Ниёз!

Овозлар

Ниёз!

Ниёз

Худди ўзи!

Ризоҳожи

(секин, шерикларига)

Жонингда умидинг бўлса, қочиб қол!

У бошлиқ бир неча киши бирпасда гойиб бўлади.

Нурбобо

(Ниёзга)

Арз сўрашни мендан бошла, нор йигит.

Чорибой даҳшатда, Нурбобо тикилиб қолади.

Ниёз

Майли, бобо.

(Чорибойга)

Бошинг тушир! Жим әшит!

(Нурбобога «бошланг» деб ишора қиласди.)

Н у р б о б о

(Чорибойга)

Жуда узун жиноятинг дафтари.
Номим кирди ҳаммадан ҳам илгари —
Уша қора дафтарингга.

(Ниёзга.)

Бу одам —
Мени бебаҳт қилди, куйдирди кулбам.

Ч о р и б о й

(Ниёзга.)

Эски гап бу!

Н и ё з

Гуноҳнинг йўқ әскиси.

(Нурбобога.)

Гапиринг тез, йўқдир бунинг ҳечқиси.

Н у р б о б о

(Чорибойга)

Бир вақтлар мени сиқиб ҳар бобдан,
Ҳам лоф уриб инсофдану, одобдан —
Ойхонимни чўриликка сўрадинг.
Мен ҳам бердим.

(Кўнгли тўлиб, гапиrolмай жим қолади.)

Турғуной чидаёлмай йиглайди.

С о б и р

(Ниёзга.)

Бир йил ўтмай орадан —
Сочин юлиб қизи қайтди уйига.

С о б и р

Алдаб туриб, кириб қизнинг қўйнига —
Чорибойнинг арзандаси Фазлиддин —
Ўз нафсини қондирибди.

Н у р б о б о

(чидалмай)

Унутдим —
Ўзимни ҳам, дунёни ҳам... Пичоқни ·
Ялангочлаб кеза бердим қишлоқни.
Ҳар кавакдан Фазлиддинни ахтардим,
Фазлиддиннинг қонин ичмак истардим!

С о б и р

Аммо илон ёғин еган газанда
Қочирибди боласини аzonда.

Н у р б о б о

(халққа)

Узоқ ўтмай әшитдингиз сиз яна
Қизгинамнинг ҳомиладор әканин.

(*Оғир паузадан кейин Ниёзга.*)

Бу ёгини айтишимдан не фойда?

(Жим қолади.)

Б а р о т

(*Ниёзга қараб*)

Адолатни тополмади ҳеч жойда.

С о б и р

(*Нурбобога*)

Момо қизни бундан олиб кетдинг сен.

Н у р б о б о

(Ниёзга.)

Узоқларда күзёришин кутдим мен.
Түрди ҳамки ўзин нобуд әтди қиз,
Бир қизчани менга ташлаб кетди қиз.

Пауза. Түргуной йиглаб бир четга кетади.

Киндингимнинг қони томган шу ердан—
Үн олти йил узоқ бўлганим билан,
Аммо кўнгил узолмадим, қайтдим мен.

Оғир жимлик. Ҳаяжонда жим қолган Ниёзга.

Ҳукминг чиқар! Ҳақиқатни айтдим мен!

Н и ё з

(Чорибойга)

Үғлинг қайда?

Чорибой жавоб беришни истамайди.

С о б и р

Үқийди у шаҳарда.

Н и ё з

(Чорибойга)

У газанданг бунда бўлса, осардим.

Ч о р и б о й

Мени кечир! Мени кечир бир карра!

Н и ё з

Кечирмайман.

(бошқаларга Чорибойни кўрсатиб, буюради.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бунга беринг киок лароа!

Уэ даррасини узатади. Чорибойни четга олиб кетиб, ура бошлайди-
лар. Биз унинг «оҳ-воҳин» эшитиб турдимиз. Барот бошлиқ
уч-тўрт йигит Ниёзниңг олдига келади.

Барот

Бу қишлоқда янги одам бўлсанм ҳам,
Чорибайдан менга ўтди кўп аlam.
Қоломайман бу ерда мен... Кетайин,
Рухсат берсанг, сенга хизмат этайнин.

Назир

Тўдангизга
Олинг бизни.

Ниёз

(Барот ва бошқа йигитларга)

Кўп раҳмат.

Барот

Биз сафарга отланайлик?

Азамат

(хўжайинларча)

Тез!

Барот ва бошқа йигитлар Ниёздан рухсат кутадилар.

Ниёз

Рухсат.

Барот ва шериклари шошиб чиқадилар. Ниёзниңг
йигитлари қалтак зарбидан зўрга қимирилаётган Чорибойни
олиб кирадилар.

Йигит

Буйруғингиз бажарилди.

Азamat

(кулиб)

Бой ака,
Аҳволингиз қалай?

Чорибой

(Эйрга алам билан)

Жим бўл.

Азamat

Қанақа
Бўлар әкан дарра емоқ?.. Ўзингиз —
Бизни урмоқ ниятида әдингиэ?

Чорибой

Жим бўл, дейман. Мен ўлай, деб турибман.

(Кетмоқчи бўлади.)

Ниёз

Тўхта! Тиз чўк! Сен қасамёд этасан!

(Тиз чўккан Чорибойга даъвогарларни ва халқни
кўрсатиб.)

Буларни сен сиқма қарзлар важидан,
Ҳамма қарзни кузда йигиб олурсан.

Чорибой

Китоб урсин, бажараман шартингни!

Ниёз

Яна шартим: маҳкам тутиб тилингни —
Арз қилмайсан бекка мана булардан.

(Халқни кўрсатади.)

Чорибой

Худо урсин, шартинг бажо ётаман!

Ниёз

Сен билиб қўй: одатим бор...

Чорибой

Биламан:

Қасамимни бузсам, жоним оласан.

Ниёз

Тур ўрнингдан! Йўқол!

АЗАМАТ

Чопинг, тақсирим.

Азаматнинг пичингидан «жони чиқсан» Чорибой унга қаттиқ хўмрайиб олади ва зўрга юриб чиқиб кетади.

Ниёз

(*Нурбобога*)

Энди кетмоқ керак менга, дўстларим.

ТУРГУНОЙ

(*Нурбобога*)

Рухсат бўлса, биз ҳам сафдош бўлардик,
Кўланкадек ёнингизда борардик.

Ниёз

(*Нурбобога*)

Нима дейсиз бу тадбирга, эй, пирим?

Нурбобо жим.

Турғуной

(Нурбобога)

Бир сўз билан очинг менинг толеим.

Нурбобо
(секин)

Бу йўларда қийинликлар кўп улуғ!

Гурғуной
(бобосига секин)

Орзуладан жудоликка қурбим йўқ!

Нурбобо
(Ниёзга)

Қани, бошла, биз кетамиз сен билан.

Ниёз

Миннатдорман.

Турғуной

Үргилайин баҳтимдан!

Ниёз

(халқ билан хайрлашиб)

Сор бўлинглар яна дийдор кўргунча.

Халқ

Омон бўл сен, токи дунё тургунча.

Халқ тарқалади.

Турғуной

(Ниёзга сук навар ташлаб, ўзиға-ўзи)

Севгилимин топдим ахир. У — зебо.
Шундай барно деб ўйловдим доимо!

Ниёз

(*Нурбобога*)

Ҳа, айтгандек, набира қиз қаёқда?

Нурбобо

(*дарров жавоб тополмай*)

Денов атрофида кичик қишлоқда.

Ниёз

Не учундир набирангиз кетмайди —
Асло, асло хаёлимдан... Бўлсайди —
Ўша қизча ёнгинамда, силардим —
Бошини мен. Ўзимга қиз қилардим.
Қиз болани етим кўрмоқ кўп азоб...

Нурбобо

Етим қизнинг бошин силаш кўп савоб.

Ниёз

Насиб бўлса, учрашармиз у билан.

Турроной

(*ўзиға-ўзи*)

Умидворман мен бечора шу баҳтдан!

Барот югуриб ириди.

Барот

(*Ниёзга*)

Бу томонга келаётир сарбозлар.

Н и ё з

(Ўз одамларига ва отрядга янги кирғанларга)

Тездан жүнанг, ғойиб бўлинг, шоввозвлар.

(Тургунойга.)

Сен бобони олиб кет бу томонга.
Учрашамиз тезда ўрмон томонда.

Нурбобо ва Тургуной чиқадилар.

А замат

(Ниёзга)

Тезроқ жўна... Мен шу ерда қоламан.
Бекни ушлаб туриш йўлин қиласман.

Н и ё з

Бу хатарли!

А замат

Бошқа илож қолмади.
Тез кетмасанг, тўданг қўлга тушади.

Н и ё з

Сени...

А замат

(унинг сўзини бўлиб)

Жўна! Жўна тезроқ. Йигитлар —
Кутиб қолди. Имиллашда кўп хатар.

Н и ё з

Омад сенга йўлдош бўлсин!

Aзamat

Омон бўл.

Ниёз кетади. Азamat ёлғиз қолади.

Эй, худойим, сен ошир бой дардини,
Кўрсатмасин Чори бунда турқини.

Тўпчибеги, Раҳмонқул ва сарбозлар киради.

Тўпчибеги

(атрофга қараб, ҳеч кимни кўрмай, ажабланиб)

Бу нимаси?!

(Бекка.)

Ҳеч ким йўқ-ку.

Aзamat

Безовта бўлманг сира,
Йигамиз биз бирпасда.

(Атайин чўзиб.)

Ҳой, ҳалойиқ!
Боғда битган бодомлар,
Қишлоқдаги одамлар,
Йиғилинглар, гап катта.
Эшитинглар, албатта.

Ҳалқ йигилади.

Тўпчибеги

Ниёз қани?

Ҳалқ жавоб бермайди.

Раҳмонқул

Ниёз қани? Айтинглар!

Халқ индамайди.

Азamat

**Эй тақсирлар, аввал рухсат беринглар:
Қадамлари учун раҳмат дәйлік,
Хаққингизга биэлар дуо қилайлик.**

(Халқа)

**Қишлоқ аҳли, мусулмонлар, халойиқ,
Олдингизда түрүр ҳурматта лойиқ —
Улуг зотлар!**

(Раҳмонқулни күрсатиб.)

Юртимизнинг беклари.

(Түпчибетига навар ташлаб тахмин этиб.)

Ҳамда амир сарбозлари раҳбари.

**Түпчибети ҳалиқта таъзим қиласади. Раҳмонқул гапта оғиз очмоқчи
бўлганда, у яна илиб кетади.**

Қўлни очинг бир дуога.

Узи қўл кўтаради. Ҳамина унга вргашади.

**«Омин», денг!
Амиримиз омон бўлсин!**

**Ҳамма «омин» деб юзга қўл тортади. Раҳмонқул яна сўзламоқчи
бўлганда, у шошиб яна ҳалқа мурожаат әтади.**

**Кўтаринг
Қўлингизни яна бир бор, илоҳим:**

Халқ дуога қўл очади.

Азamat

(Түпчибетига имо қилиб)

Бу зотга ҳам омон берсинг худойим!

Ҳамма яна «омин» дейди. У яна шошиб давом этади.

**«Омин» денглар яна бир бор: бек акам —
Омон бўлсин.**

Ҳалқ яна «омин» дейди.

Раҳмонқул

(эриб, Азаматга)

Бўлма сен ҳам сира кам.

**Ҳалқа мурожаат атмоқчи бўлиб, юз ўгиради, Азамат унга
сўза бермайди.**

Азамат

(Тўпчибегига)

**Баланд әкан толенгиз, баҳтингиз,
Бу соатда азиз жойда турибсиз:**

(Бир чеккалаги туғлик моворни кўрсатиб.)

**Азиз мозор! Улуғ мозор!. Лозимдир —
Номингиздан қуръон ўқиш.**

(Қуръон ўқиш учун тиз чўкади. Ҳамма унга өргашади.)

Тўпчибеги

(тоқатсиз, аммо бўйсунишга мажбур)

Ташаккур!

(Тиз чўкади.)

Азамат

(моворга астойдил сигиниб, секин)

**Эй, азиз зот, сендан нажот тилайман,
Ниёзимни сен асрагил балодан.**

(Чала-чулла билган оягларидан қуроқ қилиб, чин ихлос билан дуо қиласди. Кейин мўлжаллаб кўриб, Ниёзниң узоққа кетганига қаноат ҳосил этади.)

Хайрятки, мақсадимга әришдим.

**Азамат өтагини қоқиб ўринидан туралётганди, Чорибо й билан
Ризоҳожи пайдо бўлади.**

Чорибо й

(Азаматни кўрсатиб)

Бу одамни маҳкам ушланг, тақсирам.

Азамат қочмоқчи бўлади.

Раҳмонқул

Тутинг уни!

Сарбозлар Азаматни ушлайдилар.

Чорибо й

**Сиз вақтида келдингиз!
Ниёзниң ўнг қўлидир бу бетамиз.**

Тўпчибеги, Раҳмонқул

Ростми бу гап?

Ризоҳожи

**Мана биълар гувоҳмиз.
Ҳозир Ниёз урди бойни раҳмсиз.**

Тўпчибеги

Ўзи қани?

Чорибо й

Билолмадим.

Ризоҳожи

Қочгандир.

Тўпчибеги

Қайга қочди?

Ҳалқ жавоб бермайди. Тўпчибеги Азаматга мурожаат өтади.

Тўпчибеги

Ниёз қайда? Сен гапир!

Азамат

Билолмадим.

Чорибой

Билолмадинг, баччагар,
Ҳозиргина сенек ўғрибаччалар —
Зўравонлик қилмадими шу ерда?

Ризоҳожи

Урдинглар-ку бой акага қирқ дарра!

Раҳмонқул

Билади-ку, истамайди айтишни.

Тўпчибеги

(Раҳмонқулга)

Қўяверинг, мен тилини очишнинг
Йўлларини жуда яхши биламан.

(Азаматга)

Энди дўзах авобини кўрурсан!

(Буюради.)

Муғамбирни олиб кетинг зиндонга!

Азamat

(дарров, истеҳво билан)

Омад келди мендек балогардонга:
Бебарака ризқгинамнинг бир чети —
Амирнинг зиндонига тушибди.

Халқ кулади. Чорибой ўртага чиқиб тантана қилади.

Чорибой

(Азamatга)

Гўр тузатар сени, яна куласан,
Бир кун келиб кула-кула ўласан.

Азamat

(бемалол ва дарров)

Демакки, мен баҳтиёрман ҳаммадан:
Ҳали ҳеч ким кула-кула ўлмаган.

Халқ хоҳолаб кулади.

Рахмонкул

(Азamatга)

Йўқол тезроқ, йўқол, дейман бу ердан!

Азamat

(Тўпчибегига)

Чин қалбимдан бир маслаҳат бераман:
Түёгингиз шиқиллатиб, жўнанг тез,
Ниёз қурғур кўп қасосчи ва хунрез,
Енингизда ўзи турган бўлмасин,
Орқангиздан қўйқис пичоқ урмасин!..

Тўпчибеги беихтиёр чўчиб орқасига қарайди. Халқ гулдурос
кулади. Азamat тантана қилиб, қаҳ-қаҳ уради.

Т ў п ч и б е г и .

(қўлга тушганидан чексиз ғавабда, сарбозларга)

Ўраб олинг қишлоқни тез шу онда!

(Халққа.)

Ҳаммангизни чиритаман зинданда!

А з а м а т

Бу дағдаға, тақсир, тамом беҳуда:
Халқ орзуси чиримайди зинданда.

Парда.

ИККИНЧИ ПАРДА

УЧИНЧИ КУРИНИШ

Тоғ өтагидаги ўрмон орасида чакалакаор. Қайнарбулоқ бўйида
Ниёз ғамгин хаёл суркб ўтиради.

Ниёз

Золимларни жиловлашни ўйловдим,
Хеч аrimас аммо зулм ва ўлим.
Бу зулмга қарши борми бир чора?
Бу чорани топарми халқ бечора?
Бу жумбоқнинг қайда әрур замири?
Қайда әрур бошланиши, ахийри?
Мен ёлғизман! Мен ёлғизман! Мен ёлғиз!
Азаматим яна кетди дараксиз.

Узокдан Тургунойнинг қўшиги эшитилади.

Ё раббий, ким әкан?

Қўшиқ

Дарё тошқин, сувлар тўлқин, ўтолмайман,
Отим ориғ, манзилимга етолмайман.
Отгинамни ориғ қилган шу майда тош,
Рангинамни сариф қилган у қаламқош...
Дарёлардан ўтар әдим, ўтар әдим.
Манзилимга етар әдим, етар әдим.
Билолмайман қаламқошнинг юрагини,
Англармикан юрагимнинг тилагини?
Юрагимнинг тилагини англамаса,
Мен танласам, аммо мени танламаса,
Мен куйсаму, у куймаса, мен нетаман?
Шўрлик бошим олиб қайга мен кетаман?

Паридек гўвал қиға пайдо бўлади. Бу — Тургуной ҳашамли қиз ли-
босида. Ниёз сапчиб ўрнидан туради ва лол бўлиб, Тургунойга тики-
либ қолади.

Н и ё з

Кимсан ўзинг?
Одаммисан ё пари?

Турғуной яқинлашади.

Т у р ғ у н о й

Рухсат бергін, мен борайин сен сари.
Хайрон бўлма, турсам бунда жилмайиб:
Ростдан, ўзим келиб бунда, кўп айб —
Бир иш қилдим, кечир мени шаҳона,
Айбим эрур висолингга баҳона.

Н и ё з

Ўзинг кимсан? Одаммисан ё пари?

Турғуной қаққақлааб кулади.

Лабларнингдириң қизил гүнча сингари.
Шу лаблардан ажиб кулгу узиљди,
Туш кўрдимми, дуч келдимми парига?

Т у р ғ у н о й

Туш әмас бу. Ҳақиқатдири.

Н и ё з

Сен, нега —
Ўзинг кимсан, қаердансан, айтмайсан?

Т у р ғ у н о й

Айтиб бўлмас буни вақти келмасдан.

Н и ё з

Шу атрофда, демак, сенинг маконинг?

Т у р ғ у н о й

Қандай бирга бўлса тананг ва жонинг,

Мен ҳам доим биргадирман сен билан.
Ошиқ бўлсанг, мен маъшуқинг бўлурман.

Ниёз

Тушунмадим мақсадингни бу гапдан.

Турғуной

Вақти келур, тушунарсан сен албат.
Мардлик қайда бўлса, шунда муҳаббат.
Мард бўл доим! Адолатга пособон бўл!
Ҳақиқатни ёқлашда сен достон бўл!
Ана шунда мен бўлурман ёнингда.

(Кета бошлиди.)

Ниёз

Тўхта. Кетма асло.

Турғуной

Софинганингда —
Келгин яна шу булоқнинг бўйига,
Мен ташлайман зирак тиниқ сувига.
Бу зирагим келишимдан бир дарак.
Бу деганим: «Кутгин, бўлсам мен керак».

Ниёз

(ўйланиб, Турғунойнинг сўзларини такрор этади)

«Бу зирагим — келишимдан бир дарак».
«Бу деганим — кутгин, бўлсам мен керак».

(Турғунойга мурожаат этади)

Энди менга сен доимо кераксан!

Турғуной гойиб бўлганди.

Бу хилматла пайдо бўали қиз қайдан?
Хайронмай мен, тушунмайман бу сирга.

Аммо қалбдан шукур дейман тақдирга —
Кутимаган шу баҳт учун... Бу висол —
Башоратдир, қароматдир бамисол.

(Эслаб.)

«Вақти келур, тушунарсан, сен албат,
Мардлик қайда бўлса, шунда муҳаббат.
Мард бўл доим. Адолатга посбон бўл,
Ҳақиқатни ёқлашда сен достон бўл...»
Эртак каби сирли, гўзал бу висол
Менга айтур: «Умидингга йўқ завол».

(Ўйланиб хаёлчан.)

Замонанинг ниноси бу... Гўзал қиз,
Ғайратимга гайрат қўшдинг мислсиш..

(Яна эслаб.)

«Келгин яна шу булоқнинг бўйига,
Мен ташлайман зирақ тиниқ сувига...»
Келармикин сувга ташлаб у зирақ —
Вафосидан, ниносидан бир дарак.

Турғуной

(ташқаридан қичқиради)

Ниёз ака! Ниёз ака!

(Пайдо бўлади. У энди йигит кийимида.)

Ниёз шошиб унинг қархисига боради.

Барот ака тез келсин деб сўради.

Ниёз

Бир қизни сен кўрмадингми?

Турғуной

Кўрмадим.

Ниёз

Утмадими паридан ҳам гўзал қиа?

Турғуной

Қайдан келсин у қиэ? Қизиқ гапингиз!

Ниёз

У қиз ҳозир ўзим билан гаплашди.

Турғуной

Наҳот у қиз гўзал пари сингари?

Ниёз

Паридан ҳам чиройлироқ... Рост гапим,
Бир кўрдиму, мен ҳушимни йўқотдим.

Турғуной

Шундай қиз ҳам бўларканми дунёда?

Ниёз

Боласан-да, умринг бўлсин зиёда!
Сен ҳам йигит бўлганингда билурсан:
Мұҳаббатнинг ўти кучли оташдан.

Турғуной

Умидворман мен ҳам ўша синашдан.

Ниёз

Сен ваъда бер: менга ёрдам қилурсан —
Ўша қизни топишликда.

Турғуной

Албатта!

Буғу товушлари эшитилади. Иккаласи ҳам ташвишда, ҳайрон.
Ўзоқдан бирорни кўриб.

Барот ака ўзи келур бу ёққа.

Барот

(ташқаридан)

Ниёз ака!

(Пайдо бўлиб, ҳаяжонда.)

Ниёз ака!

Ниёз

Нима гап?

Барот

Тўдамиэда йингитларни даргазаб —
Қилди ҳозир келган хабар...

Ниёз

Не хабар?

Барот

Ўша ҳамон Азаматни бой занғар —
Сарбозларга тутиб берган.

Ниёз ҳам, Турғуной ҳам чексиз газабда.

Ниёз

Отланинг!

Жазосини берай дарров аблажданинг!

Шошиб чиқиб кетадилар.

ИНТЕРМЕДИЯ

Саҳна олди қоронги Бу қоронгилукни узоқдаги улкан ёнрик шульалари тез-тез ёртиб туради¹. Чорибой қаттиқ ҳаяжонда чопиб киради.

¹ Вокеа Чорибойнинг ёнаётган қўраси (проекция) фонида ҳам бориши мумкин.

Ч о р и б о й

Дод, одамлар, дод Ниёзнинг дастидан!
Шўрим қурди бу Ниёзнинг қастидан.
Талон-торож қилди молу мулкимни,
Утга солди қўра, омбор, уйимни.
Ана ёнар қолган-қутган бисотим...
О, Фазлиддин, ўғилгинам, қанотим —
Қаердасан? Отанг ожиз, ҳоли танг.
Ўчимни ол, асл фарзанд сен бўлсанг!

(Қандайдир шарпани ёшитиб чопиб чиқиб кетади.)

Ниёз, Барот ва Турғуной кирадилар.

Н и ё з

(шерикларини тўхтатиб, завқ билан)

Тўхтанг, дўстлар, назар солинг бу ёқقا:
Ғазаб ўти шуъла ташлар қишлоққа.

Учаласи мамнуният билан узоқдаги ёнғинга тикилиб бир зум жим
қоладилар.

Т у р ғ у н о й

(тантана билан)

Ён әнди, ён, эй ўргимчак уяси!

Н и ё з

Шундай бўлур әнди золим ҳиссаси.
Золимларни мен чақирсан инсофга,
Улар зулмни ошириди ўн марта.
Дўстлар, әнди билинг яхши: бугундан —
Мен тамоман бошқа йўлга кираман:
Мен инсофга чақирмайман золимни.

Б а р о т

Қурол билан сен ёқлайсан мазлумни.

Ниёз

Боракалло! Йигитларга айт очиқ:
Кураш бўлур ҳеч тўхтовсиз ва қаттиқ.
Жондан кечган қолсин бизнинг қаторда.
Кечолмаса, әргашмасин бекорга.

Барот

Мен айтаман, аммо, кўнглим сезади:
Кўпчилиги Ниёз билан кетади.

(Чиқади)

Ниёз

Ранжимайман озчилиги кетса ҳам.

(Турғунойга)

Энди сен ҳам әргашмагин, жон укам.
Жуда мушкул йўлга кирдик энди биз.
Бобонг билан қийналурсиз энди сиз.

Турғуной

Мардлик қайда бўлса, доно шу ерда.
Ёшлик борур доно борса қаерга.

Ниёз

Энди бизга донолик кам, ёшлик кам,
Раҳнамодир бизга нафрат ва алам.

Турғуной

Менга бешик бўлган алам ва нафрат.

Ниёз

Тинчимайман то енгмаса ҳақиқат!

Турғуной

Рухсат беринг, бирга борай шу йўлда.

Ни ёз

Ихтиёриинг.

(Чиқади)

Турғуной

Мен ҳам кирдим шу йўлга.
 Бунда бугун менинг кўзим очилди,
 Кўз олдимда фариб онам тирилди.
 Менинг онам шунда чўри-қул бўлган
 Шу тупроққа онам ёши тўкилган.
 Асло, асло мен бўлмайман чўри-қул.
 Шунинг учун жондан кечдим мен буткул.

ТУРТИНЧИ КЎРИНИШ

Тоғ өтагидаги ўрмон орасида чакалакзор. (Учинчи кўриниш декорацияси). Қайнарбулоқ бўйида Ни ёз тоқатсизлик билан бирорни кутади.

Ни ёз

(хаёл сураб)

Наҳотки мен ошиқ бўлдим?.. Ҳайронман...
 Уша кундан бери кўнгли вайронман.
 Уша кундан рашк чулғайди қалбимни...
 Билолмайман: ўнгимми бу, тушимми?

(Кўлидаги зирақка тикилиб.)

Тушим десам, қолдирибди бир зирақ,
 Вафосидан, нидосидан бир дарак...

Нурбобо киради. Ниёзнииг хаёллари уэилиб қолади.

Пирим, ёлғиз нима қилиб юрибсиз?

Нурбобо

Турғунбойни изларман мен. Уятсиз —
 Айтмай-нетмай қаёққадир кетибди.

Н и ё з

Үйнаб кетса бирор ёққа нетибди?
Ташвиш қилманг.

Н у р б о б о

(кета бошлиайди)

Қайга кетди? Э, ажаб!

Н и ё з

Тўхтанг, пири, саволим бор.

Н у р б о б о

Нима гап?

Н и ё з

(шайдоларча қизғин)

Шу атрофда қиз бўлиши мумкинми?
Еки менга қўринган қиз бир жинми?

Н у р б о б о

(жуда ҳайрон)

Нима дединг? Мажнунлардек жаврайсан!

Н и ё з

Ошиқ бўлдим шекилли мен. Ҳайронман.

Н у р б о б о

Эй, ажабо, пайдо бўлди қиз қайдан?

Н и ё з

Ҳайронман мен. Ростин вайтсам мен сизга —
Бетоқатман, маҳталдириман у қижга.

Нурбобо

(яна ҳам қаттиқроқ рашқ билан)

Келишидан умидворсан?

Ниёз

Бу аниқ!
У фаришта ваъдасига мувофиқ —
Ташламишди шу булоққа бир зирак.
Бу дегани «Кутинг, бўлсам мен керак».

Нурбобо

Менга бер-чи шу зиракни!

Ниёз зиракни беради. Нурбобо зиракни қўлига олиб, узоқ сийпалайди, охири танийди, бирданига рангги ўзгариб газабга келади.

О, нодон!

Ниёз

Бу не аҳвол: юзингиздан қочди қон?

(жиддий ташвишда)

Ростини айт: шу беҳаё, аҳмоқ қиз...

Ниёз

(унинг сўзини бўлиб)

Сўкмаңг уни, йўқдир сира ҳаққингиз!

Нурбобо

(ўзини унугиб, ҳаяжонда)

Йўқ, ҳаққим бор!

Ниёз

(севиниб)

**Ҳаққингиз бор? Сиз у қиз —
Кимлигини биласизми?**

Нурбобо индамай қолади.

**Айтинг тез!
Ўтинаман, айтинг тезроқ.**

Нурбобо

(ўзига келиб, зиракни қайтариб беради)

Билмайман!
Не илож бор аммо уни сўкмасдан!
Сен бунда кут. Қароргоҳга мен шошай.

(Алам билан.)

Ташвишим кўп қари бошим ёргудай.

(ўзига-ўзи)

Тезроқ борай, Турғунойни топай мен,
Пайти ўтмай, йўлинни тез тўсай мен.

(Тез чиқиб кетади.)

Ниёз

(чолнинг орқасидан ажабланиб қараб қолади.)

Шоир мунча ҳаяжонда не учун?
Узук солди ҳаяжонга не учун?

(Атрофга интизор тикилиб.)

Аммо нечун шу вақтгача келмас қиз?
Мен мафтунга нечун шафқат қилмас қиз?

Турғуной пайдо бўлади. У яна келинчаклек кийилган.

Турғуной

Омонмисиз? Ассалому алайкум!

Ниёз

(Түргунойга тикилиб, ўзиға-ўзи)

Яна кўрдим! Титрар қалбим! Титрар тан!
Мен ошиқман! Ҳеч шубҳасиз, ошиқман!

Түргуной

Барно йигит, хуш келибсиз, ҳормангиз!
Саломимга нега алик олмайсиз?

Ниёз

Кечирасан, мен йўқотдим ҳушимни:
Бахтиёрлик лол айлади тилимни.

Түргуной

(нов билан)

Бахтиёрлик?

Ниёз

Интизорман, интизор!
Висолингдан бахтиёрман, бахтиёр!

Түргуной

Интизорсиз? Эҳтимол, бу ёлғондир.

Ниёз

Бу сўзларинг менга фақат бўйтондир!

Түргуной

Кўп ўтмади у учрашув — висолдан...

Ниёз

Дийдорингга у гал тўймай қолганиман...
Бу ҳодиса бўлди бехос ва қизиқ:

Гўё тушдинг осмондан сен, ҳур қизи,
Ғарид кўнглим юзларингдан нур олди,
Қарашларинг дил-дилимга ўт солди.
Кўзларингда ёнар әди муҳаббат.

(Умид ва афсус билан.)

Муҳаббатдан әшитмадим сўз фақат.

Турғуной
(ҳаяжонда)

Сўйлай беринг. Мен әшитай, әшитай!
Сўзларингиз дил ёритар қуёшдай.

Ниёз

Ғавғо солдинг, савдо солдинг юракка,
Сўнг ногаҳон, кўтарилдинг фалакка.
Бир кўриндинг, гойиб бўлдинг оҳудек.
Яна еган ошим бўлди оғулик.

Турғуной
(ҳаяжонда)

Сўзланг. Сўзланг. Яна сўзланг. Эшитай.
Улгунимча қалбим ичра сир тутай.

Ниёз

Ўша кундан бери кўнгли вайронман.
«Сени севдим» деганингга ҳайронман.
Ҳа, ҳайронман... Ишонишим қийиндири,
Наҳот мендек дарбадару, мусофири—
Меҳр уйғотса сендай дилбар қалбида.
Ўзи лобар, сўзи гавҳар қалбида?

Турғуной

Сиз сахийсиэ, қадрингизни билмайсиэ.
Фазилату шудратингиз ҳеч чексиз.
Қиз ўйласа сиёни, ҳуши кетади,
Йигитлар-чи? Сизга тақлид этади.

Ниёз

(*кулиб*)

Эшитганман: чиқмиш янги бир Ниёз.

Турғуной

(*завқ билан кулиб*)

Таърифингиз қилай десам сўзим оз.

(*Рашқ билан.*)

Гумоним йўқ: сизга ошиқ туман қиз.

Ниёз

Менга керак фақат-фақат сен — ёлғиз,
Мұхаббатим шу булоқдек мусаффо,
Сен кераксан менга ёлғиз ва танҳо!

Турғуной

Мен ҳам севдим жондан ортиқ.

Ниёз

Севаман!
Сен әрурсан жонга тортиқ! Севаман!

Турғуной

(*илтижо ва фахр билан*)

Қаттиқ айтинг! Одамизод эшитсин.
Одамизод ва коинот эшитсин.
Қолмас албат мени ҳавас қилмаган —
Битта ҳам жон... Қаттиқ айтинг!

Ниёз

Севаман!

Бутун ўрмонда Түргунойнинг баҳтиёрониң қаҳқаҳаси жаранглайди.

Ниёз

(Түргунойдан күзини олмай)

Шу қаҳ-қаҳдан ўт туташган қалбимга,
Наҳот етдим мен орзумга, баҳтимга?

(Түргунойга зиракни қайтариб берәётиб.)

Айт әнди қиз: ўзинг қайдан ва кимсан?

Түргуной

Айтолмайман. Рухсатим йўқ...

Ниёз

(ваҳима босиб, унинг сўвини бўлади)

Отангдан?

Түргуной

(завқланиб қулади, сўнгра жиадий)

Сира қўрқманг.
Бахтимиага йўқ тўсиқ.

Ниёз

(жуда хурсанд)

Ундаи бўлса тўй қилайлик биз улуғ.

Түргуной жим.

Нега жимсан?

Түргуной

Умидворман шу баҳтдан.
Аммо бир шарт ва сирим бор.

Ниёз

Айтурсанъ

Турғуной

Шартим шуки, доим юрай сиз билан.

Ниёз

Минг бор, минг бор миннатдоринг бўлурман.

Турғуной

Тўдангизни тез чақиринг йигинга.
Тўйимиизга дуо олинг йигинда.

Ниёз

Жоним билан!

Турғуной

Мен келурман йигинга.

Ниёз ҳайром.

Ниёз

Аммо ошно қилганинг йўқ сирингга.

Турғуной

Туширмаслик учун сизга бирор дод,
Шу йигинда сирим очсан яхшироқ.

Ниёз

Сен ҳадя қил мен гарибга саодат.

Турғуной

Кўришгунча бўлайлик соғ-саломат.

(Ниёзга таъвим қиласи ва шошилиб чиқиб кетади.)

Ниәз

Сен тезроқ кел, эй саодат соати.
Кутмоқликка етмас юрак тоқати.

ИНТЕРМЕДИЯ

Нурбобо Турагунойнинг қўлидан етаклаб киради.
Турагуной йигит кийимида.

Нурбобо

(газаб билан)

Хўш, яхши қиз...

Турагуной

(бобосининг оёғига йиқилиб)

Жон бобожон, кечиринг.
Сиз билмайсиз...

Нурбобо

(Турагунойнинг сўзини аччиқ билан бўлиб)

Йўқ, биламан бу сиринг.
Зирагингни кўрдим Ниәз қўлида.

Турагуной

Гуноҳкорман: муҳаббатим йўлида —
Бир гал одоб қоидасин буздим мен.

Нурбобо

(чукур ағсусда)

Нечун, нечун ўз аҳдингни буздинг сен?

Турғуной

Уни кўриб, билмоқчийдим мен фақат:
Ўйғонурми унда менга муҳаббат?

Нурбобо

Мақсадингга етишибсан: у ошиқ...

Турғуной

Рұхсат беринг, тўй қилурмиз биэ улуғ.

Нурбобо

Хөвлиқма сен! Ҳали сенга номаълум:
Тўдасида юрганингни...

Турғуной

(бобосининг сўзини бўлиб)

Мен билдим:
Ваъда берди; мен бўлурман сафдоши.

Нурбобо (севиниб)

Тунинг битиб, чиқмиш баҳтинг қуёши!

Турғуной

Зими斯顿им битди, келди баҳорим.
Алпомишдек ботирим бор, шунқорим,
Мен Барчиндек унга қанот бўлурман.

Нурбобо

Қанотин у халос әтар занжирдан?

Турғуной

Ваъда берди: тўдасини йигишига.
Тўйимизга халқдан дуо олишга.

Буғу товушчари эшитилади.

Ана, ботир тўдасини чақирап!

Нурбобо

**Худди тўйга чақиргандек жар солар.
Минг ташаккур у баҳтинг наққошига.**

Тургуной

Юринг, бобо, юринг ёрим қошига!

Кетадилар.

БЕШИНЧИ КУРИНИШ

**Ниёз қароргоҳи. Бутун тўда (отряд) йирилган. Нурбобо билан
Тургуной ҳам шу ерда. Тургуной йигит кийимида.**

Ниёз

**Акаларим, биродару дўстларим!
Кечирасиз соглан бўлсам мен ваҳим.
Ваҳим әмас, қувончидан чақирдим.
Ҳақиқатан чексиз бугун қувончим...
Гўзал қизга берган әдим мен кўнгил,
Баҳтим келиб, у ҳам бериб менга дил,
Меҳрибоним, ёстиқдошим бўлишга
Ваъда берди... Гувоҳ бўлинг бу ишга,
Тўйга беринг оталарча фотиҳа.**

Ҳамма ҳайрон.

Іёши ўзғолончи

(жуда қиэзиқиб)

У қиз қайда?

Тургуной

(Ниёз ўрнига жавоб бериб)

Ҳозир келур бу ерга.

Ҳамма, шу жумладан Ниёз ўзи ҳам ҳайрон.

Ниёз

Қизни кўрган кишидек сен сўзлайсан?

Турғуной

Сиз әмасми менга қаттиқ топширган
Бир амаллаб ўша қизни топишни?

Ниёз

Бажардингми, ука, ҳали бу ишни?

Турғуной

Топдим уни.

Ниёз

Чақир тезроқ!

Турғуной кетмоқчи бўлади, аммо ярим йўлда тўхтайди.

Турғуной

(*Ниёзга*)

Шошилманг.

(*халққа*)

Қиз бечора бир жумбоқдан боши ганг,
Нима қилсин у бояқиш?.. Қайғуси —
Фақатгина әр — топишмас... Орзуси —
Сизу бизга сафдош бўлиш.

Ниёз

Ростдан ҳам:
Сафдошликка ваъда бердим мен маҳкам.

Турғуной

(*халққа*)

У қиз келиб, орангида ўтиrsa,
Нима дейсиз, доим бирга у юрса?

Кекса қўзғолончи

(ғазабда)

Мусулмонлар, ким әшигган, ким кўрган —
Аёл киши бирга юрсин әр билан?
Қандай қилиб бузиб дину одатни
Кўрурмиз биз ўщандай беуятни?

(Ниёзга)

Сен қайтишинг лозим берган ваъдангдан.

Ниёз

Менга ўлим жудо бўлмоқ қиз билан!

Кекса қўзғолончи

Ундай бўлса ажralурсан тўдангдан!

Ниёз

(бутун отрядга)

Наҳотки сиз ажрашасиз мен билан?

Отряд қовоқ солиб, ерга қараб жим қолади.

Кекса қўзғолончи

Гуноҳига қолишга йўқ тобимиз!
Биз кетамиз. Юринг.

Отряд кета бошлайди.

Турғуной

Тўхтанг!

Отряд тўхтамайди.

Н у ρ б о б о
Тұхтанг сиз!
Отряд тұхтайди.
Қизишиманглар!
Т у ρ ғ у н о й

Ниәз әрур бегуноҳ,
Сафдошликка ваъда берса, не гуноҳ?
Алпомишдан қолмас әди қиз Барчин,
Алпомиши бургут бўлса, у — лочин,
Қанотини қоқар әди ёнида,
Дони бирга әди ўтирганида.
Гулойим ҳам қирқта мард қиз бошида,
Юрт сўарди эркакларнинг қошида.

О в о з л а р

— Бу ҳам тўғри!
— Балли!
— Аммо...

Кекса қўзғолончи
Бу гапларинг ҳаммаси ҳам афсона.
Т у ρ ғ у н о й

Ҳар афсона тагида бор дурдона.

Н и ё з

Дурдонаки, ҳақиқатдек бебаҳо...
Рұксат беринг, мен қиласман илтижо.
Рұксат беринг, орангизда юрсин қиз.

Т у ρ ғ у н о й

Афсонамас, ҳақиқатни кўрурсиз.
И ё ш қўзғолончи

Бўлур әди бу ҳам бир бор муъзижа.

Кекса қўзғолончи

Муъжизага қодир әмас ожиза.
Ожизада йўқ матонат, садоқат.

Турғуной (жаҳли чиқиб)

«Ожизада йўқ матонат, садоқат?»
Ҳақоратдир аёлга бу, ҳақорат!
О, эркаклар нега писанд қилмайсиз,
Узингизга аёлни тенг билмайсиз?
Аёл сизга нима ёмонлик қилди?
Ҳар бир эркак шу аёлдан турилди.
Шу аёлнинг ҳеч тинимсиз кунлари,
Мижжа қоқмай тонг оттирган тунлари —
Сизга берди қувват, ҳусн ва идрок...
Азоб чекиб она, бўлиб аламнок,
Барно йигит ўсар унинг қўлида.
Бир кун келиб, у муҳаббат йўлида —
Йиқилгуси оёғига бир қизнинг,
Латофати, ҳусни билан ёлғизнинг,
Голиб келиб қиз қалбидан муҳаббат,
Йигит учун ҳаёт бўлур бир жаннат.
Шу жаннатнинг гулларин ҳам ўша қиз —
Ҳадия қилур: туғиб берур саноқсиз.
Набирага ғамхўр доя ким яна?
Ўша аёл, сизни туққан шу она...
Сиз қарирсиз, соқол-сочга оқ тушар,
Она ҳамон парвонангиз муштипар.
Йиқилсангиз, ҳориб ҳаёт йўлида,
Ким қолади бўйлаб, рўмол қўлида?
Яна — она. Яна — хотин бечора.
Икки жонки, сизлар учун овора...
Матонат не? Садоқат не? — билсангиз,
«Ожизалар» ожиз әмас, сиз — ожиз.

(Ўзини йўқотиб.)

О, эркаклар, қачон кирад ақлингиз?
Қачон бизнинг қадримизга етасиз?

Ҳамма ҳайрон. Нурбобо даҳшатда Турғунойни туртади. Турғуной
энди ўз хатосини тушуниб, тилини тишлаб қолади. Хатосини ҳозроқ
тузатниш йўлини ахтаради ва топади.

Шундай деди у қиз менга бир куни,
«Ожиза» деб айтганимда мен уни.

Узи ва Нурбобо евғил тортади.

II ёш қўзғолончи

(таҳсин билан)

Уста әкан у одамни ёқлашга.

I ёш қўзғолончи

(Ниёзга)

Бундай қизни кўтарардим мен бошга.

- III ёш қўзғолончи

Ақли расо әкан у қиз.

II ёш қўзғолончи

Ҳа, балли!

I ёш қўзғолончи

Шу қизни бир кўрсак әди ақалли.

Ҳақ маъқуллаб гуриллайди.

Ниёз

(шошиб, *Turgunoyga*)

Тезроқ чақир. Тезроқ келсин у ёrim.
Узи лобар, сўзи гавҳар нигорим.

Тургуной ташқарига отилганда, кекса ҳўзғолончи унинг
йўлини тўсади.

Кекса ҳўзғолончи .

Тўхта!

(Нурбобога.)

Нури, нега жимсан? Бу ишни
Узинг тўхтат. Сен гуноҳкор бўлишини —
Истамассан?.. Энди сенда ихтиёр.

Ҳамма Нурбодан жавоб кутади.

Нурбобо

Эр хоҳласа, менинг нима ишим бор?
Эр хоҳласа, олиб кетсин сафарга,
Эр хоҳласа, шерик этсин зафарга.
Фақат хотин риоя қиласин одобга,
Қолдирмасин эрни ёмон бир гапга.

Ниёз

Одобидан мен жуда ҳам мамнунман.
Ҳаммамизга сабоқ бўлур одобдан.

Турғуной

(бўшашибек кекса қўзғолончига голибларча илжайиб)

Чақирайми?

Кекса қўзғолончи

(жаҳл билан Ниёзни кўрсатиб)

Эрдан сўра.

(Чиқиб кетади.)

Ниёз

Тез чақир!

Нурбобо

Кичкинтоим, сен тез югор, тез югор!

Турғуной

(қаттиқ севинчда)

Эзимистонинг битди энди, Тұрғуной!
Бахтинг күлди, бамисоли тұлған ой!

Чопиб чиқиб жетаётганида бир йигит етаклаб келдётган
маҳбус га дүч келади, чүчиб қичқиради, орқасига қайтади.
Маҳбус оғир ҳолатда ўртага ииқилади. Үнинг күзини ечадилар.

М а ҳ у с

Ниёз қайда?
Ниёз қайда?

Н и ё з

Не дейсан?

М а ҳ у с

(Ниёзиниң оғығына ииқилади)

Құтқар тәэроқ Азаматни ўлымдан,
Азаматни әртан дорга осурлар.

Н и ё з

Әртан? Дорға?!

М а ҳ у с

Әртан. Дорға. Муқаррар!

Н у ρ б о б о

(ўзиға-ўзи)

Ә, ажабо, менга таниш бу овоз.

(Ниёзіа)

Ким бу одам? Сұрамадинг сен, Ниёз?

М а ҳ у с

Мен ҳам сиздек бир ғарібман дарбадар.

Ниёз

Қайдан билдинг Азаматдан сен хабар?

Маҳбус

Бошқалардек мен ҳам қўлга олиндим,
Дўстинг билан мен зинданга солиндим.
Кўчирганда бизни бу ёқ томонга,
Мен қочолдим сен томонга, ўрмонга.
Хайриятки, адо әтдим бурчимни!

Ниёз

Раҳмат сенга. Мен ҳам бир кун қарзимни—
Қайтарурман.

Маҳбус

Ҳозир шошил шаҳарга,
Азаматни осмоқчилар шаҳарда.

Ниёз

Чучварани хом санабди душманлар!
Одаммасман, одаммасман мен агар —
Азаматни қутқармасам!

(Отрядга.)

Дўйстларим!

Истайманки, бажарайин мен бурчим.
Тайёрланинг сизлар дарров сафарга.
Биз етайлик тонг-саҳарда шаҳарга.

Маҳбус

Раҳмат сенга. Чинакам дўст әкаиссан!

І ёш қўзғолончи

(Ниёзга)

Аммо тўйинг чиқди сенинг эсингдан.

Н и ё з

(тўйи масаласи энди эсига тушиб)

Тўйим... тўйим...

Т у р г у н о й

(маъюс)

Чақирайми?

Н и ё з

Билмадим:

(Уйга толади ва маслаҳатлашгандай *Turgunoyiga* мурожаат этади.)

Кечиравми у гўзал қиз бу ишим:
Сира сифмас тўйим ҳозир юракка...

Тургуной жавоб беришга улгурмайди. Барот югуриб киради.

Б а р о т

Қулоқ бергин, Ниёз, янги даракка.

Н и ё з

Наҳот сен ҳам ёвуз хабар келтирдинг?

Б а р о т

Сайд Ғулом, бошида зўр қўшинининг —
Бораётир шаҳар томон.

Бу хабар ҳаммани ўйлантириб қўяди.

Н и ё з

Қушбеги —
Қўшин тортиб ўзи кепти... Демакки,

Йўқотмоқчи бизларни у астойдил.

(Уйланиб отрядга.)

Йўқ! Йўқ!.. Токи бунда юрар у қотил,
Мен сизларни чиқармайман ўрмондан.
Сайд Фулом кучли. Агар у билан
Биз дуч келсак, қириб ташлар бизларни.
Қилолмайман ўлимга дуч сизларни.

Нурбобо

Азаматни ким қутқарур?

Ниёз үйланиб қолади.

Ниёз

Мен ўвим!
Қутқаришга уни белим боғладим.

Барот

Бир ўзинг?

Ниёз

Xal

Мадбус

Қандай қилиб?

Ниёз

Билмадим.

Аммо уни қутқарурман ўлимдан.

Барот

Боракалло. Яна сенга қойилман.

Ниёз

(отрядга)

Мен мабодо кетсам узоқ дараксиз.
Сиз Баротга бўйсунингиз ҳеч шаксиз.

(Баротга)

Вақтимиэ зиқ. Сен отимни тайёрлат.

Б а р о т чиқади.

(Ҳаммага.)

Сизга хайр!

Ҳ а м м а

Саломат бўл!

Н и ё з

Кўп раҳмат!

Отряд тарқалади. Нурбобо ва Турғуной қоладилар.

Н у р б о б о

Утири, болам... Қалтис сафар олдидан —
Пиринг истар: дуо қилсин қалбидан.
Омад бўлсин доим сенинг йўлдошинг,
Балолардан омон бўлсин ёш бошинг.
Касофатлар тупроқ бўлсин йўлингда,
Бахтинг қуши сайроқ бўлсин қўлингда.
Доим олгин, олдиғмагин сен асло,
Бағримизга омон қайтгин, илоҳо!

Н у р б о б о в а Т у р ғ у н о й кета бошлайди

Н и ё з

(Турғунойга)

Сен кетмай тур.

(Нурбобога.)

Кичкинтойга гапим бор.

Нурбобо

(маъноли)

Гаплашинглар. Сизга бердим ихтиёр.

Чиқади. Ниёз ўйга толган. У Кичкентойининг кутиб турганини ҳам унутади.

Ниёз

(ўзиға-ўзи)

Ҳар бир ҳаёт бир кун сўнар ахийри,
Мана шундай ҳар бир жоннинг тақдири.
Ҳукмрондир азаллардан бу қонун...
Бахтиёрdir кимки сўнмасдан бурун
Машъал каби ёнса порлоқ ва равшан,
Инсонга йўл ёргу бўлса нуридан.
Мен ҳам шундай ёна олган бўлсайдим
Сира зое кетмас эди бу умрим.
Эҳтимолки шундай куним келгандир,
Эҳтимолки сўнгги туним келгандир...

Турғуной

(ўзиға-ўзи)

Эндиликда мен бечора найлайман?
Ҳеч бўлурми әнди сирим очмасдан?!

Ниёз

(Турғуной эсига тушиб)

Яна нозик топширигим бор сенга:
Ҳар тонг бориб, ўтир булоқ бўйида.

Турғуной

Кутасизми, ўша қизни сиз ҳамон?

Ниёз

Кутаман мен токи танда әрур жон.

Турғуной

Истайсиэмни ҳозир келса ўша қиз?

Ниёз үйланиб қолади.

Ниёз

Бу саволинг жуда қалтис.

Турғуной

(бетоқат)

Айтинг тез!

Ниёз

Ростин айтсам, келмагани яхшироқ.

Турғуной

Нечун?

Ниёз

Бўлур ҳолим кўриб бағри дор.
Ҳайрнят, қиз воқифмас бу ишлардан,
Эҳтимол мен қайтмасман бу сафардан.

Турғуной

(ўзини йўқотиб бўзлайди. Ниёзнинг йўлини тўсади)

Йўқ! Йўқ! Кетманг. Асло кетманг, жон ака!

Ниёз

(кулиб)

Ана холос! Ҳудди мана шунаقا —
Тўсар эди йўлимни у гўзал қиз.
Кетмоқликка балки бўлиб мен ожиз,

Кўзларимга қараб турса мўлтираб,
У нигорим мендан најот, баҳт тилаб,
Бажаролмай қолар әдим бурчимни,
Сўнг нафрат-ла қоралардим ўзимни...
Йўқ, ростдан ҳам келмагани яхшироқ.

Гуруной

(ўзиға-ўзи)

Сирим билиб, бўлмасин у бағри дод.

Ниёз

У қиз келса айтгин: мени у кутсин.
Ҳалок бўлсан, у куймасин, унутсин.

Гуруной

Ундоқ деманг. Мумкинми ҳеч унутмоқ?

Ниёз

Истамайман ўтимда бўлсин адод.
Чақалоқдек қувноқ әди, мусаффо.
Ўт солмасин юрагига бу савдо.

Тургуной йиглайди.

Мен жўнайман. Менга зарур шошилмоқ.
Қанча әрта кетсан, шунча яхшироқ.

Гуруной

Еш умримнинг йўлдошидир шу тумор,
Худди мендек сизга бўлсин мададкор.

(Ўз бўйнидаги туморни Ниёзнинг бўйнига илади.)

Тилай сизга қалбингиздек оппоқ йўл.

Ниёз

Кўришсагу кўришмасак омон бўл.

(Чиқади.)

Турғуной ёлғиа қолади. Бир оздан кейин чопиб кетган отнинг ду-
кир-дукри әшитилади.

Турғуной

(Ниёз хаёлида)

Мен қолдиму, сен йўл олдинг узоққа,
Насиб бўлсин яна сени кўрмоққа.

(Ниёзниң сўзларини эслаб.)

«Кечиравми у гўзал қиз бу ишим?»
Эшит, Ниёз. Мен тамоман кечирдим.
Яна мардлик зоҳир әтдинг сен шу чоғ,
Севаман мен аввалгидан ортиқроқ...

Пауза.

Мен жувонмарг бўлай сени унутсам...

Пауза.

Жудоликда соғинсаму, қон ютсан —
Босган изинг дардларимга шифодир.
Бу Турғуной изларингга гадодир,
Иzlарингдан юрай доим мен эслаб,
Йўлларингда сендан нишон мен излаб.
Умид билан ширин хаёл сурай мен,
Узоқлардан кўзим узмай кутай мен.
Сен тезроқ қайт, сен тезроқ кел, эй, Ниёз!
Йўлларингга ёниқ қалбим шояндоз.

Чироқ ўчади.

Парда.

УЧИНЧИ ПАРДА

ОЛТИНЧИ КУРИНИШ

Парда очилмасдан илгари баэм тантаналари, музика ва ялла эши-тилади. Бу Раҳмонқулнинг меҳмонхонаси (боловона). Раҳмонқул икки киши бошида туриб, ётишга икки ўрин солдирмоқда. Бу кишиларниң бири Сайд Гулом додхонинг маҳрами Ҳаким. Солина-ётган ўриниларниң бири жуда нозик азиз меҳмон учун экани кўри-ниб турибди.

Ҳаким

(Раҳмонқулнинг кишисига)

Яна кўрпа!

Раҳмонқул

(ўз кишисини койиб)

Борми сенда сал ақл?
Буни солма. Естиғни бошқа қил.

Ҳаким

(гурур билан)

Кимга ўрин соляпсан, унутма.

Ўрин солиш тамом бўлади.

Раҳмонқул

(иккаласига)

Боринг энди пастда бўлинг хизматда..

Соф-саломат етиб келди додхоҳ ҳам,
Улуг ишга бел боғлабди мустаҳкам.

(Ташқаридаги овозларга қулоқ солиб.)

Базм авжда... Емон әмас ишларим.

(Үйланиб қолади.)

Аммо нечун ваҳм босар юрагим?

Ниёз з киради. У чўлоқларча оқсайди, кийимини ўзгартирган, ўзини хўжайинларча бемалол, хотиржам тутади ва бир оз ширақайф кўри-нишга даракат этади.

Ниёз

(Раҳмонқулга, хўжайинларча)

Чиқа берсак бўладими?

Раҳмонқул

(лаганбардорлик билан)

Жой тайёр!

Аммо бунча шошмоққа не ҳожат бор?
Зиёфатлар ҳали айни авжда-ку!

Ниёз

Додхоҳ ҳазрат буйруқлари худди шу.

(Ойнак олдига бориб пастни яхшилаб кўздан кечиради)

Боғни жуда жаннат қилган экансиз.

Раҳмонқул

Азиз меҳмонларни шунда кутамиз.

Ниёз болохонанинг ичини кўздан кечиради ва ойнакни бер-китади.

Ниёз

Хўжайиним шамоллашдан қўрқади.
Шундай турсин.

Раҳмонқул

Яхши қилдинг. Ҳа, балли!

(*Ниёзини пижига кириб.*)

Додхоҳ ҳазрат хурсандмилар биэлардан?

Ниёз

(атайин муболага қилиб)

Бўлмасам-чи!

Раҳмонқул жуда мамнун.

(*Ниёз кўрпалаарни кўздан кечиради.*)

Мен қаерда ётаман?

Раҳмонқул

(севиниб)

Сен ҳам бунда ётмоқчимисан?

Ниёз

(фахр билан)

Ҳар қачон —
Мен ётаман додхоҳ билан ёнма-ён.

Раҳмонқул

(аввалидан ҳам ортиқроқ севиниб, ўринларнинг
бирини кўрсатади)

Ундай бўлса менинг ўрним...

Ниёз

(унини сўяини бўйниб)

Йўқ, йўқ, асло.

(Ўзига бошқа ўрини солмоқчи бўлиб.)

Бунда ётай рухсат бўлса мабодо.

Раҳмонқул

(Ниёзни кўндиришига бел боғлаб)

Йўқ, тортина. Сен шу ерда ёта қол
(иккиланган бўлиб, жим қолади).

Ўзим пастда ётар әдим бемалол.

Раҳмонқул

(ўзига-ўзи)

Бўлмоқ хавфли улуғларнинг олдида.
Хуррагим зўр, тегвараман гашига.

Ниёз

(зўрга кўнган бўлиб)

Буюрсангиз, майли, ётай шу ерда.

Раҳмонқул

(Ниёзнинг елкасига қоқади)

Баракалло!

Ниёз

(севиниб, ўзига-ўзи)

Яна омад келди-я!

Раҳмонқул

Яхши йигит, исминг нима?

Ниёз

(сал тутилгандан кейин)

Комилжон.

Раҳмонқул

Дилкаш йигит, бўлайлик биз қадрдон.

(сирдошларча.)

Нима деса додхоҳ менинг тўгримда
Менга етказ... Ҳизматингга яраша
Ҳақ оласан.

Ниёз

(нон қилгандек, кетишга шошади)

Кутиб қолди хўжайин.

Раҳмонқул

Хотиржам бўл: мукофотинг нақд, тайин.

(Пул узатади.)

Ниёз нима қилишини билмай туриб, бирдан олади ва қуллиқ қилиб чиқади.

Минг шукурким, сиалиқ битди бу иш ҳам.

(Ваҳима босиб.)

Бузмасин-да ишни Ниёз муттаҳам.
Дейдиларки «одати бор: бирпасда —
Босиб қолар кеча, кундуз демасдан...»
Фаҳмлашимча, шундан қўрқар додхоҳ ҳам,
Савлат сотар, аммо әмас хотиржам...

(Уҳ тортади.)

Аскарлари нечун кетди шаҳарга?
Додхоҳ нечун қолди ўзи бу ерда?

Эй худойим, яхши ўтса шу туним,
Мен мозорга уч қўй назир қилардим...
Шошмоқ керак, аммо, меҳмон олдига.
Қолмай яна ғазабига, қаҳрига.

Шошиб чиқиб кетаётганида, Ниёз ширакайф Сайд Ғулом додхоҳни қўлтиқлаб киради. Додхоҳ хиргойи қилади. Ниёз унга қўшилади. Ҳаким киради.

Сайд Ғулом

(дарроғ Ҳакимга кўзи түшиб)

Пангбош, қайда итдек санқиб юрибсан?

Ҳаким

Уэр, тақсир, уэр...

(Додхоҳни ечинтирмоқчи бўлади.)

Сайд Ғулом

(унинг сўзини бўлиб)

Йўқол кўзимдан!

Ҳаким унинг қўлтиғига кирмоқчи бўлади.

Йўқол дейман! Керагинг йўқ!

Ҳаким Ниёзга қаттиқ ҳўмрайиб чиқиб кетади. Унинг ўрнига Ниёз Раҳмонқул додхоҳнинг қўлтиғига киради. Додхоҳ Ҳакимни орқасидан сўкади.

Лапашанг!

Ниёз

(Сайд Ғуломни ўрнига ўтказиб юпатади)

Қўйинг, тақсир, хафа бўлманг.

(зап топган бўлиб)

Койиманг.

Сайд Фулом

(Ниёвнинг елкасига қоқиб, Раҳмонқутига)

Комилжонни маҳрам деса арзийди

Раҳмонқул

(тез)

Маҳрамларнинг маҳрами бу, тақсири.

Сайд Фулом

(узоқ мақтамоқчи бўлиб)

Ҳақиқатан...

Ниёз

(бетоқатлик билан унини сўзини бўлиб)

Тақсири, тезроқ ётайлик.

Ярим кеча бўлиб қолди.

Сайд Фулом

(ҳориганлик севиб)

Ҳа, майли.

Жиндаккина мизғиб олай.

Раҳмонқул

(рамхўрлик кўрсатиб)

Саҳарда —

Жўнашингиз керак узоқ шаҳарга

Сайд Фулом

(ўз ўрнига киради ва даҳшатли бир нарса эсига түшиб атрофига қарайди. Ёнидаги ўринда Ниёз ётаётганини кўриб севинади)

Сен ҳам бунда...

Раҳмонқул

(Унинг сўзини бўлиб, ўзининг тадбиркорлиги билан
гурурланиб.)

Ҳа, эҳтиёт керак-да...

Сайд Ғуломнинг хаёлига бир марса келиб, мастилиги тарқалади. Шу-
минутда у Ниёзни әслаган бўлса керак. У Раҳмонқулга миннат-
дорчилик билдиради

Сайд Ғулом

Худди шуни айтмоқчийдим мен сенга.
Миннаторман!

Раҳмонқул

(жуда мамнун)

Бизга рухсатми, тақсир?

Сайд Ғулом

(Ниёзга қараб олади, хотиржам)

Рухсат. Рухсат. Сен ишингга кетавер.

Раҳмонқул таъзим қилиб чиқади. Сайд Ғуломни аллақандай
қўрқув боса беради. Худди бир хавфдан қочгандек, бошини кўрпага
ўрайди, аммо кўрпа ичидаги ҳам безовта бўлиб, у ёқ-бу ёқда ағдари-
лади. Ниёзниг хаёли ташқариди. У ҳамма ухлаб, ташқарининг тин-
чишини кутади. Узоқдан ит ҳуруши ашитилади. Ахирни Сайд Ғулом
кўрпадан бош чиқариб, Ниёзни «ўйротади».

Менга қара!

Ниёз «ўйронади».

Сайд Ғулом

Битта әмас, иккита —
Ниёз бормиш. Фикринг қалай бу ҳақда?

Бу саволга Ниёзниг ўзида ҳам аниқ жавоб йўқ. У жим қолади.

Айтгин қўрқмай

Ниёз

(Санд Фуломдан кўра ўзиға ортиқроқ живоб бераб)

Бу гап ростга ўхшайди.

Санд Фулом

(сирдошларча)

Биз уларни йўқотмасак бўлмайди,
Йўқотмасак икки Ниёз бирлашур.
Сўнг уларни енгиш жуда мушкулдир.

(Жуда муҳим сирни айтгандек секин.)

Янги Ниёз ахтарармиш эскисин

Ниёз

(ваҳимага тушган бўлиб)

Не қиламиз топиб олса бир-бирин?

Санд Фулом

(мақтаничоқлик билан)

Тополмайди.

Ниёз

Нечун?

Санд Фулом

(қаттиқ ишонч билан)

Ниёз — қўлимда.

(«Чангалимда» ишорасини қиласди.)

Ниёз

(пажабланниб)

Қайси Ниёз?

Сайд Ғулом

Эски Ниёз.

Қўлимга —

**Тушмас әди ўша Ниёз муғамбир,
Чунки қиёфасин ҳеч ким билмайдир.**

Ниёз

Мен биламан. Кўрган әдим.

Сайд Ғулом

(севиниб)

Қанақа?

Ниёз

**Ҳайрон қолдим қиёфаси — афтига,
Салобатли. Худди девдек басавлат
Бир кўзи кўр.**

Сайд Ғулом бўйинни кўрсатиб

Тиртиги бор.

Сайд Ғулом

Кўп раҳмат.

Энди уни тутиш бизга кўп осон

(Мақтаниб.)

**Биз Ниёзга қўйдик ажиб бир қопқон:
Қўлга олиб Ниёзниң ўнг қўлинни.
Топодлик биз уни тутиш йўлини:
Довруқ солдик қишлоққаю шаҳарга,
«Азаматни осамиз — деб — шаҳарда»
Биз Ниёзни жуда яхши биламиз,
Қутқаришга Ниёз келур шубҳасиз...
Фуқароча кийим кийиб майдонда —
Аскар турар. Ниёз тушар қопқонга**

Ниёз

(қывонған бўлиб)

Ишларнинг шунда бўлур жуда соз.
Дорга кетур ҳам Азамат, ҳам Ниёз

Сайд Фулом

(жуда ҳовлиқиб)

Йўқ. Ниёзни бундай кичик шаҳарда
Оスマйман мен, Бухоройи шарифга
Обкетаман. Амиримнинг олдида
Осаман мен, қуриб катта тантана.

Ниёз

(тамом бошқа оҳангода)

Кечинг, тақсир, бундай ширин хаёлдан

Сайд Фулом

(аччиқланиб)

Сен кимсанки менга буйруқ берасан?

Ниёз

Мен — Ниёзман! Ниёз турар қошингда!

Сайд Фулом

Ҳазиллашмал Ажраласан бошингдан!

Ниёз

Мен — Ниёзман!

(Тўппонча ўқталади.)

Жим гур сен «ГИҚ» әтмасдан.
Тўдам келиб, чор атрофни ўраган

Сайд Ғулом

(тамом бўшашиб кетиб, бирданига Ниёзниги оёғиси
йиқилади)

Жон, Ниёзбек, етим қилма уч болам!

Ниёз

Улдирадим боланг мингта бўлса ҳам,
Аммо ҳозир менга тирик кераксан.

Сайд Ғулом

Не буюрсанг ҳаммасини қиласан,
Фақатгина тирик қолдир!

Ниёз

Қасам ич!

Сайд Ғулом

Худо урсин!

Ниёз

Бу атрофни қўйиб тинч,
Қўшинингни дарров олиб кетасан.

Сайд Ғулом

Худо урсин, дарров олиб кетаман.

(*Ўзи ҳам билмай, Ниёзниги буйругини астойдил
бажариш учун кетмоқчи бўлади.*)

Ниёз

Шошма!

Сайд Ғулом

Янъя нима қизай. тядаб қиз

Н и ё з

(қўйнидан мактуб чиқарив, додхоҳга тутади)

Муҳрингни бос!

Саид Фулом

(мактубни кўздан кечириб)

Азаматни?..

Н и ё з

(дўйқ уриб)

Бос дадил!

Додхоҳ дарров муҳрини босади.

Саид Фулом

Бори шумни?

Н и ё з

Яна битта бор тадбир,
Маҳрамингни сен бу ерга тез чақир.
Топширасан, у мен билан кетади.
Азаматни дордан озод этади.

Саид Фулом иккиланади.

Ниёз унга тўлпонча билан таҳдид этади

Чақир, дейман! Тезроқ чақир!

Саид Фулом

(ойнакдан пастга)

Ҳой, Ҳаким!

Н и ё з

Секин чақир

Сайд Ғулом

Ҳой, Ҳакимжон

Пастдан овоа: «Лаббай, гадсир».

Ниёз

Энди мен жим турман бу томонда.

Тўппончани ялангоч ушлаган ҳолда Сайд Ғуломнинг орқасидан туртади.

Ҳаким киради.

Ҳаким

Ҳўш, тақсир?

Сайд Ғулом

Дарров отлан. Бор жуда ҳам зуд тадбир

Ниёз

Азаматни келтурурмиз бу ёқса.

Сайд Ғулом

(такрорлайди)

Азаматни келтуурсиз бу ёқса.

Ҳаким

(ҳийрон)

Агар, улар...

Ниёз Сайд Ғуломнинг орқасидан тўппонча билан гуртади

Сайд Ғулом

(«жони чиқиб» Ҳакимга)

Сен гапингни қисқа қил.

Ниёз

От əгарла

Санд Ғулом

(тұтиқушдек тақрорлаб)

От əгарла, беақл!

Хаким

Дони тайёр...

Санд Ғулом

(үнинг сүйенини бўлиб)

Олиб чиқ, тез!

Хаким

Хўп, тақсир.

Ношиб чиқади.

Ниёз

(юмшаб, истеҳво билан)

**Боракалло, миннатдорман кўп, тасқир.
Аммо жиндек жим турасиз.**

Санд Ғулом

(итоат билан)

Тураман.

**Ниёз ашула айтади, додходни ҳам айтишга мажбур әтади, ашула
айтиб туриб. додходни боғладиди, оғизига латта тиқади**

Ниёз

(масхара қилиб)

Амиримга кўн салом денг сиз мендан.

(Чиқади.)

Сайд Гулом даҳшат билан ташқаридаги шарпаларга қулоқ солади. Ниёзиниг жўнаб кетишини бетоқатлик билан кутади. Ниҳоят отлар дуқур-дуқури эшитилиб, ғойиб бўлади. Сайд Гулом енгил тортиб, чуқур нафас олади. Шошиб Раҳмонқул киради.

Раҳмонқул

Е, худоё! Не аҳвол бу, тақсирим?

Сайд Гулом қаттиқ даҳшатда «жим бўл, жим бўл» ишорасини қиласди. Раҳмонқул нима учун жим туриш кераклигини тушумай гаранг, тажанг.

Нима бўлди?

Сайд Гулом «өғзиими бўшат» ишорасини қиласди.

Раҳмонқул

Нима бўлди?

Сайд Гулом

Жим бўл, жим.

Қуршовдамиз.

Раҳмонқул

(ажабланниб)

Қандай қуршов?

Сайд Гулом

Бетамиз!

**Жим бўлмасанг, ҳозир ҳалок бўламиз.
Үраб олган бизни Ниёз тўдаси.**

Раҳмонқул

(ойнадан пастни кўздан кечириб, хотиржам)

Йўқ ҳеч қандай тўда-пўда шарпаси

Сайд Фулом

Ростми бу гап?

Раҳмонқул

Худо урсин, гапим рост.

Сайд Фулом

(масалага тушуниб, қаттиқ аламда)

Аҳмоқ қибди, аҳмоқ қибди у Ниёз!

Раҳмонқул

Қандай Ниёз?

Сайд Фулом

(газабда)

Қандай Ниёз? Сен гапир!

Раҳмонқул

**Гапингизга тушунмайман, эй тақсир.
Тушунмайман, қайга кетди чопарлар?**

Сайд Фулом

(алам билан)

У чопарнинг бири Ниёз, эй занғар!

Раҳмонқул

Ниёз?

Сайд Фулом

Ниёз!

Яъни сенинг маҳрамининг

Раҳмонқул

Бўғтон қилманг!

Сайд Ғулом

Ярим йўлда у сенинг
Вакилингман, деб қутлади-ку бизни.

Раҳмонқул

Худо урсин, аҳмоқ қибди у сизни

Сайд Ғулом

Нима учун бизлар билан келганда.
Сен бу ҳақда индамадинг?

Раҳмонқул

Ушандা —
Маҳрамингиз деб ўйладик уни биз

Сайд Ғулом

Аҳмоқ бўпсиз, аҳмоқ бўпсиз ҳаммангиз!

(Бошини ушлаб қолади, кейин ўзига келиб, чексиз газабда.)

Турсин ҳамма! Тайёрлансин сафарга!
Орқасидан етиш керак шаҳарга.

Раҳмонқул шошиб чиқади

Сайд Ғулом

(қаттиқ аламда)

Аҳмоқ қипти, аҳмоқ қипти, муттаҳам,
Аҳмоқ қипти мендек улуг зотни ҳам

Пирда.

ИНТЕРМЕДИЯ

Нурбобо ёлғиза ўтирибди.

Нурбобо

(ғамгин)

Ботирларим путраб кетди ҳар ёққа...

Пауза.

Эй, Ниёзим, сен юрибсан қаёқда?
Еткурдингми Азаматга сен најот?
Е узилди нодир ва пок у ҳаёт?
Не кулфатлар соя солди бошингга?
Соф-саломат қайтурмисан қошимга?
Сени кутиб Барот турар йўлларда,
Сени кутиб Турғун сарсон чўлларда.

Маҳбус шошиб киради.

Маҳбус

Ҳайриятки, сизни топдим, азиз пир.

Нурбобо

(ҳаяжонда, ўзиға-ўзи)

Яна ўша таниш овоз.

(Фавлиддинга.)

Ҳўш, гапир.

Маҳбус

Хато қилади Ниёз, ожиз фикримча.
Азаматни озод этиш Ниёзга
Ҳеч мұяссар бўлмас... Бизлар ўзимиз
Шаҳар томон йўл олайлик тўхтовсиз...

Нурбобо

(бирданига эсига бир нарса тушиб маҳбуснинг
ёқасидан тутади)

Сен хоинсан!

Маҳбус

(чўчиб)

Хеч асоссиз бу гумон.

Нурбобо

Мен танидим сени охир, беимон!
Фазлиддинсан. Чорибойнинг ўғлисан.

Маҳбус

(даёқ уради)

Фазлиддининг, Чорибойнинг билмайман.

Нурбобо

Ўз номингдан, ўз отангдан тонасан?
Мен ҳозироқ сўзим исбот этаман.

Маҳбус

Валақлама! Исботинг йўқ!

Нурбобо

Исбот бор:
Аввал ташлаб, кейин бўлган интизор —
Қизинг тирик.

Маҳбус

(ўзини йўқотиб)

Қизим тирик? Қаерда?

Нурбобо

(кулади)

А!

Мажбур бўлдинг ахир иқрор бўлишга...
Тўдамизни олиб чиқиб майдонга —
Ботирмоқчи бўлибсан-да сен қонга?

Фазлиддин

Сен олиб бор тўдани шу майдонга,
Амир афв әълон этиб ҳар жонга,
Ҳаммантиз ҳам сог-саломат қолурсиз.
Амир, бекдан мукофотлар олурсиз.

Нурбобо

Тўда юрмас бундай хатар бир йўлга.

Фазлиддин

Сен гапирсанг, тўда кирап ҳар йўлга.

Нурбобо

Гапирмайман.

Фазлиддин

Сен Ниёздан қўрқасан?

Нурбобо

То ўлгунча унга содиқ қолурман.

Фазлиддин

Ниёз тушган аллақачон қопқонга!

(Тўппонча ўхталади.)

Тўдани сен тез бошлайсан майдонга.

Нурбобо

Бошламайман.

Фазлиддин

Олмоқчисан мендан ўч,
Утмишдаги дашном учун.

Нурбобо

(кулиб)

Тамом пуч
Бу гапларинг. Сендан ўчим олганман:
Мен қизингни одил йўлга солганман.
Юрагини тўлдирганман нафрат-ла
Сендек ёвуз ҳайвонларга — бойларга.

Фазлиддин

Қололмайман ортиқ әнди бу ерда,
Сен тезданоқ кирмас бўлсанг сўзимга
Отаману, мен бу ердан кетаман.

Нурбобо

Одат әмас бизда қўрқиш ўлимдан.
Отавер сен!

Фазлиддин иккиланади.

Отмайсанми, эй қўрқоқ?

Фазлиддин

Ўлдирадим сени итдек ҳозироқ,
Аммо бердим мен зўр ваъда додхоҳга.
Мен кутаман сени бугун майдонда.
Тўдаю сен етиб бормас бўлсангиз,
Додхоҳ билан келурман мен бунда тез.
Ана шунда пушаймонинг ортиқча.

(ўзиға-ўзи)

Ниёз етиб бормай туриб майдонга,
Мен бўлишим лозим әрур у ерда.

(Чопиб чиқиб кетади.

Н у ρ б о б о

(Фазлиддиннинг орқасидан)

Орзум сени кўрмоқ яна бир марта.

Т у ρ γ у н о й югуриб киради.

Т у ρ γ у н о й

Оҳ, бобожон, қаерларда юрибсиз?

Н у ρ б о б о

Кутилмаган хабар. Эшит.

Т у ρ γ у н о й

Айтинг тез...

Н у ρ б о б о

Ҳозир кўрдим мен отангни.

Т у ρ γ у н о й

(севиниб)

Қани у?

Н у ρ б о б о

Ҳақир әтди у бобонгни.

Т у ρ γ у н о й

(нафрат билан)

Қани у?

Н у р б о б о

У Ниёзни ўлдирмоқчи.

Т у р г у н о й

(чексиз ғазаб билан)

Қани у?

Н у р б о б о

Тез кўрурсан. У келтирур зўр қайғу.

Чироқ ўчади.

Е Т Т И Н Ч И К У Р И Н И Ш

Майдон. Дор. Азамат дор тагида намоз ўқимоқда. Атрофида Тўпчи беги, I ва II жаллодлар. Азамат намоз ўқиб бўлади. Унинг ҳаттиқ қийновларга дучор этилгани кўрининиб турибди. Саҳнада майдондаги халқининг бир қисмигина кўриниади.

Тўпчи беги

(майдондаги халққа)

Шу майдонга йигилган, эй халойиқ!
Ушбу бебош қилмишига мувофиқ
Жазосини торттар ҳозир... у аммо
Ўжарликдан шартта кечиб, мабодо
Бир саволга жавоб берса астойдил,
Бу ўлимдан озод бўлур.

(Азаматга.)

Сен айтгил:
Ниёз қайда?

А зам а т

Савол берма бекорга.

Т ў п ч и б е г и

(ғазабда)

Демак әнди осиласан шу дорга...

А з а м а т

(Тўпчибегини туртиб ташлаб)

Фуқаро,

Орангизэда турган бўлса мабодо
Андижондан келган бирор мусофири,
Қулоқ солсин...

І ж а л л о д

(Азаматга.)

Жим бўл!

Т ў п ч и б е г и

(жаллодга)

Майли. Қўй.

(Азаматга.)

Гапир!

А з а м а т

Эй, мусофири, азиз юртга сен етсанг,
Яккачинор маҳаллада сайр этсанг,
Узримни айт муштипар онамга,
Қани әнди ҳозир бўлса ёнимда,
Оёғига йиқилардим, йиглардим,
Йиглай-йиглай мен онамга деярдим:
«Кечириинг сиз, узоқларга йўл олдим,
Ўғил бурчим бажаролмай мен қолдим.
Мен ўйласам, бу бағримга қон тўлур,
Мендан кейин аҳволингиз не бўлур?»

Пауза.

Бир ион учун одамларни хор әтган,
Оналарни боласига зор этган —
Бу замонга лаънат бўлсин! Минг лаънат!

Жаллод

(ваҳимада Тўпчибегига)

Галаёнга қилаётир бу даъват.

Тўпчибеги

(жаллодга, секин)

Майли, Майли... Майдондаги одамлар.
Бу гапларга қулоқлари тамом кар.

Замат

(сиртмоқ таизга бориб)

Осмайсанми?

Тўпчибеги

Сен шошилма ўлишга,
Пайти келиб киришамиз бу ишга.

Замат

Эй, ажабо, ўлдиришга шошмайсиз?
Еки борми бирор гараз-ўйингиз?

Тўпчибеги индамайди.

Айт, эй жаллод, нега мени осмайсан?

Тўпчибеги яна жим.

Наҳот ҳатто ўлимимни мен сендан —
Талаб қилиб олмоқликка мажбурман?

(Майдондагиларга қарата.)

Бундай зулмни ким кўргану, әшигтан.
Айтинг-чи сиз эй...

(Майдондаги кишиларни таниб.)

Адашдим... Сизларни мен халқ дебман.

(Тўпчибегига.)

Нега сизлар аскарни
Фуқароча кийинтириб қўйибсан?

Тўпчибеги индамайди.

Аниқ, бордир бирор ёмон ўйингиз.

Гўпчибеги индамайди. Азamat ўйланноб қолади.

А!

Сиз Ниёзниң келишини кутасиз!
Тўда билан Ниёз келса, тутасиз...
Йўқ! Йўқ! Асло мен бунга йўл бермасман,
Сиз осурсиз мени Ниёз келмасдан...
Улимимдан Ниёз олиб шум хабар,
Йиглай-йиглай орқасига тез қайтар.
Мен бўлсам-чи? Қувонурман гўримда,
Қутқардим деб дўстларимни ўлимдан.

(Тўпчибегига.)

Оスマйсанми?

Тўпчибеги қатъий бош чайқайди.

Ўзим топай йўлини!

(Ўзини-ўзи осмоқчи бўлади.)

І ж ал л од

(ваҳимада)

Намоздан сўнг боғламабмиз қўлини!

Жаллод ва Тўпчибеги Азаматнинг устига ташланадилар, аммо Азамат уларни улоқтириб ташлаб дорга интилади. Тўпчибеги нима қилишини билмай гаранг. Ахир унинг бошига яхши бир фикр келади; у сиртмоқни Азаматнинг бўйи етмайдиган қилиб, баланд кўтариб кўяди.

Тўпчибеги

(масхара қилиб)

Ана энди не қилсанг, әрк ўзингда.

Азамат

Эрк ўзимда? Маҳкам тур шу сўзингда.

(Тўпчибекининг кўзига тикилиб.)

**Нима учун менга шафқат қилдинг сен?
Е ҳозирдан мени ўлик билдинг сен?
Бухорода әркин фақат ўликлар.
Аммо ҳали мен тирикман, эй хумпар!**

Тўпчибеги

(аччиги келиб)

Тилингни тий. Тиймасанг, мен...

(Нима дейишни билмасдан қолади.)

Азамат

**Осадсан.
Ҳа, ос дарров! Сен қасдингни оласан.**

Тўпчибеги

Ҳа, муғамбир, тегмоқчисан гашимга.

Азамат

Боракалло!

(Жаллодларга, Тўпчибеки ҳақида.)

Жиндек фаҳми бор экан.
Кутмовдим мен бундай фаҳми занғардан.

І жаллод

Сен чиранма, ҳаракатинг беҳуда.

Тўпчибеги

Валақлай бер. Парвойим йўқ мен бунга.
Не қилардинг? Бир парча гўшт у тилинг.

АЗАМАТ

Одам тили бир парча гўшт? Адашдинг.
Не ганимат келган бўлса жаҳонга,
Неки инсон толған бўлса жаҳонда,
Не фазилат касб этибди бу одам,
Кўрган бўлса одам шодлик ёки ғам,
Юксак бўлса, ёки бирдан йиқилса,
Фаҳрланса, пушаймондан сиқилса,
Ё пушаймон хаёлига келмаса,
Нажосатда ётса қилиб у маза,
Ҳаммасининг боисидир ушбу тил...
Хой, ноинсоф, унумтагил, бўл қойил!
Сен мансабдор бўлдинг шу тил важидан:
Керак бўлса, ҳеч тортинмай тил билан
Амирингнинг товонини яладинг.
Ким паст бўлса сендан, қопдинг, таладинг.
Шу тил билан дўстни дўстдан ажратдинг,
Шу тил билан яхшиларни қақшатдинг...
Одам тили бир парча гўшт жим турса,
Аммо бу тил ҳақиқатдан гапирса,
Ҳақиқатдан гапирсаю жўш урса,
Ҳеч куч йўқдир бундай кучга тенг турса.
Ҳақиқатдан гапираман мен ҳозир.

Тўпчибеги

(ваҳимада, жаллодларга)

Унинг оғзин маҳкам боғлаш лозимдир.

Жаллодлар Азамат томонга отилади. Азамат уларни улоқтириб ташлайди.

А з а м а т

(*Tўпчибегига*)

Қўрқма, қўрқма. Гапирмайман...

Жаллодлар хотиржам бўлиб орқага қайтишади. Азамат Тўпчибегига мурожаат этади.

Агарда —
Осан бўлсанг мени ҳозир шу дорга.

Тўпчибек тажанг. Бир офтобга, бир соатга қарайди, ионлож у ёқдан-бу ёққа юради.

Кутиб қолдим мен ўлимни. Сен чўзма!
Мажбур этма ҳақиқатни айтишга.
Бир бошласам мен тўхташни билмайман.

Т ў п ч и б е г и

Жим туришга ҳозир мажбур бўлурсан.

(*Майдондаги аскарларга*)

Жим қилишга ёрдам беринг, шоввозлар.

Майдон жин. Ҳеч ким чиқмайди.

Нега жимсиз? Чиқмаяпсиз, сарбозлар?

(*Бу сукунатни ўзича тушуниб.*)

Ҳа, айтгандек, сизлар буйруқ кутасиз,
Фақат додхоҳ изми-ла иш тутасиз.

А з а м а т

(*Tўпчибегига*)

Бу гапингда бор зигирдек ҳақиқат.
Аммо ўзинг бу кўзларга қил диққат.
Бири кутар буйруқ улуғ додхоҳдан,

Яна бири эҳтимолки қасд қилган,
Бўлмасин деб Ниёз амир ўлжаси.
Эҳтимолки яна аллақанчаси
Ҳақиқатни мендан билмоқ истайди.

(Майдонга.)

Ҳақиқатни айтай сизга мен, майли:
Биласизми, Тўпчибеки не важдан —
Бу амалга кўтарилган?

Тўпчибеки

Сен қайдан
Хабардорсан бу гаплардан?

АЗАМАТ

Доимо
Ҳамма гапдан хабардордир фуқаро.

Тўпчибеки

(ялиниб)

Оғиз очма сен бу ҳақда.

АЗАМАТ

Ҳўп, майли,

(Истеҳзо билан.)

Оғиз очмай «дўстлигимиз» туфайли,
Аммо тезроқ сен ос мени.

Тўпчибеки бир соатга, бир офтобга қараб, хуноб бўлади ва асабий
у ёқдан-бу ёққа юради.

Тўпчибеки

Не важдан
Шу вақтгача келмас додхоҳ бек билан?

АЗАМАТ

Осмайсанми?

Тўпчибеги
Осолмайман.

Азamat

Бўлмаса,

(Майдонга.)

Ҳақиқатни әшитинг сиз...

Тўпчибеги

Жон ука, тилингни тий.

Азamat

Тиёлмайман... Биласизми, одамлар,
Хотининг қайси зотни бу хумпар —
Ўйнаш қилган?

Тўпчибеги

Ҳалок әтма сен мени.
Тилга олма у улур зот номини.

Азamat
Айтаман мен.

Тўпчибеги

Айтма зинҳор. Шафқат қил.
Раҳминг келсин. Сен ўласан барибир,
Ачин менинг бола-чақаларимга,
У әшитса, сомон тиқар теримга.

Азamat

(атаийин)

Ким әшитса?

Т ў п ч и б е г и

(ўйламасдан)

Сайд Ғулом.

А з а м а т

(халққа)

Сайд Ғулом әкан, додхоҳ әкан!

(Қаҳ-қаҳлаб күлади.)

Т ў п ч и б е г и

(ўз хатосини түшүниб, даҳшатда)

Вой шўрим!

Энди мен ҳам сендек дорга осилдим.

А з а м а т

Ақлинг шошди. Бу ваҳимаңг беҳуда.
Сени амир сақлаб қолур... У жуда—
Миннатдор-ку сендан. Ахир сен унга
Кўп ажойиб хизмат...

Т ў п ч и б е г и

(қаттиқ қўрқиб)

Тўхта! Мен бунга йўл бермайман.

А з а м а т

Албатта-да... Йўл берсанг,
Эртагаёқ дорда бўлур бу калланг.

Т ў п ч и б е г и

(жаллодларга)

Осинг буни!

А з а м а т

Гапни чўзмай бояёқ
Шундай қилиш керак эди.

(Сиртмоққа бўйини тутиб, жаллодга.)

Торт тезроқ.

От түқларининг товуши әшитилади.

Т ў п ч и б е г и

(жаллодга)

Шошма! Чопар келаётир бу ёққа.

Ҳ а к и м

(ташқаридан)

Тўхта! Тўхта!

А з а м а т

(жаллодга жаҳл билан)

Торт, деяпман! Торт!

Ҳ а к и м

(Ниёз билан пайло бўлиб)

Шошма!

(Тўпчибегига Саид Ғуломнинг хатини беради.)

Т ў п ч и б е г и

(хатни шошиб кўздан кечиради, ҳайрон бўлиб,
Ҳакимга қарайди. Яна хатни ўқийди. Ҳакимга
тиклиади ва хотиржам бўлади)

Сен оводсан осилишдан, ўлимдан.

Азamat

Ишонмайман!

Xаким

Сен биэ билан кетурсан

Азamat

(ўжарлик билан)

**Бундан чиқди, барбод бўлди режангиз.
Мен кетмайман, мени шунда осасиз.**

Ниёз

(Азamatning олдига бориб уни шапалоқлаб ташлайди)

Тез юр, аҳмоқ!

Азamat

(Ниёзни таниб, ўзиға-ўзи)

**Ниёз-ку бу? Надот у?
Ўнгимми бу? Ўнгимми бу? Е туш бу?**

(Ниёзга дўйқ қилиб.)

Қани, золим, яна ур-чи бир марта!

Ниёз яна шапалоқ тортиб юборади. Азamat чексиза қувонади.

Ўнгим әкан!

Ниёз

(Азamatни қаттиқ тепади)

Юр-эй тезроқ, вадаванг!

Азamat

Бошла мени қай томонга хоҳласанг.

Азamat, Ниёз, Xаким чиқадилар.

Тўпчибеги

(енгил тортиб)

Тўпчибеги, бутун қолди бу калланг.

Парда.

САККИЗИНЧИ КУРИНИШ

Ниёз лагери. Отряд қамал ҳолатида мудофаага тайёр турибди.

Ниёз

Демакки биз қамалдамиз.

Нуробобо

Шунақа

Шу тариқа сотди бизни бойвачча.

Турғуной узоқдан бир нарсани кўради.

Турғуной

Бу томонга келаётир уч одам.

(Отишга тайёрланади.)

Ниёз

(Турғунойни отишдан тўхтатиб)

Улар әлчи. Улар нима деса ҳам қизишмайсан.

(Отрядга.)

**Қимирламай турасиз,
Душманимиз маккор ҳамда бетамиз.**

Барот

(кириб)

Сайд Гулом юборибди вакилин.

Ниёз

(узоққа тикилиб, вакилни таниб)

Биз биламиз у додхонинг бу итин.

Икки сарбоз билан Фазлиддин пайдо бўлади. Отряд уни таниб, нафрат билан шивирлайди.

Фазлиддин

**Ниёз, эшит: ақлинг бўлса бошингда,
Тўданг билан тез таслим бўл бизларга.**

(Жанг майдонини кўрсатиб.)

**Қаршиликдан фойда йўқдир ҳеч қанча.
Сенга аён: биз қанчаю сиз қанча.**

Ниёз

(истеҳзо билан)

**Сен ҳақиқий бой боласи әкансан:
Шу ерда ҳам қолмайсан чўт уришдан.
Одамзодда афзалият чўт билан
Улчанмайди.**

Фазлиддин

(жавоб тополмай, жириллайди)

**Бажараман мен бурчим,
Сафсатага йўқдир асло фурсатим**

Н и ё з

Нега шошмоқ?

(*Кўл силтаб.*)

Майли. Гапнинг қисқаси:
Ниёз билмас таслим бўлмоқ нимаси.

Отряд гуриллаб маъқуллайди. Фазлиддин яна ҳеч нарса дея олмай.
жони чиқиб жим қолади.

Б а р о т

Жаноб әлчи гап тополмай бўлди жим.

Т у р ғ у н о й

(*Нурбобога, секин*)

Мен отамни кўрдим, шу он йўқотдим.

Н у р ғ ғ ө

Сен ҳеч нарса йўқотмадинг, жонгинам.

Ф а з л и д д и н

(юшаб, *Ниёзга*)

Амир сени кечиради... Бу ҳам кам,
Таслим бўлсанг, саройига у олур,
Сенга дуруст лавозимлар у берур.

Отряд ишонмай, шовқинлайди.

Ф а з л и д д и н

Амиримнинг қасами бу. Рост әрур.

Н и ё з

(*Фазлиддинга*)

Ишонаман қасамига амирнинг.

(*Отрядга*)

Маъноси бор ушбу қизиқ тадбирнинг:
Амир тутиб мени олтин қафасда,
Ниёзларни йўқ қилмоқчи бирпасда.
Тирик Ниёз амир олдида турса,
Юзта одам «Ниёзман» деб тапирса,
Ким ишонсин?

(Фазлиддинга)

Амирингга етказгин:
Олтин қафас ёки олтин у тизгин —
Ярашади сенга... агар арзисанг.

Отряд завқланиб кулади.

Фазлиддин

(жони чиқиб)

Сен ҳаддингдан ошма. Билгин: сен аранг
Бебошларга бошли бўлган бекамсан.
Таги пастсан. Номаълумсан. Бадномсан.

Турғуной

(Фазлиддинга тўйпонча ўқталиб)

Йўқол тезроқ, отвораман шу топда.

Ниёз

Жон Кичкинтой, аралашмай тур гапга.

(Фазлиддинга.)

Сизлар машҳур. Биз номаълум. Беноммиз,
Аммо эсдан чиқармагин, номуссиз:
Бу дунёда неки бўлса яралган —
Мен — меҳнаткаш яратганман қўл билан.
Дастурхонинг неъматлари еримдан,
Сен егувчи таом менинг теримдан.
Устингдаги либос менинг қўлиидан,
Үйингдаги жиҳоз менинг уйимдан.

Шу билагим сенга қурган кошона...
Қўшин тортаб менга қарши равона —
Бўлганингда олган яроғ, отинг ҳам
Менинг кучим билан бўлган, муттаҳам!

Фазлиддин

Токи одам пайдо бўлди дунёда,
Ушбу тартиб ўрнатилмиш дунёга.
Шу тартибда абадий куч, мазмун бор.
Шу тартибни худо қилди ихтиёр.

Ниёз

Худони ҳам, тартибни ҳам ўзингиз —
Нафсингизга қурол қилиб олдингиз.
Бу тартибни бизлар әнди бузамиш.
Меҳнаткашлар яратади ҳар михни,
Меҳнаткашлар ўзгартади тарихни!

Фазлиддин

Бундай ишга кучни қайдан оласиз?

Ниёз

Нафратимиз, бирлигимиз — кучимиз!

Фазлиддин

(кулиб)

«Қум йигилиб тош бўлмас,
Қул йигилиб бош бўлмас».

Ниёз

Сен ҳозироқ бунинг аксин кўрурсан...
Энди йўқол ҳаялламай бу ердан.

Фазлиддин

(хуноб. Кетаётаб орқасига қарайди)

Аммо битта саволим бор.

(Нурбобога.)

Сенга, чол.

**Сен ўлишдан сал илгари эҳтимол
Билдиарсан: қизим кетди қаёққа?**

Нурбобо жавоб беришни истамай, юзини тескари ўгиради.

Турғуной

(Нурбобо ўрнига жавоб бериб)

Қайда бўлса адолат, қиз шу ёқда.

Фазлиддин

Сен қаердан биласан бу гапларни?

Турғуной

**Биламан-да... Эшит яна хабарни,
Бўлса қизинг бунда ҳозир деярди:
«То ўлгунча әнди номус қиласман
Тугилибман мен сен каби абллаҳдан».**

Фазлиддин

(Турғунойга дарра кўтариб)

Бир зарб билан ҳозир нобуд қиласман

Ниёз

Кўлингни торт.

(Фазлиддинни улоқтириб ташлайди.)

Фазлиддин жаҳл устида Ниёзга ўқ узади. Турғуной Ниёзни тўсиб қолмоқчи бўлади, ўқ Турғунойга тегади. Қочмоқчи бўлган Фазлиддинни Барот тутиб қолади. Қаттиқ ярадор Турғуной Фазлиддиннинг олдига боради, газаб билан «аблаҳ-аблаҳ» дейди-ю. Ярасининг

оригидан оқ тортиб, бошини орқасига ташлайди, телпаги срга тушади, кокиллари сочилиб кетади. Түргунойнинг қиз бода эканини биллиб ҳамма ҳайратда. Түргуной Ниёзга юз ўғиради, Ниёз уни биринчи мартаба танийди, ҳайратдан дол бўлиб қолади. Түргуной Ниёзга томон интилиб, «Ниёз ака, Ниёз..» дейди-ю, Ниёзга етмай йиқилади.

Нуробо

(Түргунойнинг бошида)

О, Түргуной! Шўрлик болам!

Ниёз

(даҳшатда)

Сен здингми ўша гўзал, ўша хуб?!
О, Түргуной, кўзингни оч, кўзингни оч,
Айтадиган гапим кўп.

Түргуной жим Барот Фазлиддинни судраб олиб чиқиб кетади.

Ниёз

Ёвуз тақдир, бу не ҳолдир? Бу не ҳол?
Ўлим бўлди қўлларингда шум қурол.
Наҳот сендан шунча зулм кам эди?
Зулм устига яна ўлим кам эди?
Тўймабмидинг сен зулмга бемалол
Икки жонни қилганингда интизор?

Түргуной

(ҳушига келиб)

Икки жонки, доим туриб ёнма-ён,
Жудоликда ёш ўрнига тўкли қон...

(Ниёзнинг кўзига тикилиб.)

Мен ҳам сенга айтадиган гапим кўп...
Тикилиб тур, дийдорингта тўйи хўп...

**Йўқ! Мадорим, иложим йўқ мутлақо,
Турғунойинг деяр сенга: «Алвидо!»**

(Улади.)

Ниёз

**Бу не ҳолдир? Бу не ҳолдир, бу не дол?
Инданмайсан? Энди авад тилинг дол?!
Жавоб топмас энди сендан ҳеч савол.**

Нурбобо

**Муносибми гул ҳаётга шу завол?
Муносибми мен қолсаму, у кетса?
Мендан аввал уни тупроқ чиритса?**

**Турғуной атрофида айланишиб, хайрлашадилар. Ташқаридан Фаз-
лидининг ўлим олдиаги қичқириги өшитилади, ўқ узилади.
Сукунат.**

Ниёз

(*Турғунойга*)

**Кечир бизни, кечир мени сафдошим,
Вақти келиб бажарурман мен бурчим.
Яна келиб сени дағн әтамиз,
Үч олишга ҳозир жангта кетамиз.**

**Ниёз ишораси билан Турғуной жасадини әдтиёт билан таш-
қарига олиб чиқиб қўйиб, қайтиб кирадилар.**

Ниёз

(оҳ уриб)

**Эй замона, тақдир билан тилинг бир,
Қўлинг билан иш битирав шум тақдир...
Эҳтимолки мен адашдим, эҳтимол
Тақдир сенинг қўлингдадир шум қурол.
Иккингизнинг қонунингиз бир әрур,
Иккингиздан инсон фақат зулм кўрур.
Йўқолсин, эй, йўқолсин эули даҳоси,**

Жаҳаннамга кетсин кўҳна дунёси,
Қани дўстлар, жангга киринг улуғвор,
Зарба есин шу замона ситамкор.

X а м м а

Зарба есин!

Жангга кетадилар. Нурбобо ёлғиз қолади.

Н у р б о б о

Жоним болам, қичкинтоим, чарогим,
Тўйимда ҳам, азамда ҳам яроғим,
Шунча йиллар етакладинг қўлимдан,
Адашмадим асло ҳаёт йўлимдан.
Қувноқ әдим, буқолмасди ҳеч қайғу,
Энди дунё қўққис бўлди қоронғу.
Билмас әдим қоронғулик нима у?
Қоронғулик экан фироқ ва қайғу.

Бир неча йигит ярадор Ниёзи олиб кирадилар.

Н и ё з

Мен ҳақимда сиз безовта бўлмангиз,
Қайтинг, дўстлар, қайтинг дарров жангга сиз.

Жангчилар кетадилар.

О, Турғуной, мана келдим ёнинингга,
Сўнг нафасим олай сенинг ёнингда!

Пауза.

Мен ёлғизман. Мен ёлғизман. Мен ёлғиз,
Зулм олдида мен ожизман. Мен ожиз.
Ожиз әди мендан аввал ботирлар,
Кимга бўлур зафар кўрмоқ муссар?

Барот югуриб киради.

Барот

Қара, Ниёз! Чопиб келур Азамат

Азамат пайдо бўлади.

Ниёз

Бажардингми топшириғим?

Азамат

Xa.

Ниёз

Раҳмат!

(Азамат келган томонга отиласди, аммо дармонсизланиб ийқилади.)

Азамат

Ярадорсан? Юзларингда қонинг йўқ?

Ниёз

Қайғурма ҳеч. Шилиб ўтди дайди ўқ...

Азамат

(ийғилган отрядга)

Янги Ниёз етиб келур бу ёққа.

Барот

Янги Ниёз? Яна Ниёз қанақа?

Ниёз

Бир Ниёзи менга тақлид ётди у...

(*Бирданига қаттиқ авоб тортиб.*)

Биродарлар, умр бўлмас ҳеч мангу,
Мен ўламан... Илтимосим, дўстларим,
Ўзингизга раҳбар қилинг адашим.

Барот

У адашинг Ниёз әмас, тақлидчи.

Ниёз

Эй, дўстларим, энди иқрор бўлайки,
Мен ҳам асиł Ниёзмасман!

Барот

Сен кимсан?

Ниёз

Сизлар каби бир меҳнаткаш одамман.
Уша Ниёз, асиł Ниёз у дорга
Бухорода осилгандা, овоза
Тарқатдимки, «Ниёзман» деб... Ҳеч тинмай.
Мен иш қилдим доим ўша Ниёздай.

Барот

Шу сабабли бизга асиł Ниёзсан.

Ниёз

Шундай ишни кутинг янги Ниёздан.
Бир мен әмас, ҳаммангиз ҳам Ниёзсан.
Ниёз ишин адo ётмоқ — бурчингиз.

Азamat

(узоқни кўрсатиб)

**Душманларни тирқиратиб у Ниёз
Келаётир бу томонга.**

Ниёз

(*Отилиб, баландга кўтарилади, жанг майдонини
куватади*)

Жуда соз!

(*Отрядга.*)

**Қасам ичинг: ўша янги Ниёзга
Садоқатда сиз бўлурсиз намуна.**

Ҳамма

Қасамёд әтамиз!

Ниёз

Миннатдорман!

(*Яна жанг майдонига тикилиб.*)

**О, Турғуной, шошиб кетдинг сен жиндай,
Қара: Ниёз учиб келур лочиндай.**

(*Отрядга.*)

**Демак, әнди кўпаярлар ботирлар,
Зафар кўрмоқ сизга бўлсин мұяссар.**

(*Улали.*)

Барот

Ниёз ўлди!

АЗАМАТ

Ботирларга ўлим йўқ!

НУРБОБО

Ботирларга ҳаёт берган халқ улуғ.

Сўёсиз садна. От кишинаш әшитилади, ҳамма жант томонга юз ўғириб янги Ниёзниг пайдо бўлишини кутади. Аста-секин парда тушади.

1963 йил.

ШОИР ҚАЛБИ

8 кўринишили опера либреттоси

ҚАТНАШУВЧИЛАР

Фурқат. XIX—XX аср ўабек демократ, маърифатпарвар шоирин
Саид. Фурқатнинг севгилиси.

Муҳимиён.
Нисбат.
Завқий.

Громов. Ёш прогрессив офицер.

Фарзинжон. Ҳофиз (ашулачи). Фурқатнинг дўсти
Буреев. Рус олимни, этнограф.

Эшон Муҳаммад Сайд. Санобарининг отаси.
Ниёзмат. Собиқ беклардан. Мингбоши.

Туркистон генерал-губернатори.

Маша. Петербургдан келган ёш ашулачи.

Поливанов. Қўқон шаҳар ҳокими. Машанинг отаси.

Халқ, муридлар ва бошқалар.

БИРИНЧИ КУРИНИШ

Фурқатнинг уйи. Баҳор. Уй саҳнида гулвор. Атроф бөг. Деворнинг нариғи томонида Эшон Мұдаммад Сайдининг ҳовлиси кўринади. Кечки пайт. Сўрида Фурқат ва унинг дўстлари бази қилиб ўтирибдилар. Бу — вртага Тошкентга жўнаб кетаётган Фурқатни кузатиш мажлиси. Мехмонлар орасида замондош шомирлардан Муқими, Завқий, Нисбат, Фурқатнинг шогирди ва дўсти ҳофиза Фарзинжон (Фарзинча), темирчи Уровбой, деҳқон Ермат, яллачилар, машшоқлар бор. Мажлис давомида янги меҳмонлар пайдо бўлади. Фурқат ёзган шеърони машшоқлар ялла музикасига солмоқда. Яллачилар, машшоқлар, Завқий, Нисбат, Фарзинжон, Уров, Ермат шу «йаллани» айтадилар.

Ҳамма

Дўстлар, айшу тараб фасли баҳор истар кўнгил,
Ҳар куни саҳрода сайри лолазор истар кўнгил,
Айламак ҳар сори оҳулар шикор истар кўнгил,
Кабк рафторин кўрарга кўҳсор истар кўнгил,
Доги хурсанд этгувчи ҳар неки бор истар кўнгил.

Фурқат якка экспромт — речитатив шаклида давом этади.

Фурқат

Бу на ҳолатдур санго, деб кулманг, эй аҳбоблар,
Йиглай-йиглай кунда чексам оҳун афрон бу кеча.

(Яллага қўшилади.)

Гар фалак кажравлиғидин бахт ёвар бўлмаса,
Фурқате узлат учун бир қунжи гор истар кўнгил.

Ҳамма

Фурқате узлат учун бир қунжи гор истар кўнгил.

Муқимий Фурқатнинг шеърини машшоқларнинг ҳўлидан олади, динқат билан кўздан кечиради.

Муқимий

**«Гар фалак кажравлиғидин баҳт ёвар бўлмаса,
Фурқате узлат учун бир кунжи гор истар кўнгил».**

(Фурқатга хитоб қиласади.)

**Камолатга етишибсиз, мавлоно.
Яна бизни айладингиз мафтун.**

Завқий, Нисбат

Балли!

Фарзинжон, Уроҳ, Ермат

Балли!

Хор

Балли!

Завқий

Кўп антиқа газал!

Фарзинжон

Жуда соал

Нисбат

Нафис ва доно!

Муқимий

Аммо,

Ноумидлик раво эмас шонрга.

Фуркат

Устод, дўстларим,
тушунингиз бундаги сирга,
Бу сўзларим ғам-ғуссамдан нишона.

Нисбат

Хабардормиз бу сирдан.

Завқий

Элга афсона.

Нисбат

Афсус, иоинсоф әшон
Қайтди қилғон аҳидан.

Муқимий

Эшонларга лойиқ әрур лақаб «баччагар».

(Аввалин фикрини давом эттириб, ҳажвий мушоира
бошлиди.)

Маҳзани ҳоли даҳан, тил мори гўё, баччагар.
Заҳри қотил, суҳбати монанд, дунё, баччагар.

Завқий

Дангаса, номардлик майдонида сарпо улуг,
Муттаҳамлик дафтарин бошида турро, баччагар.

Нисбат

Етқизиб тилсанг баногоҳ, қорнидин чиқмас алиф,
Саллани кўрган киши дер: «Катта мулло баччагар».

Фуркат

Гар асо тутса қўлига сиз уни айб айламанг,
Воқеанким, кўзи очиқ, ботин аъмо, баччагар.

Санобар

(қириб, мушоиратга қўшилиб)

Илгари филжумла номуси, ҳаёси бор эди,
Қайси кун, ҳажданки келди бўлди расво бу қадар.

Ш о и р л а р

(Санобарга)

Офарин. Баракалло доно қиз!

X а м м а

(Санобарга)

Офарин!

D у ə т. F у r қ a t.

Юз офорин сўзингга лубби лубоб кўрмай¹,
Арзи жамол əтурму ойина об кўрмай.

C a n o b a r

Кимдин чиқар бу сўзлар бағрин қабоб кўрмай,
Ганж ўлмагай мұяссар, ҳолин хароб кўрмай.

F u r қ a t

Ганж ўлмагай мұяссар, ҳолин хароб кўрмай.

M u қ i m i i y, Z a v қ i i y, N i s b a t,
F a r z i n j o n, U r o z, E r m a t

Гўзал жавоби!

X o p

Офарин.

F u r қ a t

O x!

Мастураи суханга пўшидалиғ муносиб.

C a n o b a r

(Fурқат билан бир вақтда)
Мастураи суханга?

¹ Бу дуэтнинг тексти Амирий ва Увайсий мушоирасидан олинган.

Фурқат

Манъи арусинни бас ман бениқоб кўрмай.

Санобар

**Йўқ айби сўзларимнинг гар бўлмаса муаддаб,
Андоқки ўт кўкаргай ҳеч офтоб кўрмай.**

Фурқат

(бир вақтда)

Андоқки ўт кўкаргай ҳеч офтоб кўрмай.

Ҳамма

Боракалло! Доно қиз!

Фурқат

**Оҳ,
Мундоғки нуктадонсан, ким әрди устодинг?**

Санобар

(бир вақтда)

**Мундоғки нуктадонсан?
Устодинг?**

Фурқат

Ой қасби нур қилмас то офтоб кўрмай.

Санобар

**Кўп наҳрлар йигилса, дарёйи пурдур ўлгай,
Илм аҳлидин бу мискин бир шайху шоб кўрмай.**

Фурқат

(бир вақтда)

Илм аҳлидин бу мискин бир шайху шоб кўрмай.

Муқимий

Боракалло, нодир шоирап!
Санъатимиз осмонида янги Нодира.

Ҳамма

Омон бўлинг!

Санобар

Кечирғайсиз, бир ожиза бузди одатни,
Олдингизга чиқибман мен ташлаб уятни.
Чиқмас әрдим, ғамдин хаста қалбим қўймади,
Шум тақдирдан қалбга етган зарбим қўймади.

Муқимий

Уялманг ҳеч.
Ғуссангизга мудом ўртоқмиз.

Завқиий

Нодиралар суҳбатига обдан муштоқмиз.

Санобар

Ниятимдир: шубҳа қўймай кимса бошида,
Садоқатдан қасам ичсам дўстлар қошида.

Орқа томондан Эшон мурид ва муҳалислари билан ўтади.
Эшон деворнинг нариги томонида турар әкан, кўзи Санобарга тушиди. У чексиз газабда.

Эшон

(Фурқатнинг ҳовлисига киради. Санобарнинг сўзини
бўлиб)

Ҳой, шарманда!
Ҳой, беномус!
Не қилганинг бу?

Санобар

(жасорат билан)

Отажон!

Сўзим битта!
Дил берганим шу!
(Фурқатни кўрсатади.)

Эшон

Йўқол!
`
Кет! Кет!
Кет дейман!
Шунча номаҳрам ичидагенинг қизим!
Йўқол!

Санобар

Не иложим бор
Кетмагимни менинг отам қиласа ихтиёр.

(Ҳаммага.)

Билинг, мени фақат шоир қиласа баҳтиёр.

(Кетади.)

Фурқат

Оҳ, эсиә Санобар!

Эшон

(ғазаб билан Фурқатга)
Совчиларингга мен рад жавобин берган бўлсан ҳам,
ҳеч ташвишдан қутулмадим.

Ҳамма

Бу қандай бемаъни гап!

Фурқат

Оҳ!

(ӯзиға-ӯзи.)

Эсиә Санобар!

Ҳ а м м а

(*ҳар ким ўаича*)

Эсиэ шоираб!

М у қ и м и й

(*яшонга*)

Шунча шоир, дәхқон ва косиб,
Эртан Тошкент жўнагувчи дўстга муносиб —
Мажлис қурдик. Ўзи хоҳлаб чиқди қизингиз.

З а в қ и й

Инсофли зот қизингизни демас одобсиз.

М у қ и м и й

Оқилангиз, шонрангиз, Шоирга муносиб...

Э ш о н

(*Муқимий сўвини бўлиб.*)

Бас!

Қизимни мен тутқизайми бир бенавога?
Йўлдан озган, диндан чиққан бир бедавога.

(*Фурқатга.*)

Гоҳи боён, эшонларга ҳужум әтасан,
Гоҳи руслар макон әтмиш Тошкент кетасан.
Сенга йўқ, сенга йўқ,
йўқ қизим!

Ҳ а м м а

Бу қандай бемаъни гап!

Ф у р қ а т

(ўзича)

Oz!

Эсиз Санобар!

X а м м а

(ҳар ким ўз-ўзиға)

Эсиз шониға!

Ниёзмат кириб, судбатга қулоқ солади.

Ф у р қ а т

(журъат билан)

Xа, албатта.

Қалб қийнаган саволларга изларман жавоб,
Нажот излаб халқим учун мен қетай, савоб —
Русия томон!

Э ш о н

Нажот йўлини кўрсатишга
Қодир бир худо.

Н и ё з м а т

(эшонга)

Сизга, тақсирим, интизор мурид-мухлислар.

(Шоирларга.)

Нажот йўлини ахтаришга бўлманг даъвогар.

X а м м а

Хато бу сўзингиз.

Ниёзмат

Юрт сўрашга бизлар бормиз: беклар, эшонлар.

Хамма

Хато, бемаъни гап!

Эшон

Санобарга муносибдир беклар ва хонлар.

(*Ниёзматни кўрсатиб.*)

Мана унга муносиб куёв.

(*Ниёзмат билан кетади.*)

Фурқат

Эвоҳ!

Чархи кажрафторнинг бир шевасидин доғман,
Айшни нодон суруб, кулфатни доно тортадур.

ИККИНЧИ КУРИНИШ

Фурқатнинг уйи (биринчи кўринишдаги декорация). Тонг отмоқда.
Фурқат гулзор ичидаги хаёл суребиди.

Фурқат арияси

Келмади ҳолим сўраб ул шўхи жонон бу кеча.
Шавқ ила мен ўртаниб чун шамъи сўзон бу кеча.
Оҳким, мен хаста сори қилмади ҳарғиз гузор,
Кўрмайин ул шўхни ҳолим паришон бу кеча.
Чиқса уйдин маҳвашим юз ноз бирла ваҳ нетонг,
Чиқса истиқболига журъат била жон бу кеча.
Неча кундир мен ётурман остананг ястаниб,
На эмиш ҳам айласанг бир лутфу әҳсон бу кеча.
Эътиroz әтсанг магар келмоқда сен ағёрдин
Ошкора қилма лутфинг, айла пинҳон бу кеча.
Келмади ҳолим сўраб ул шўхи жонон бу кеча.
Шавқ ила мен ўртаниб чун шамъи сўзон бу кеча.
Фурқате ҳажринг туни васлингни истаб йиглади,
Сендин ўзга ким қилур дардимға дармон бу кеча.

Фурқат интизорлар билан қўшини боққа тикилади. Санобар пайдо бўлади.

Фурқат ва Санобар дуэти.

Фурқат

Туриб ҳар әрта жононим йўлингда,
Оқарди чашми ҳайроним йўлингда,
Фалак узра малакларга етушти,
Сенга етмасму афғоним йўлингда.
Муродинг қатлим әрса келмагингдин,
Фидодир бир қошиқ қоним йўлингда.

Санобар

Кошки бир ерда бўлсак әрди, жонон иккимиз,
Кўзи шум ағёrlардин анда пинҳон иккимиз.

Фурқат

(бир вақтда)

Кўзи шум ағёrlардин анда пинҳон иккимиз.

Санобар

Ул замон сайри гулистон айласак қўл ушлашиб.

Фурқат

(бир вақтда)

Ул замон сайри гулистон айласак қўл ушлашиб.

Санобар

Рашқдин айлаб гулду булбулни яксон иккимиз.

Фурқат

(бир вақтда)

Рашқдин айлаб гулду булбулни яксон иккимиз.

Фурқат

Туриб ҳар әрта жононим йўлингда,
Оқарди чашми ҳайроним йўлингда.
Гар ўлсам интизоринг бирла Фурқат,
Етар жисмим менинг жоним йўлингда.

Фурқат, Санобар

Муродинг қатлим әрса келмагингдин,
Фидодир бир қошиқ қоним йўлингда.
Фидодир бир қошиқ қоним йўлингда.

Фурқат

Бахтиёрман, хайрият келдингиз.

Санобар

Бир худога шукрким, ҳали кетмабсиз.

Фурқат

Келмасму деб узган әдим умид риштасин.

Санобар

Наҳот келмай, видолашмай севганим билан,
Ҳам висолим орзусида куйганим билан.

Фурқат

(зўр муҳаббат билан)

Санобар!

(Ҳаяжонли.)

Ниёзбекнинг умиди зўр,
Чангал солмоқчи баҳтимиэга.

Санобар

Еғду излаб, нажот излаб йўлга чиқдингиз.
Эзгу йўлдан, шер йўлидан сира қайтмангиз.

Қасамёд этай:

Асло отам орзусига бўйин эгмасман,
Бошим олсин, Бекниёзга асло тегмасман.

Фурқат

Оҳ, Санобар!

Санобар, Фурқат

Сақлагайман хаста дилда аҳду паймон, алвидо,
Алвидо, то яхши кунда кўргунимча, алвидо.
Алвидо!

Парда.

УЧИНЧИ КУРИНИШ

Туркистон генерал-губернаторининг Тошкентдаги қароргоди. Подшоҳ Александр учничига томж кийдирилган кунга багишланниб ҳар йил ўтказиладигай традицион базм (бал). Туркистондаги рус киборларининг «ҳаймори» йигилган. Константин Буреев, Петр Громов, Маша Поливанова ва полковник Поливановлар ҳам шу сарда. Базм қизинган.

Полонез

Мехмонлар

(хор)

·Бу ажойиб базм!
Кўп улуғвор бал!

Сопранолар, альтлар

(хор)

Подшоҳи аъзам...

Тенорлар, баслар

(хор)

Подшоҳи аъзам...

Xамма

(хор)

Пойтахтда тож кийган кун.
Улуг айём бу.
Шодиёна баэм.

Xамма

(хор)

Бу ажойиб баэм.
Подшоҳи аъзам
Тахтда барқарор,
Олиймақом.
Шодиёна, улуғвор айём.

Буреев

(Громовга)

Шоир Фурқат ташриф әтилган,
Бу баэмга бўлур ҳусн.

Громов

Кўб моҳир, кўб доно.

Буреев

Шоир кўзлар халқи саодатин.

Громов

Россиянинг дўстидир у.

Буреев

Ха, рус халқининг дўстидир у.

Ҳамма

(хор)

Бу ажойиб базм!
Кўб улуғвор бал!
Подшоҳи аъзам
Пойтахтда тож кийган кун.
Петербургда шу қунларда тантана.
Шодиёна базм, улуғвор айём.

Поливанов хоними билан киради.

Поливанов

Эй, жаноблар!
Сенсацион янги бир хабар:
Базмимиизга сарт шоири ташриф буюар.

Меҳмонлар

(I группа хор)

Ким әкан у шоир?

Меҳмонлар

(II группа хор)

Ким әкан у шоир?

Маша

(губернаторга)

Ростми, жаноб губернатор?

Генерал-губернатор

Рост.
Шоир Фурқат ташриф әтилган балга.
У, кўп истеъдодли шоир.

Биз уни қўллашимиз даркор.

Маша

Фурқат?

Яъни газетаю, театримиз, виставкамиз,
машинамиз мақтаб шеър ёзган шоир?

Генерал-губернатор

Янглишмадингиз.

Поливанов

Хўқандлик у.

Маша

Ажойиб талант.

Буреев

Шеърларида айлади истеъдод зоҳир.

Бир меҳмон

Сарт ўғлидан чиқармиди дуруст бир шоир?
Ишонмайман.

Хор

(I баслар)

Ишонмайман, дилетантдир албатта.

(II баслар)

Ишонмайман, дилетантдир албатта.

Буреев

Ишонинг, Туркистон халқи кўп истеъдодли.

(Бир меҳмонга)

Сиз Фурқатни билмассиз балки.

Громов

(сүхбатга қўшилиб)

Севиб қолдик бу шоирни чин қалбдан.

Поливанов

Мана, шоир Фурқат.

Фурқат

Кечиргайсиз, қолган бўлсанм кеч.

(Шоир губернатор ва дўстлар билан кўришади.)

Генерал-губернатор

Хонимлар, жаноблар!
Машҳур шоир Фурқат
Тошкент келиб, шуҳратига шуҳрат қўшилди.

Ҳамма

(хор)

Шуҳратига қўшилди шуҳрат.

Фурқат

**Ҳалқим одатин бажо әтиб,
Дўстларга мен қучоқ очаман.
Жаҳолатдан, адоваратдан жадал қочаман.**

Буреев

Оқилона гап!

(Фурқатга.)

Раҳмат сизга!

Бир меҳмон

Ортиқчадир мунча ҳурмат
Таги паст шоирга.
Дилетант, дилетант!

Хор

(I баслар)

Таги паст шоир дилетант!

Хор

(II баслар)

Таги паст шоир дилетант!

Фурқат

Е раббий!

(Буреевга.)

Не дер булар?
Мен таги паст?

Буреев

Сиз чекманг озор.
Бу киборларда йўқ ҳаё.

Фурқат

Не саодат,
Сизнинг каби ҳамдамларим бор.

Церемонмейстр пайдо бўлади.

Церемонмейстр

Бизга ташриф буюрдилар
Улуғ меҳмонлар,

**Еухородан ҳам Ҳивадан амиру ҳонлар
юбормишлар вакиллар.**

Ҳамина катта қизиқиш билан янги меҳмонларни кутади. Амир ва Ҳива ҳоиларининг сағирлари билан беклар ва муллалар кирадилар. Улар орқасидан қимматбаҳо совғалар кўтарган навкарлар пайдо бўлади. Сағирлар генерал-губернатор билан қуюқ кўришадилар. Бу маизарани Фурқат ҳайрат ва газаб билан кузатади.

А м и р с а ф и р и

(генерал-губернаторга)

Муборакбод, эй олиймақом.
Император таҳтга барқарор бўлган айём —
Муборакбод! Муборакбод! Муборак!
Эй, Туркистоннинг волиси,
Тўю ҳангом муборакбод! Муборак!

Х о н с а ф и р и

Муборакбод, эй олиймақом.
Император оёғига қўйиб бошимиз,
Дуосини қиладурмиз тўкиб ёшимиз.
Муборакбод! Муборакбод! Муборак!

Ф у р қ а т

(ўзича)

Е раббий!
Тушимми бу ёки ҳақиқат?

Г е н е р а л - г у б е р н а т о р

Олий ҳазратларидан
Миннатдорман.
Садоқатларин еткурурман
Император олий ҳазратларига.

Ф у р қ а т

(ўзича)

Ана ҳалқ ва шоирни ҳақирловчи иккι дунё
иноқ.

Шу әмасми қора манба?
Бу сирни сезган юрак . . .
Нечун тўлмас дарду ҳасратга!

Буреев

Қаро манба, икки дунёмиз!

Ҳамма

(сафириларга хитоб билан)

Кўп раҳмат садоқатларига.

Генерал-губернаторга заррин тўн кийгиزادилар. Сўнгра амир сағирилари ва уларнинг ҳамроҳдари генерал-губернатор таклифи билан бошқа залга чиқадилар. Вальс (трио) бошлиланади. Биринчи вальс охирида бир тўда ёш офицерлар Машани ўраб оладилар, ундан роялга машқ қилишини, қўшиқ айтишини илтимос қиласдилар. Маша роялга яқинлашади, ўзи рояль чалиб, ёшлик ҳақида қўшиқ айтади.

Маша қўшиғи

(Ёшлик вальси)

О, ёшлик, о, ёшлик! Гўзалсан баҳордек,
Висолинг саодат келтирур оламга.
Нафасинг бахш этар завқ-шавқ ҳар дамга.
Ҳам ҳаёт, ҳам сурур, ҳам бахт одамга.
О, ёшлик, ёшлик!
Садоқат, муҳаббат саройи сенда,
Оламнинг чиройи сенда!
Сенда, сенда!
Сен гўзалсан, гўзал, гўзал.
Саъвалар, булбуллар хиргойи сенда,
Сенда, сенда!
О, ёшлик, о, ёшлик! Гўзалсан баҳордек,
Нафасинг бахш этар завқ-шавқ ҳар дамга.
О, ёшлик, о, ёшлик гўзалсан, гўзал.
О, ёшлик, ёшлик!

Ҳамма хор вальсга қўшилади.

Ҳамма

Оҳ, қандай ажойиб бу айём, бу кеча,
Қалбимиз ёритар улуғ ком бу кеча.

Ўйнайлик тонггача, куйлайлик тонггача,
Ҳаётнинг завқини сурайлик бу кеча,
Шоҳона базмимиз гулласин тонггача.
Музика гулдурос, лиммо-лим қадаҳлар,
Шифтларда қандиллар қўёшдек ярқирап,
Сузилган кўзларда муҳаббат чарақлар.
Ўйнайлик тонггача, куйлайлик тонггача
Ҳаётнинг завқини сурайлик бу кеча.
Шоҳона базмимиз гулласин тонггача.

Церемония

Азиз меҳмонлар, боққа ташриф буюрсинлар!

Меҳмонлар аста-секин чиқиб кетадилар. Саҳнада ёлғиз Фурқат хаёлларга чўмган ҳолда қолади. Рояль олдига келади, чалиб кўради.

Фурқат

(хаёл суріб)

Аё Фурқат, қулоқ сол забт әтиш хуш,
Ки шояд наслимиэ солғай дебон гўш...

Бурев

(Фурқатга яқинлашиб)

Азиз дўстим Фурқат, хаёл сурмоқдасиз?

Фурқат

Ҳа, ширин хаёллар! Ажойиб базм!
Экандур нағмаи Русия дигар,
Ани асбоби ҳам ғайри муқаррар.
Мусулмон ичра лекин нағма кўп бор,
Чунончи ғижжагу танбуру сетор,
Дутору аргунун, қонун ила руд,
Рубобу доира, чангу наю уд.

Маша, Громов ва яна бир неча меҳмонлар пайдо бўлиб Фурқатга қулоқ соладилар.

Фурқат

На суд аммоқи йўқ устоди комил,
Эмас таълими ҳам онинг таомил.

Генерал-губернатор амир ва хон сафирилари ва бир неча меҳмонлар билан залга кириб, Фурқат сўзига қулоқ солади.

Фуркат

Русияни азимдан бизлар
Ибрат олсак арзирликдир.
Мусулмон қизлари қани әнди
Шу аёлдек әркин, ҳур бўлса.

Генерал-губернатор

Янглишасиз.

Фуркат

Хўш?

Генерал-губернатор

Ҳар бир ҳалқнинг урфи бор, одати бор.
Биз уларни бузишга ҳеч чўзмагаймиз қўл.
Фақат аёл әмас дўстлар. Туркистанда ҳол —
Биз келгунча қандай бўлса
Худди шу аҳвол ўзгартилмай сақланажак.
Бу абадийдир.
Император иродаси шундай,
Бу қатъийдир. Қатъий.

Фуркат

Бу не хўрлик! Ҳайҳот!

Ансамблъ

(Ҳар ким ўзича)

Буреев

Рус ҳалқи-чун бундай сўзлар әмасми хўрлик?
Ҳа, хўрлик!

Громов

Рус ҳалқи-чун бундай сўзлар әмасми хўрлик!
Ҳа, хўрлик!

М а ш а

Рус халқи-чун бундай сўзлар әмасми хўрлик!
Ҳа, хўрлик!

Б у р е е в

Туркистонда шундай аҳвол қолмас абадий
Қолмас албат бундай.
Хўрлик, хўрлик.

Г р о м о в

(бир вақтда)

Туркистонда шундай аҳвол қолмас абадий.
Йўқ, қолмас албат.

Ф у р қ а т

Оҳ, бу қандай хўрлик. Қандай хўрлик!

Г е н е р а л - г у б е р н а т о р

Туркистонда шундай аҳвол қолур абадий
Ҳа, шундай!
Бу қатъий!
Олий ҳазрат иродаси шундай.
Бу қатъийдир.

Г р о м о в

Наҳот мен адашғанман?

М а ш а

(бир вақтда)

Наҳот мен адашғанман?

П о л и в а н о в

(бир вақтда)

Туркистонда шундай аҳвол қолур абадий!

Фурқат

Туркистонда шундай аҳвол қолмас абадий.
Йўқ, қолмас бундай хўрлик.

Громов

Бундай аҳвол қолмас абадий.
Йўқ, қолмас албат.

Бир меҳмон

Туркистонда шундай аҳвол қолур абадий.

Маша

Оҳ, қандай хўрлик! Қандай хўрлик!

Хор

Туркистонда шундай аҳвол қолур абадий.
Ҳа, шундай. Бу қатъий.
Олий ҳазрат иродаси шундай.
Бу қатъийдир. Бу қатъий.

Фурқат

Жаноб губернатор!
Жаноблар!
Бир дақиқа сизларни банд әтайин аммо,
Кўп ҳалқларга оид әрур ушбу муаммо...

Генерал-губернатор

(Фурқатнинг сўзини бўлиб)

Муаммолар ҳал әтишга бошқа одам бор,
Император.
Мадҳ ўқимоқ шоирдан даркор —
Улуғ зот шарафига. Вазифангиз шу.
Хирадмандлар орасида бўлажак кулгу,
Кимки билмас ўз мавқеин ҳам вазифасин.

Ф у р қ а т

(*ъзича*)

Оҳ, бу қандай хўрлик!
Қандай хўрлик!

(*Ҳаммага мурожаат қилиб*)

Агар шоир қаламини муқаддас билса,
Маддоҳликни пеша әтиб бўлмас таъмакор.
Маддоҳлик-чун бунда таклиф әтилган бўлсам,
Бу маъвода қоломасман. Менгадир бу ор.

(Чиқиб кетади.)

М а ш а, Г р о м о в, Б у р е е в

Бу — шоирга ҳақорат!

Г е н е р а л - г у б е р н а т о р, П о л и в а н о в,

Б и р м е ҳ м о н

(хор, киборлар)

Бу қандай одобсизлик!

Г р о м о в

Мен ҳам бунда қолмасман,
Шоир изидан кетмоғим даркор.

М а ш а

(*Громовга*)

Оҳ, кетманг.
Бошингизга ортасиз бало,
Ортасиз бало.

Б у р е е в

Мен ҳам бунда қолмасман,
Шоир изидан кетмоғим даркор.

(*Кетади.*)

Поливанов

Одобсиэлиқ олий ҳазратга!
Эй, нодонлар!
Бошингизга ортасиз бало,
Ортасиз бало.

Генерал-губернатор

Одобсиэлик!
Олий ҳазратга бу ҳақорат.

Бир меҳмон

Паст пастлигини қилди,
Тўхтанг, ҳали сиз тортасиз муносиб жазо.

Ҳамма

(хор)

Бу даҳшат, бу пастлик.
Олий ҳазратга бу ҳақорат.
Паст пастлигини қилди,
Олий ҳазратга ҳақорат.

Громов, Буреев ва бир неча ёш офицерлар шонрга
хайриходлик юзасидан залдан чиқиб кетадилар. Ҳамма газабда.

ТУРТИНЧИ КУРИНИШ

Тошкентдаги Кўколдош мадрасаси олдида хилватда, муаззам бир чинор тагида Фурқат маъюс ўтирибди.

Фурқат

(речитатив)

Бераҳмлар тирнадилар
яна ярамни...

Ария

Билолмасман, менинг бошимга тушган бу нечук савдо?
Қарорим йўқ, қуюн янглиғ, на менда манзилу маъво.

Биёбони таҳийорда қолибман волаю танҳо.
На ёру ҳамдамим бордир, на қўлда ҳосили дунё,
Замона пурхатар, душман ададсиз, дўст бепарво.

Фалак, тоқинг бузилсин, кўп балоларга дучор этдинг,
Қулоқ солмай фигонимға мени кўп bemадор этдинг.
Бирор ишқида анжоқ, нотовону дилфиғор этдинг,
На қилсанг қилғил әнди, ҳаддин оша интизор этдинг.
На ёру ҳамдамим бордир, на қўлда ҳосили дунё,
Замона пурхатар, душман ададсиз, дўст бепарво.

Буреев пайдо бўлади, Фурқат ёнига келади.

Буреев

Азиз дўстим Фурқат, кўп қайғурманг,
Азалдан ҳам доно инсон —
Ҳаёти гурбат ва кулфатларга тўла.
Яна бир совуқ хабар —
Громовни мансабидан бекор қилдилар.

Фурқат

Нега? Менга хайриҳоҳлик қилгани учун?

Буреев

Йўқ. Золимликни тубанлик деб билгани учун.

Фурқат

Зўр мусибат... Не қилади Маша бечора?

Буреев

Рус аёлининг тақдири шу: доим овора,
Иккаласи жўнаб кетди Хўқанд шаҳрига,
Шукур қилинг дуч келмаса подшоҳ қаҳрига.
Сиз қайғурманг.
Доим шу аҳвол
Киборлар орасида.

Буреев арияси

Доно шоир қисматида шундай кулфат бор:
Каро кучлар берур доим шоирга озор.

Аммо тунда чақнагандек ёрқин бир чақмоқ,
Даҳоси-ла шоир қилур зулматни оппоқ,
Миллионларга шоир очар порлоқ истиқбол.
Сизга, Фурқат, мұяссардир буюк шу иқбол.
Сиз соғтан нур асрлардан ўчмайди асло.
Сиз айтган сүз ҳам диллардан ўчмайди асло.
Келур күнлар, ҳалқаримиз күргаймиз озод,
Маърифатнинг боғларида ҳам күргаймиз шод.
Ушланг қўлим, дўстликимиз самимий, ҳалол,
Дўстлик бўлса, ҳалқаримиз билмагай завол.

Мадрасадан муллабаччалар, ҳар томондан оломон — руслар, ўзбеклар, қозоқлар, татарлар тўпланади.

Е ш ш о и р

АЗИЗ ДЎСТЛАР!
Мавлоно Фурқат янги ижодларидан бизни баҳраманд
қилсалар.

Ҳ а м м а

(хор)

Сўраймиз шоир Фурқатдан.

Ф у р қ а т

Эй, суханвор, нуқтарас аҳбоблар,
Фазл бобида дури ноёблар,
Қилиб таклиф бир зоти кироми,
Кеча гимназия кўрдим тамоми...
Будир даврони фархунда нишони,
Замон ўлди ўрусия замони,
Бўлиб шул аср ҳикмат аҳли ҳадсиз,
Урисдир аҳли донишманд ададсиз.

Ҳ а м м а

Браво, браво, шоир Фурқат.

Ф у р қ а т

Неча иш илм бирла бунёд қилди,
Хусусан тилагиром ижод қилди.

Неча илму, неча фан андин ижод
Ўлуб хосиятидир олам обод...
Музтариб ҳалқим ўёнсайди дебон,
Илм сари ҳам йўл олсайди дебон,
Алғараз бу кеча, эй, аҳбобилар,
Тонгфача ўчди кўзимдин ҳоблар.

Бурев

Раҳмат шоир!

Ешшоир

Раҳмат устод!

Хамма

Раҳмат шоир!

Фарзинжон

Устод! Устод!
Гуноҳкорман, эсиб бало саҳросидан ел!
Мажбур бўлдим келтиришга мен мудҳиш хабар.
Мана, Ҳўқанддин хат.

Фурқат

(ҳаяжон билан хатни олади ва кўздан кечиради.)

Муқимийдан хат:

(Хатнинг айрим жойларини ташлаб ўқий бошлиайди.)

«Менга йўқ сендин ўзга бир мувофиқ,
Нечунким аҳли дилсан, ёри содик.

Ҳўқандда пок юзингга интизор кўп,
Ўзингга ҳам сўзингга интизор кўп.
Йўлингга интизордир ул Санобар,
Ниёзбек ҳам турибдир тўйга тайёр»...

(Фарёд этапи.)
Ҳайҳот!

Ҳўқандга, Ҳўқандга!

(Шошиб чиқиб кетади.)

Унинг орқасидан **Буреев** ва **Фарзинжон** кетади.

Парда.

БЕШИНЧИ КУРИНИШ

Ҳўқанд шаҳрида сайилгоҳ. Илк тонг пайти. Бир ёқда — хонақоҳ, унинг атрофида камбағал ҳаляқ йигилган. Камбағаллар Эшон Мұхаммад Саиднинг хонақоҳдан чиқишини кутадилар. Камбағал ҳаляқ ҳор бошлигандан, унга қабристондаги паранжили хотинара қўшилади.

Ҳалқ хори

Эй, тангри, сен оғоҳ бўл, биз баҳти қаролардан,
Мазлуму, гадоларни сен сақла балолардан,
Раҳминг-ла ҳолос айлаб, оламни жафолардан,
Жумлан мусулмонни сен асра қазолардан.

Келгайму бу оламга бечорани ёқловчи,
Мазлумга назар айлаб, ҳолини сўроқловчи,
Золимга итоб айлаб, зулм йўлинни боғловчи,
Эй, тангри, сен оғоҳ бўл, биз баҳти қаролардан.
Оллоҳ! Бизга раҳм эт!

Сағнага **Фурқат**, **Буреев**, **Муқимиий**, **Громов**, **Фарзинжонлар** кириб келадилар.

Фурқат

(*Буреевга*)

Мана, дўстим, ҳалқимнинг ҳоли.

Буреев

Оғир аҳвол.

Муқимиий

Ҳа, оғир аҳвол.

Эшон Муҳаммад Санд хонақоғдан чиқиб, фақат саломлашиб ўтиб кетмоқчи бўлади. Амио халқ унинг йўлини тўсади.

Xамма

Ҳазрат, раҳм әтинг.

Қутқаринг зулмдан.

Золимлардан дод.

Уроҳ

Мингбоши Ниёзмат зулмни оширди!

Ерларимизни сувсиз қолдирди. Золимдан дод!

Xамма

Золимдан дод!

Сувсиз қолдирди ерларимизни.

Эшон

Болаларим,

Бу дунё деб чекманг мاشаққат.

Ед әтинглар доим худони.

Худо деган барча муслимнинг,

Роҳат топар жаннатда жони.

Халқ

Яна шу жавоб,

Шўримиз қурсин.

Еромат

Ниёзматнинг нияти ёвуз.

Еримизни сотишга мажбурур қилмоқда. Золимдан дод!

Xамма

Золимдан дод! Сувсиз қолдирди ерларимизни.

Эшон

Нажот тиланг ёлғиз худодан.

Бурев

Оғир аҳвол!

Муқими

Ҳа, оғир аҳвол.

Фурқат

**Ҳалқим заволи —
Хуноб этмас ҳеч бир эшонни.**

Эшон

Фурқат, Фурқат!

Ҳалқ

(шоирни таниб, хурсанда)

**Фурқат, Фурқат.
Мавлоно Фурқат!**

Эшон

(давом этиб)

**Йўлдан урма сен мусулмонни!
Ибодатдан қайтарма уни.**

Фурқат

**Ибодатдан кўра беҳисоб —
Мазлум бошин силамоқ савоб**

Бурев

Доно жавоб.

Муқими

Доно жавоб.

Ҳалқ тантана билан шонрни қуршаб олади.

Ҳ а л қ

Офарин, шоир!

Муқимий

Омон бўл, шоир!

Ҳ а л қ

Хуш келибсан, бизга далда берувчи!
Омон бўл сен, зулмга зарба берувчи!

Эшон

(ҳасад билан, ўзиға-ўзи)

Ё, олло, бу қандай ҳурмат.

(Ўз ўйлари билан банд, чиқиб кетади.)

Ҳ а л қ

(Фурқатга)

Омон бўл, омон, нодири замон!

Фурқат

Биродарлар, миннатдорман ҳурматингиздан,
Ўлгунимча бўлай доим хизматингизда.

ОЛТИНЧИ КУРИНИШ

Эшон Муҳаммад Сайд уйида меҳмонхона. Санобар югуриб
киради.

Санобар

Эй худойим, гуноҳкорман, кечир мени,
Гуноҳкорман, кечир, эй худо.
Ғолиб келур қалбимда вафо.
Эй худойим, тўзим бер менга.

Икки савдо ўт солур танга.
Иродасин рад этсам агар,
Отам мени қилур оқпадар.
Адо этсам отам сўзини,
Ҳеч кўрмасман Фурқат юзини.

(Ўйга толади, кўчага қараган ойнак олдида туриб,
интизорлик билан.)

Шу ердан ўтар, кутиб турайин,
Севгилим юзин сўнг бор кўрайин.

Санобар арияси

Термулиб, қон йиглаюб, мен ошиқона кўз тутай.
Юзи гул, лаъли лаби ул жонажона кўз тутай.
Үйнатиб келгай самандин, эй улус, ман айла кўз,
Интизоридин қолон шўхи замона кўз тутай.
Ғам танаъум эрди доим Фурқати дилдор аро,
Ҳар сўзи жон бергувчи ширин забона кўз тутай.
Бошима солса маломат қушлари кошонае,
Ишқида ашкимни айлаб дона-дона кўз тутай.

Эшон пайдо бўлади. Қизини бу ерда кўриб, ҳайрон ва даргазаб.

Эшон

Санобар?!
Не қилиб турибсан меҳмонхонада?

Санобар хижолат, индаёлмай, гуноҳкорларча ерга тикилади.

Е Фурқатни кўришга чиқдинг?

Санобар

Кечиринг, ота, мен гуноҳкорман,
Кўришга уни кўп интизорман.

Эшон

Беҳаё қиз! Қайт сен Фурқатдан!

Санобар

Асло қайтмасман.

(Отасининг оёғига ўзини ташлаб ялинади.)

Бошим олинг, мана мен тайёрман.
Жудо әтманг аммо Фурқатдан.

Иккаласи ҳам ўйланиб қоладилар ва ўзига-ўзи гэпирадилар.

Эшон

Айбим не худо.
Бошимга солдинг оғир муаммо?

Санобар

(бир вақтда)

Айбим не худо.
Тингламас отам, қылсам илтижо?

Эшон

(Санобарга)

Орзумдир сени кўрмак баҳтиёр,
Аммо отангнинг не иложи бор,
Севганинг менга бўлмади сафдош,
Тошкентда яна қилди бизни фош.

Санобар

Йўқ, йўқ,
Маърифат учун у наъра тортди.
Халойиқ ичра шуҳрати ортди.

Эшон

Елғон! Фурқатни лаънатлар ҳамма!

Санобар

Ишонмайсизми? Қулоқ солинг.

(Ташқарига ишора қиласади.)

Ташқаридан тантана билан Фурқатни қузатиб бораётган ҳалқнинг овози әшитилади.

Ҳалқ овози

Хуш келибсан бизга далда берувчи,
Омон бўл, сен зулмга зарба берувчи.

Шовқин билан ҳалқ ўтиб кетгани әшитилади. Эшон ўйланиб қолади.

Эшон

(афсус билан, аллақандай иккиланишда ўзиға ўзи)

Рақибим қўли кун сари баланд,
Не режа тузай қилмоқ учун банд?

Санобар

(отасига)

Икки юракка соласиз оғу, ·
Айтинг, отажон, инсофданми шу.

Эшон ўйланишда давом әтади. Санобар яна унинг оёғига йиқилиб ялинади.

Эшон

(уийдан чиқиб, қизиға)

Енгдингиз мени сен ва у шоир —
Қалбларга олов ёқишига моҳир.
Кўзим юмулмай орзумга етай,
Ёлғиз боламнинг баҳтини кўрай.
Юртга қарорим тез әълон әтай,
Янаги шанба тўйинг ўтказай.

Санобар

(отасини құчоқлайды)

Оҳ, отам, отам!
Меҳрибоним отам!

(Хаёлига Фурқатни келтириб, чексиз хурсанд.)

Сен енгдинг, Фурқат, шоир ва доно!
Муборак бўлсин тўйлар, мавлоно.

Эшон ҳамон аллақандай ўйлар асоратида боши солиқ, жим қолади.

Эшон

Тузиб режа,
Қилай уни тузоққа банд?

ЕТТИНЧИ КУРИНИШ

Хонақоҳининг ичи. Эшон Муҳаммад Сайд ёлғиз ўйга толиб ўтиради.

Эшон

Ўйларим менинг, ўйларим!
Ўйларимнинг сўнгги йўқ!
Үн беш йилки, мен шу ўйлар асоратидаман.
Аммо қайда нажот? Қайда нажот?
Замон тескари айланмоқда. Авом итоатдан чиқмоқда...
Нима бўлди оламга?
Йўқ, йўқ! Биз ё ҳалок бўламиз, ё тантана қиламиз!

Эшон арияси

Не замонки, ҳар куни кўнгулда дарду изтироб,
Дилни қийнар минг муаммо, ҳеч бирига йўқ жавоб.
Эътибори кетди диннинг, фойдасиз панду итоб,
Ҳалқ ичиди кун сайин кофирнинг дўсти беҳисоб.
Эй худойим, бу балодан қолмади ҳеч биэда тоб,

Сен паноҳ бўл, сен мадад бер, бўлмайик ортиқ хароб.
Не замонлар бор әдиким, ҳукмифармо биз әдик,
Барча муслим олдида устоди танҳо биз әдик,
Ҳонлару бекзодаларга қўлда ассо биз әдик.
Барча дардларга шифо бергувчи маъво биз әдик.
Бош кўтаргаймиз газаб-ла, қолмади ҳеч биэда тоб,
Эй худойим, сен мадад бер, бўлмайик бизлар хароб.

Ҳаляжонда Ниёзмат югуриб киради.

Ниёзмат

Ҳазратим, даҳшатли хабар әшиитдим, ростми?

Эшон

Рост. Санобарни берадиган бўлдим Фурқатга.

Ниёзмат

Бу мумкин эмас!

Эшон

Иложим йўқ, ёлғиз болам севар шонрни. ,

Ниёзмат

Бу ишингиз хониллик. Қўзғолон режаси бузилур әнди.

Эшон

Хотиржам бўл, бек. Қўзғолон режаси сира ўзгармайди.

Ниёзмат

Ўзгартирсақ-чи? Бекор қиласак-чи?

Эшон

Йўқ!

Ниёзмат

Рус подшоҳи бизга дўстлик қўлини чўзмоқда.

Эшон. Аммо унутма, мусулмон авом ҳам рус халқига дўстлик қўлини чўзмоқда. Фурқат уларни бирлаштироқчи. Улар бирлашсалар, рус подшоҳининг ҳам, бианинг ҳам уйимиз куяди... Низо! Ҳалқлар орасида ниزو — бизга нажот... Шанба оқшоми тўй бўлади, фақат сенинг тўйинг әмас, Фурқатнинг тўйи.

Ниёзмат (разабда). Фурқатнинг тўйи?!

Эшон. Ҳа, Фурқатнинг тўйи, Ҳўқанддан ва атрофдан минглаб муридлар йигилади. Никоҳ ўқилгандан кейин, мен қўзғолонга фотиҳа бераман. Сен янги шаҳарни босасан, уйқуда ётган бединларни қирасан, хон саройи устига кўк байроқ тикасан.

Ниёзмат (эшоннинг ниятини тушуниб). Никоҳдан кейин әса, эшонимнинг куёви ўз Санобари учун бизнинг тарафимизни олишга мажбур, шундайми, ҳазратим?

Эшон. Баракалло! Ҳудди шундай!

Ниёзмат

(ўзиға ўзи)

Йўқ, бермайман Санобарни гадога.
Бу гадонинг бошин тикай балога.

Муридлар кирадилар. Ибодат бошланади.

Ҳамма

Парвардигор, имонимизни сақла!

Муридлар

Жонимизни, молимизни асрагил.

Ибодат тамом бўлади.

Эшон

Муридлар, сиз кўпдан кутган шарофатли кун яқин.
Қишлоқларга, овулларга тарқалинг.

Муридларимни, содиқ қулларимни йигинг,
Янаги шанба тўй.
Тўй кунида фармонимни кутинг.

Муридлар

Интизормиз!

Ҳамма тиз чўкади.

Эшон

Бошлагаймиз ҳарбу зарбни, қасдимиз — олмоқ қасос!

Ҳамма

Қасдимиз — олмоқ қасос!

Ниёзмат

Ҳону мону жонни тикдик, кийгумиз қондин либос!

Ҳамма

Кийгумиз қондин либос!

Эшон

Тиз чўкиб ичдик қасам биз, э худоёй ҳақшунос,
Қонимизнинг ҳаққига сен қил гуноҳлардан халос.

Ҳамма

Қонимизнинг ҳаққига сен қил гуноҳлардан халос.

Парда тушади.

Саҳна

Санобар ёлғиз. Үз қаллиғига қийинқ (белбоғ) тикиб ўтирибди

Санобар романси

Сурғали ҳолимни, эй соҳиб қалам, кел әртароғ,
Йиғламоқдин қолмади кўвларда нам, кел вартароғ!

Сендин айру гүшән җижрон аро ёлғиз топиб,
Үртага олди мени дарду алам, кел әртарօғ!
Марҳабо, бош устина, айлаб қарамлик шахсувор,
Күзларимни устина қўйғил қадам, кел әртарօғ!
Муддатедур даҳр аро топмай вужудингдин сўроғ,
Эл аро анқо каби бўлдим адам, кел әртарօғ.
Эй хуш ул тунлар фироқинг ёдима келмас әди,
Билмайин комим висоли мугтанам, кел әртарօғ,
Фурқате, ошуфта дил то чанд тортар интизор,
Дилда тоқат қолмади, жоним-танам, кел әртарօғ.

САККИЗИНЧИ КУРИНИШ

БИРИНЧИ САҲНА

Хўқандда машҳур «Гишткўпrik»—эски ва янги шаҳар (рус аҳолиси яшайдиган жой) ўртасидаги чегара. Бу кўпrik катта гулзор олдида бўлиб, унга эски шаҳардан бир неча кўча чиқади. Кўпrikка кўндаланг қилиб бир неча арава қўйилган, қандайдири кишила ру бу араваларни шошилинич равиша бир-бирига боғламсқдалар. Бу кишиларга Хўжа Солиҳ бошлилик қиласди.

Коронги тун. Ниёзмат пайдо бўлади. Хўжа Солиҳни у бир ёққа тортиб, сирли гаплашади.

Ниёзмат

Ишлар қалай?

Солиҳ

Ҳамма нарса тахт.

Ниёзмат кўпrikдаги араваларни кўздан кечириб, тўсиқнинг маҳкамалигига қаноат досил этади.

Солиҳ. Ўзимиз араваларни олиб ташламағунча ҳеч ким у ёққа-бу ёққа ўтолмайди.

Ниёзмат. Раҳмат!. Никоҳ ўқилиши биланоқ бу ёққа муридлар етиб келади. Кўпrikни очиб, у ёққа дарров ўтказиб юборасан. (Янги шаҳар томонини кўрсатади, ёлғиз қолиб тантана билан ана атрофни кўздан кечиради. Ишларнинг боришидан у жуда хўрсанд.)

Ниёзмат арияси

Мен бекман, мен бекман, менинг авлодим
Беклиқдан ўзгани билмаган асло.
Мен бекман, мен бекман, менинг аждодим
Бирорга итоат қилмаган асло.
Е ўлай, ё бўлай дедим ҳукмрон,
Шу йўлга ишқни ҳам қилдим мен қурбон.
Эй Фурқат, шошилма, қилма тантана!
Бошингга кулфатлар соламан яна.
Тантананг азага айлантиргайман,
Тобутинг устида базм қургайман.

Узоқдан ялла қилиб келаётган куёвнавкарлар овози әшитилади.

Ниёзмат

Ана «куёв тўра»— Фурқат.
Сен тўйга әмас, азага шошиляпсан.
Кел, кел, ўзим кутиб оламан.

(Хўжа Солиҳга.)

Ҳушёр бўл!

Ҳайр.

(Кетади.)

Ялла овози боргани сари яқинлашади.

Ялла

Жаннатни гулларидан гулзорингиз чиройлик,
Ҳуру пари ювидан рухсорингиз чиройлик.
Кўрганда қоматингиз бўлгай хижил сановбар,
Товусни жилласидан рафторингиз чиройлик.
.Олма қизил юзингиз, бодом әрур кўзингиз,
Таърифи амжирингиз, анорингиз чиройлик.
Ҳар қанча айласангиз, келмас малол ҳаргиз,
Яхши әрур жафонгиз, озорингиз чиройлик.

ИККИНЧИ САҲНА

Эшон Муҳаммад Санднинг уйида тўй. «Андижон самоси» айтилади.

Қизлар «Катта ўйин»га тушадилар. Деворлар ортидан мўраловчи эркаклар чирманда билан уларга жўр бўладилар.

УЧИНЧИ САҲНА

Эшон ҳовлисиининг бир чеккасидан Эшон Муҳаммад Сандва Ниёзбек пичирлашиб ўтадилар. Улар орқасидан сөздирмай борувчи Санобар уларнинг пичирлашларини ёшитади, даҳшатга тушади, бир зум йўқ бўлиб, қўлида паранжи билан қайтади ва қаёқчадир шошади.

ТУРТИНЧИ САҲНА

Садна ўзгаради. Яна «Гишткўприк» олдида куёвнавкарлар. Фурқат ва унинг дўстлари пайдо бўладилар. Чирманда ўйин бошланади (эркаклар ўйини). Ўйин авважа чиққанида, куёвнавкарлар кўчалардан бирига йўналадилар, аммо уларни хотин кишининг ҳичқириғи тўхтатади. «Тўхтанг, тўхтанг!» деб саднага ҳаяжонланган Санобар югуриб келади. Ҳамма ҳайрон.

Xамма

Келин бу ерда?

Тўй кунида?

Не бахтсизлик?

Фурқат

Санобар?

Санобар

Ҳа, менман, бахти қаро Санобар.

Фурқат

Не бахтсизлик юз берди яна?

Санобар

Шум хабар әшиётдим: отам бизнинг тўйимизни қўзғолонга айлантироқчи. Янги шаҳарға ҳужум этмоқчилар.

Фуркат

Е раббий!

Мукимий

Қандай маккорлик!

Хамма

Қандай маккорлик!

Фуркат

Тездан беҳуда қон тўкишнинг олдини олмоқ керак.
Рус дўстларимизни огоҳлантиromoқ керак. Улар гафлат
вийкесидадир. **Фарзинжон!**
Тез, тез янги шаҳарга чоп, чоп!

Фарзинжон

Устод, у ҳолда тўйингиз бузилади.

Фуркат

Ҳозир буни ўйладиган пайт әмас.

Фарзинжон кетади.

Санобар

Муридлар ҳозир бу ерга етиб келади.

Фуркат

Тез рус дўстларимиз олдига шошмоқ кера.

Ерат

(ҳаяжонда)

Улар гафлат уйқусидалар!

Ўроғ

Үйғотмоқ керак!

Фурқат бошлиқ ҳамма күпrik томон отилади. Аммо Ҳўжа Со-
лиҳ бошлиқ муридлар пайдо бўлиб, уларнинг олдини тўсади.

Солих

Тўхтә, рухсат йўқ!

Фурқат

О, Ниёзмат, ишни пухта қилган өкансан!

Босиб келаётган оломоннинг ҳайқириги эшитилади.

Санобар

Муридлар келяпти!

Муқимий

Ана, газавот бошланди!

Муридлар

Қўзғолон! Қўзғолон!
Ё оллоҳ, мадад бер биэга.

Қуролланган кишилар саёнага кирадилар.

Фурқат

Тўхтанг!
Муридлар! Мен шоир Фурқат —
Қулоқ солинг!

Муридлар, Ниёзмат, Ҳўжа Солих
Фурқат! Бу ерда?

Муқимий

Билингким, сизни эшон алдамишдир,

Ниёзмат ҳам сизга ёлғонламишдир.
Алар истар: яна хону бек ўлсин,
Тириклик ҳам яна ўтмишдек ўлсин.

Муридлар

Оғзингни юм! Бадбахт!

Муқимий

У кунларни худо кўрсатмасин ҳеч,
Балолар бошимизга қайтмасин ҳеч.

Фурқат

Қачон Руся халқи келди бизга,
Ушанда кирди тинчлик юртимизга.
Беку хонлар нифоқидин омонмиз,
Яна илму ҳунарга ошёнимиз,
Нажотдир иттифоқ Руся бирлан,
Бўлайлик у билан бир жон ва бир тан

Оломон иккиланиб, тек қолади. Эшон пайдо бўлади.

Эшон

Бас!

Ниёзмат

Мусулмонларни йўлдан урма,
Сен гуноҳкор!

Фурқат

Мен ҳақлиман.

Эшон

Болаларим, бўшашманг,
Фурсатни қўлдан берманг!

Ниёзмат

Бўшашманг, фурсатни қўлдан берманг.

Эшон

Ўлдирган гози, ўлган шаҳид.
Ўлдиринг кофирларни, ўлдиринг!
Қўзғолон!

Фурқат ва дўстлари

Тўхтанг! Тўкмангиз қон!

Оломон янги шаҳарга отилади, аммо у ёқда черков бонг уради. Замбарак овози муридларни тўхташга мажбур әтади. Ҳамма ваҳимада жим қолади. Огоҳлантириш учун отилган замбарак ўқлари оломон устидан гулдурос солиб ўтади. Янги шаҳар аҳолиси пайдо бўлади.

Громов

Раҳмат сизга шоир Фурқат!

*•

Буреев

Доно Фурқатга шарафлар бўлсин.

Ҳамма

Доно Фурқатга шарафлар бўлсин.

Эшон

Оҳ, фурсат қўлдан кетди!

(Ҳушидан кетади.)

Кўпrikning нариги томонида Поливанов бошлиқ рус аскарлари пайдо бўлади. Кейинчалик уларга Фурқатning рус дўстлари ҳам келиб қўшилади.

Ниёзмат

Оҳ, омад қўлдан кетди. Мусулмонлар! Эшон ҳазратлари дунёдан ўтмоқда, қилинг тавба.

Оломон

Худо, сақла ўзинг!

Фурқатдан ташқари ҳамма мусулмонлар тиз чўқади. Эшон ўзига келиб бош кўтаради, атрофга тикилади, Фурқатга кўзи тушади.

Эшон

Фурқат, даҳрий Фурқат, сен ҳамон тавба қилмайсанми?

Фурқат

Йўқ, мен ҳақлиман.

Ҳамма

Яша, доно шоир!

Эшон

Лаънат сенга, даҳрий, лаънат!

Ҳамма

Бу қандай гап?

Санобар

Ҳайҳот, шўрлик шоир.

Фурқат ва дўстлари

Шоирга шон-шарафлар!

Эшон

Санобар!

Санобар

Отажон!

Эшон. Сен гуноҳкорсан. Отангнинг розилигини олам десанг, сен ҳам лаънатла Фурқатни!

Санобар даҳшатда.

Ҳ а л қ

Бу — золимлик.

С а н о б а р

Эвоҳ! Бу — мусибат!

(Паузадан кейин.)

Йўқ, йўқ, Фурқат ҳақли!

(Фурқатга.)

Шарафлар бўлсин сенга, Фурқат!

Э ш о н

(даҳшатда)

Е олло!

(Санобарга.)

Лаънат сенга!

Үлади. Уни олиб чиқиб кетадилар.

Ф у р қ а т

Оҳ! Эсиз Санобар!

Ҳ а л қ

Эсиз шоир!

Муриллар билан әшонни олиб кетган Ниёзмат қайтади.

Н и ё з м а т

Йўқ!

Мен бекман, мен бекман, менинг авлодим

Бирорга бўйин әгмаган асло.

Мен бекман, мен бекман, менинг аждодим,

Ҳиссасини бирорга бермаган асло.

Х а л қ

Бу — жаҳолат!
Қандай маккор!
Қўлингни торт!

Санобар Фурқатни мудофаа әтмоқчи бўлиб, орага киради. Ниёзматнинг личори унинг кўкрагига қадалади. Санобар йиқилар ёкан, Фурқат уни суяб қолади. Поливанов буйруғи билан солдатлар Ниёзматни қамоқча оладилар.

Х а л қ

Қотилга ўлим!

Ниёзматни олиб кетадилар.

Санобар

(Фурқат қўлида жон берадетиб)

Алвидо, севгилим! Шарафлар бўлсин сенга, эй шонир!

Фурқат арияси

Тушиб бошимга кулфат лаҳза-лаҳза,
Чекарман ранжу ҳасрат лаҳза-лаҳза.
Нетай, бермас омон даврон жафоси,
Магар ғам бўлди қисмат лаҳза-лаҳза.
Нетай, жавридин ўлса рўзи равшан —
Кўзимга бўйла зулмат лаҳза-лаҳза.
Ғами ҳижрон ҳужум айлаб дамо-дам
Чекар тифи балият лаҳза-лаҳза,
Мақомим әнди саҳро, лола янглиғ —
Юракда доғи Фурқат лаҳза-лаҳза.

(Авансценада музикасиз)

Фалакнинг жавридин бағрим тўла қон.
Умид-орзуласирим кул әтди даврон...
Келар авлодлара оҳим етурму?
Тотувлик, иттифоқлик уйгатурму?

Парда.

1962

ФИДОЙИ

Сценарий¹

---

¹ «Ўзбекфильм» томонидан суратга олиниб, 1966 йилда экранга чиқарилган. Постановкачи-режиссёр: З. Собитов.

Сценарий фйлъминг «монтаж листи» бўйича босилди. (Адабий сценарийнинг узил-кесил, экранлашган варианти.)

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР

Мақсуд. Инқилобчи, Қизил Армия арбоби.
Мулла Назир. Унинг ўғли.
Аббос. Шайх.
Акбарали. Камбагал дедқон.
Рахмонкул. Қўрбоши (босмачилар лашкарбошиси).
Камолиддин. Шайх Аббоснинг ўнг қўли.
Замира. Шаҳарлик қиз.
Ойгул. Акбаралининг қизи.
АЗИМ. Собиқ босмачи.
Сафар. Қишлоқ бойи.
Аззам. Шайхлардан.
Қивиласкарлар, полк командири,
босмачилар, қишлоқ аҳолиси.

Воқеа Фаргона водийсида 1920 йилда бўлиб ўтади.

Тоғлар.

Улуғвор тоғлар. Оғушида оппоқ булутлар, сокин чўққилар.

Атрофида, бутун табиатда шу улуғворликка монанд бир сукунат ҳукм суради.

Водий устида тонг ёришмоқда.

Тоғлар. Кинокамера бизни улуғвор ва жимжит чўққилардан пастга бошлайди ва тоғ ён бағрига олиб тушади.

Қоя ёнида инсон тиз чўккан. Бу—Мулла Назир. У, ибодат билан машгул.

Табиат, инсон ва худо! Бу бирлик худди ҳалиги чўққилардек абадий туюлади.

Камера бизни яна ўша улуғвор чўққига олиб келади. Бу жойда ҳамон жимлик, абадият ҳукм суради.

Узоқдан инсоннинг овози эшишилади.

Овоз (*Мулла Назир*). Парвардигор, қулингга маддад бер! Бандалар қалбига мен амрингни еткизай!

Атрофда ҳамон сукунат ҳукмрон.

Лекин...

Чўққидан қўққисдан «1920» рақами пайдо бўлади, у биз томонга отилган ўқдек шиддат билан яқинлашиб, зўрая бориб, бирданига ғойиб бўлади.

Чўққидан бир шапалоқ тош ушалиб, пастга юмалаб кетади, унинг кетидан бир ҳовуҷ шагал сирғалиб тушади.

Мулла Назир ҳамон пичирлаб, худога илтижо қилади. Төш парчаси юмалаб келиб, ундан бир қадам нарида тўхтаб қолади. Мулла Назир сесканиб, унга бир назар ташлайди-ю, яна худо билан суҳбатга шўнғиб кетди. Энди унинг овозида ташвиш ва алам эшишилади.

Мулла Назир. Ё раббий! То тирикман, илтижо қилишдан толмайман. Қай чоққача юртим устида офтоб барқ уради-ю, сен яратган энг азиз зот — инсонни азобу уқубатда, хору зор кўради. Низодан одамлар чарча-

дилар. Бугун инсон қони тупроқдан беқадр... Қудратингни кўрсат, ё раббий! Авлодларнинг телбалигига фақат сенгина барҳам беришга қодирсан.

Шов-шув, отларнинг ташвишли кишинаши эши билади. Мулла Назир ибодатни тўхтатиб, қайрилиб пастга қарашга мажбур.

Қишлоқ.

Бир тўда отлиқлар қишлоққа босиб кирмоқда.

Улар қишлоқ кўчаларидан қичқириб, ҳавога ўқ узиб, чопиб ўтмоқдалар.

Биз ёниб турган бир хонадоннинг томидан бутун қишлоқ манзарасини кўрамиз. Отлиқ босмачилар қўллари боғланган икки деҳқонни судраб кетишмоқда.

Ваҳимага тушган қишлоқ аҳолиси босмачилар қиронидан қочиш тарафдудида. Бирор томга чиқади, бирор томдан ўзини қаёққадир ташлайди.

Деҳқон Акбаралининг ҳовлиси. Акбарали отини етаклаб, әшикдан чиқади, отга шошиб мина бошлайди. Ичкаридан бола кўтарган Ойгул югуриб чиқади.

Ойгул. Дада, қаёққа?

Акбарали. Бошим оққан ёққа! Отни обқочай!

Акбарали бирпасда кўздан ғойиб бўлди. Елғиз қолган Ойгул укаларини чақиради.

Ойгул. Маъмур, Самад, Ширин! Бу ёққа келинглар... Санобар, қайдасан? Тез-тез, уйга киринглар. Тезроқ.

Ҳовлида тўрт-беш бола пайдо бўлиб, унинг орқасидан уйга югуриб кириб кетишади.

Акбарали икки тепалик ўртасидаги йўлдан от чоптириб бораёттир.

Раҳмонқул қўрбоши бошчилигига қишлоқнинг бошқа томонидан босмачиларнинг асосий тўдаси бостириб кирмоқда.

Қишлоқ манзараси. Икки деҳқонни судраб бораётган икки босмачи Раҳмонқулнинг йўлини кесиб чиқади.

Раҳмонқул отининг жиловини тортади, тўхтатади. Босмачилар арқонни силтаб, икки банди деҳқонни Раҳмонқул оёғига тиз чўқтирадилар.

Раҳмонқул (деҳқонларга дўйқ уриб). Кимнинг ерини булғаганингни биласанларми, ҳўқизлар!

Деҳқон (дадил). Биз ўз еримизни ҳайдоётган әдик.

Иккинчи деҳқон (яна ҳам қатъий). Ҳал

■ Раҳмонқул (ғазабда босмачиларга буюради).
; Осинглар!

Раҳмонқул отига қамчи босади ва тепаликдаги масжид томонга отини буради, тезда масжид дарвозасига кириб ғойиб бўлади.

Босмачилар тўдаси отдан тушиб, қишлоққа тарқалмоқда: афтидан, улар бу ерда узоқ турмоқчи.

* * *

Шайх Аббоснинг ним қоронги ҳужраси. Кекса Шайх Аббос қошида мурид қўл қовуштириб туриди. Улар қишлоққа босмачилар келганини пайқаб кимнидир тоқатсизлик билан кутишади. Ҳужра әшигига тикилишган. Шайх Аббоснинг тоқатсизлиги унинг одатдагидан тезроқ тасбеҳ ўтиришидан ҳам сезилиб туради.

Эшик очилади. Ҳужрага гуриллаб карнай-сурнай овози киради, ҳужра қуёш нурига тўлади.

Раҳмонқул ва унинг орқасидан Камолиддин ҳужрага кириб келади.

Раҳмонқул мурид олдида тўхтаб, унга қамчисини улоқтиради. Мурид ишорани дарров пайқаб, ташқарига отиласди. Аммо Камолиддин ўрнидан жилмайди. Раҳмонқул унинг ҳам чиқишига ишора қилади. Камолиддин ноилож чиқади, эшикни нариги ёқдан бекитади.

Раҳмонқул ўнг томонга, Шайх Аббос ўтирган томонга назар ташлайди. Шайх Аббос чурқ этмай ғазабда жим туриди. Ўзининг бу келиши Шайх Аббосга ёқмаганини тушунган Раҳмонқул, салом беришни ҳам унугиб, у ёқ-бу ёққа юради.

Камера энди бизни ҳужрада ўтирганларнинг ҳаммаси билан таништиради: оғир қасалликдан ўликдек оқарган Шайх Аббос пўстинга ўралиб ўтирибди, унинг тепасида шайх Аъзам хизматга тайёр тик туриди. Пастроқда Сафарбой тиз чўккан. Шайх қаттиқ нотоб кишидек йўтади.

Раҳмонқул Шайх Аббос оёғи остига индамай тиз чўкади. Ташқаридан карнай овози келиб туриди.

А б б о с (норози). Нега келдинг!

Раҳмонқул Шайх Аббос ғазабини сезмаганга солиниб, орадаги муомалага енгиллик киритмоқчи бўлади.

Раҳмонқул. Тўйининг карнай-сурнайнини әшитма япсизми, пиюим?

Шайх Аббос жавоб бермади. Аъзам Шайх Аббоснинг ёстиқларини тўғрилаб туриб, Раҳмонқулга заҳар сочади.

Аъзам. Ҳаддингдан ошибсан, бек! Карнай-сурнайингнинг донғига қизиллар етиб келса, нима қиласан?

Сафарбой (Раҳмонқулга, жаҳл билан). Икки гадони дорга осдиму, ерларимизни қайтариб бердим, деб ўйлаган бўлсанг, тушингни сувга айт, бек!

Шайх Аббос яна бир оз жим тургандан кейингина тилга киради.

Аббос. Ҳукмдорларнинг ғашига тегмоқ — ҳамоқат, бек! Улар қайтиб келиши мумкин.

Бу ердагиларнинг кайфияти Раҳмонқулда жиддий ташвиш туғдиради.

Раҳмонқул. Наҳотки, сиз ҳам уларга ёнбосдингиз, пирами?!

Шайх Аббос жавоб беришдан аввал оғир хўрсинали.

Аббос. Пайт пойлаш... Гадбир ахтариш... Нажот йўлини топиш керак.

Шайх Аббос томоғига бир нарса тиқилгандек қаттиқ йўталади.

Унинг сўзлари Раҳмонқулда умид туғдирган әди.

Раҳмонқул. Мен қизилларни юртимиға қайтмас қилиб ҳайдашга қодирман.

Энди Шайх Аббоснинг ўзик танасига жон киради.

Аббос. Не тадбир топдинг?

Раҳмонқул. Тақдиримизга ҳамон сиз ҳуқифармосиз, пирами.

Шайх Аббос Раҳмонқул томонга ўгирилди.

Аббос. Қулоғим сенда.

Раҳмонқул ўйланиб жим қолади. Унинг ҳолатига тушунган Аббос Аъзам билан Сафарбойга ташқари чиқиши ишора қилади. Улар чиққач, Раҳмонқул шайх олдига келиб ўтиради ва яна эҳтиёткорлик билан эшикка қараб қўяди. Шайх тоқатсиэликдан йўталади: бу жуда қаттиқ ҳаста одамнинг йўтали

Раҳмонқул ўзиға тикилиб турган Аббосга яна ҳам яқинлашади.

Раҳмонқул. Ҳалок бўлишимизни истамасангиз, улуғ шайхим, бошқача тадбир керак.

Шайх бутун вужуди қулоққа айланаб, Раҳмонқул томонга ўгирилди.

* * *

Дарё. Унинг қирғоғи бўйлаб Акбарали от чоптириб бормоқда. У узоқлашиб, кўздан гойиб бўлади.

Дарё бўйида қизил аскарлар лагери. Бирор чўмилмоқда, бирор отини дарёга етаклаб кетмоқда, бирорлар миљтиқ тозалашмоқда ва ҳоказо.

Акбарали ўзи ҳам билмай бу ерга от чоптириб келиб қолади. Милтиқ кўтарган икки аскар унинг йўлини тўсади.

А ск а р . Тўхта!

Иккинчи аскар осмонга ўқ узиб, тревога беради. Қизил аскарлар Акбарали томонга югуриб келади ва унинг отини қуршаб олиб, тўхташга мажбур өтадилар.

О в о з л а р .— Кимакан у?

— Ким билади!

— Нима бўпти?

— Туш бу ёқقا!

Акбарали (отининг жиловидан маҳкам ушлаб).
Тушмайман! Қўйиб юбор, дейман сенларга!

Акбарали бу сўзларни йиглагудек бўлиб айтади. Унинг ёлвориши фойда бермайди, уни зўрлаб отдан туширадилар. Акбарали ўзини ерга отади ва йиги аралаш қарғаб кетади.

Акбарали. Лаънат!. . Ҳаммангизга лаънат!. . Пешонам қурсин! Мен туғилган кунга лаънат!. . Лаънатидан туғилган эканман!

Қуршаб олган қизил аскарлар унга ҳам ҳайрат, ҳам раҳм билан тикиладилар.

Камера бизни йигилган аскарлар билан таништирадар экан, биз улар орасида Мақсуд билан полк командирини кўрамиз.

Полк командири (*Мақсудга, Акбарали ҳақида*). Яна бир жафокаш.

Кадр орқасида Акбаралининг йиги аралаш овози әшитилади. Акбаралининг устида Мақсуд пайдо бўлади.

Акбарали. Бола-чақамни ҳоли әнди нима кечади? Ҳолимизгавой! Бизга ер қаттиқ, осмон узоқ!

Мақсуд. Макиёнини ўғри урган кампирдай, нега дод соласан? Тепангда осмон, тагингда ер. Тур ўрнингдан!

Акбарали аста кўтарилади. Арз қилган оҳангда галиради.

Акбарали. Одамларингиз келишди, бизга ер бўйлиб беришди, кетишди... Бизни алдабсиэлар. Раҳмонқул яна келди. Осяпти, отяпти. Қандай тирикчилик қиласилик биз? Бошимизни қайси тошга урайлик!

Мақсад. Белингда белбогинг бўлса, ўпкангни бос... Ундан кейин тирикчиликни гаплашамиз.

Мақсуд Акбаралининг оти олдига боради.

Унинг жиловидан олиб, бир оз жим қолади.

Мақсад (аскарлардан бирига отнинг жиловини тутқазиб). Отни совут, нобуд бўлмасин. От — унинг жони.

Аскар. Есть!

Мақсуд нари кетади. Полк командири унинг орқасидан боради.

* * *

Дарё бўйи. Мақсад ва полк командири биз томон аста-секин келмоқдалар. Ҳар иккаласи ҳам ҳозиргина гувоҳлари бўлган манзаранинг қаттиқ таъсирида жим кела-дилар. Бу жимликни биринчи бўлиб Мақсад бузади.

Мақсад. Бу дехқоннинг таънасини ашиддингми? Ҳак гапни айтди.

Командир. Биз — аскармиз. Қўлимиздан яна нима келар эди?

Мақсад. Гапинг тўғри, дўстим! Аммо бу вазифа-үхшаб қолди.

Командир. Бизнинг ўз вазифамиз бор.

Командир тўхтайди, унинг ёнида Мақсад ҳам тўхтайди. Командир аскарнинг биринчи вазифаси ҳақидаги фикрини давом өттиради.

Командир. Ҳарбий буйруқни бажариш... Атрофни душмандан тозалаш...

Мақсад. Гапинг тўғри, дўстим! Аммо бу вазифаларни бажаришнинг ўзи әнди камлик қиласи.

Мақсад жуда муҳим бир ишни амалга оширишга ният қилгандек ўйланиб қолади. Шу вақтгача атрофни бефарқ кўздан кечириб турган командир унинг ниятини пайқагандек, ялат әтиб унга қарайди ва қўлидан мақкам ушлаб талаб қиласи.

Командир. Яна нима ният қилдинг. Гапир, чўэмай!

Мақсад ўз ниятининг олижаноблигидан завқланган-дек илжаяди ва у ниятни албатта амалга оширишга қасд қилгандек, дадил қадам босиб кадран чиқади.

Командир Мақсуднинг орқасидан ҳайрон қараб қолади.

* * *

Шайх Аббос ҳужраси. Раҳмонқул шинддат билан у ёқдан-бу ёққа юрмоқда.

Раҳмонқул. Нега қизилларнинг қўли доимо ба-ланд?

Раҳмонқул ҳужра ўртасида тўхтайди ва ҳукм чиқар-гандек қатъий сўзлайди.

Раҳмонқул. Чунки улар — ҳукумат. Улар — зўр. Улар лашкар.

Раҳмонқул яна бир қадам босиб, Шайх Аббос рўпара-сида тўхтайди.

Раҳмонқул. Ҳўш, бизлар кимми? Қашқирдай одамларнинг оғиздан ошини тортиб оламиз.

Аббос уни жуда диққат билан әшигади.

Раҳмонқул. Йигитларимиз бизни ташлаб кетяпти. Чунки биз талончимиз.

Раҳмонқул жаҳл устида пирига орқасини ўгириб турганини ҳам сезмайди: ўй ва орзулари унинг бутун вужу-дини қамраб олган.

Раҳмонқул (шартта Аббос томон ўтирилади). Менга ҳам ҳокимият беринг... лашкар беринг, қизилларнинг уруғини қуритаман. Чет элларда ишибилармонлар бор, яроғ-аслача бор. Олтинни менга беринг, нима қилишни ўзим биламан! Ким йиққан у олтинни? Ўзимиз! (Тез бориб Аббоснинг ёнига ўтиради.) Қизиллар бизни қиряптию, сиз олтинни босиб ётибсиз. Қўлимидан иш келмайди деб ўйлайсизми? Орзуларим зўр... Фурсатни қўлдан бермайлик, пирам! Худо гўрдан бизни қайтариб олиб чиқмайди.

Раҳмонқулнинг қизғинлиги ҳам, тоймаслиги ҳам шайх Аббосга ёқади.

Аббос. Ҳақ гап!

Эшик олдида Камолиддин пайдо бўлиб, суҳбатни бўлади.

Камолиддин. Тўй тайёр! Ҳамма нарса тахт!..

Кетмоқчи бўлган Камолиддинни Шайх Аббоснинг овози тўхтатади.

Аббос. Тўхта. (Давом этади.) Ўтир!. (Камолиддин кириб ўтиради. Бирданига тутған қаттиқ йўтал Шайх

Аббосга халақит беради.) Қулоқ сол! Түй—аҳмоқларни лақиаллатиш учун... Бек улуғ ният билан келипти. (*Бек ғұрур билан бошини күтәради.*) Бүгүн тунда, түйдан кейин, Раҳмонқұлни хазинамизга олиб тушасан.

Камолиддин учун ҳеч күтилмаган бу хабар уни Раҳмонқұлга катта ұжурмат билан назар ташлашга мажбур әтади.

* * *

Қишлоқнинг әңг тепа жойида — масжид, туғлик мозор ва майдон. Бу ер сайилгох.

Тепаликдан, зинапоядан Мулла Назир тушиб келмоқ да. У ердан түй тайёргарлиги билан овора босмачилар күрінади. Оддий фуқаро ҳам түй тараддулага тортилган: катта ва кичик, хотин ва бола-чақа гилам, идиш, хонтахталар күтариб сайилгоҳға кириб кетмоқда. Ұзоқдан кела-әттан йиги овози Мулла Назирни зинапояда түхташга мажбур әтади.

Қишлоқ майдони. Икки деңқон дарахт шохларига осилтанича турибди. Қора кийинган уч аёл дарахт тагида Фарәд әтади.

Мулла Назир газабда, масжид дарвозаси ёнида ҳамон осилғанлар томон тикилиб турибди. Унинг орқасида түйга тайёргарлик яна ҳам қызыб кеттган.

Раҳмонқұл ва Камолиддин Мулла Назир томонга келаётір. Уларнинг орқасидан яна бир неча босмачи нималарни дир гаплашиб кулиб келишмоқда.

Раҳмонқұл әзтибор бермай, Назир олдидан ўтиб кета-әтганида Мулла унинг йўлини түсди.

Назир (*Раҳмонқұлға*). Оллоҳи таоло одамни баҳту саодат учун яратған... Сен эса фақат мусибағ олиб келасан. Кет бу ердан!

Раҳмонқұл (*хайрат ва газабда*). Менга бүйруқ қиляпсанми? Үзинг йўқол!

Раҳмонқұл Назирни урмоққа қамчи күтәради, Камолиддин унинг қўлидан ушлаб қолади.

Камолиддин (*Раҳмонқұлға*). Бу киши Мулла Назир бўладилар. Улуғ шайхнинг севикли ўғли... Энди мен эмас, бу киши — пиirimнинг ўнг қўллари.

Раҳмонқұл (*Аста-секин қўлини туширгандан кейин*). Ўнг қўл ҳам шундай буладими, мулла! Ялангоёқлар

шунча бебошлик қилипти-ю, сен бўлсанг индамай ўтира-
верибсан-да?

Мулла Назир индамайди.

Камолиддин (*Назир ҳақида*). Бухородан яқинда
келганлар... Аллома.

Раҳмонқул (*Назирга*). Алломасану, оллонинг
иродасидан бехабарсан. Шайх ва бойларнинг ерига тегиши
га кимнинг ҳаққи бор!

Назир. Гуноҳкорларни жазога мустаҳиқ этишга
фақат парвардигор ҳақли.

Узоқдан йиги товуши қаттиқроқ әшитилади, бир неча
дақиқа жим қолишади.

Назир Раҳмонқулнинг кўзларига газаб билан тики-
лади.

Раҳмонқул (*Назирга*). Сен худонинг иродасиги ни
суриштиргунингча, мен сенинг ишингни бажардим... Фил-
ганимча...

Борган сари кучаяётган йиги овози Раҳмонқулниң то-
қатини тоқ қиласди. У масжид томонга ўгирилиб ба қиради.

Раҳмонқул. Карнай-сурнай нега жиу, бўлиб
кетди?

Масжид дарвозаси олдида карнай-сурнайчилар пайдо
бўладилар.

Раҳмонқул ва Мулла Назир ҳамон рӯ' парама-рӯпара
турибдилар. Карнай-сурнай овози янграйди.

Раҳмонқул (*Назирга*). Майли! Улган ишга сала-
вот! Улуғ шайх бетоб әкан... Никоҳимни сен ўқийсан, мулла.

Раҳмонқул шуни айтди-ю, Назир олдидан шахдам
ўтиб кетди, у Назирнинг әътироҳ қишлоқчи бўлиб, оғиз
очганини сезган әди, аммо унинг оғлати бор: ҳеч қачон
ўз буйруқларининг муҳокамасига йўл қўймайди.

Мулла Назирнинг иккиланишларига Камолиддин бар-
ҳам беради.

Камолиддин (*Назирниң қулогига*). Улуғ шайх-
нинг ҳоҳишлиари шу.

Раҳмонқул ва Камолиддин зинадан юқори кўтарилиб
бормоқдалар. Зинапояннинг икки томонида босмачилар
саф тортиб турибди.

* * : *

Масжид ҳовлиси — сайиғлоҳ. Тўй авжда. Ҳамма ёқ
одамга тўла. Ҳовлида тўй дастурхони устида ҳар ким
ўзига муносиб жой әгаллаган.

Юқорида ҳашам билан безалган дастурхон устида бойлар, муллаар, шайхлар, иззатли муридлар, катта ва кичик мансабли босмачилар ўтиришибди.

Камолиддин — бош дастурхончи. Меҳмонлар ва милициини олмасдан чўккалаган босмачилар устида у фармонбардор бўлиб юрибди.

Камолиддин бойлар олдидан таъзим бериб ўтгач, саийлгоҳнинг бир чеккасига қурилган катта қозон ва қайнаб турган самоварлар олдидан ўтиб, гулхан атрофида кабоб пишириб турган босмачилар ёнига келади, ўт устидаги катта сихни олиб, орқага қайтади, Раҳмонқул ўтирган супага етиб, хонтахтага кабони қўяди. Хонтахта атрофидаги Раҳмонқул билан ўтирган бир неча бойлар чойга зўр бермоқдалар.

Дастурхон ёнида Мулла Назир пайдо бўлади. Унинг орқасида яна икки кекса Раҳмонқулга таъзим қилиб, букилга ҷича туриб қолади.

Ҳам манинг назари бу манзарага тушган бўлса керак, карнай-сурнай тўхтайди, сайилгоҳда бирданига тинчлик ўрнайди.

Назир (*Раҳмонқулга*). Одамлар ўз қариндошларини дағи әтмөрқичилар. Йигитларинг бизни дорга йўлатмаётиди. Айт уларга, ўликларни холи қўйисин.

Раҳмонқул. Ким ўликларга яқин келса, ўзини осаман... Ўтири, бу ерга!

Назир. Менни бурчимни бажаришим керак. Ўликлар кутиб қолди.

Раҳмонқул. Уларга жаноза лозим әмас, улар — илоҳий қонунларими, эга чанг солган кишилар.

Назир. Илоҳи ҳам инсон борасида сен нима билар әдинг! Ҳулқинг ҳайъ ондан баттар. Қиммишинг фақат ёвузвлик.

Раҳмонқул (*қўли, таги пиёланни жаҳл билан улоқтириб*). Жинимдан ҳам ёмсан кўраман сен китобхўрларни... Неча асрлардан бери овор, асиз одам билан... Нима қиילדингиз одамни? Одам — ё а скар, ё ҳўкиз! Ҳўкизлар тинч ишласин деб мен аскарлик қиляпман... Ўтири, сен никоҳ ўқийсан.

Мулла Назир қулогига би р сўқир кекса шивирлайди.

Чол. Тақдирга тан бериңг, ўғлим.

Камолиддин ҳам Мулла Назир қулоги остида шивирлайди.

Камолиддин. Улур шайхимиzinинг хоҳишлари шу...

Бирданига яна карнай-сурнай садолари янграйди.

Масжид дарвозасидан ёр-ёр айтиб, шоҳи чойшаб таъгида келин ва дугоналари кириб келишмоқда. Икки раққоса олдинда ўйинга тушиб бормоқда. Атроф гавжум. Тўйга әргашган болалар қий-чуви. Сайилгоҳга киришга журъат әтмаган катта ва кичик, әркак ва аёл — пастқам деворлар бошида, томларда.

Келин, дугоналари ва сатанглар Раҳмонқул ўтирган супага яқинлашадилар. Супада ўтирганлар ўринларидан туриб, нари кетадилар. Кетмаганларни Камолиддин ҳайдайди. Супада Раҳмонқул якка қолади.

Келин — Замира паранжи ва нафис оқ чачвонда Раҳмонқул ёнига тиз чўқади. Икки дугонаси унинг икки томонидан жой оладилар.

Раҳмонқулдан сал нарида Сафарбой ва бир неча аъёнлар вазиятнинг тантанаворлигини тасдиқ әтувчи жиддий бир қиёфада тик турадилар.

Раҳмонқул (атрофдагиларға). Қишлоқдаги бемаънилар, бек зўрлик билан хотин оляпти, деб валақлашармиш... Ҳамма кўрсин, бу қиз ўзи хоҳлаб тегялти менга. (Ўнг томонда турган кимсага). Никоҳ қил!

Ўнг томондан Мулла Назир пайдо бўлади, Раҳмонқулнинг қаршиисида тиз чўқади.

Назир, Раҳмонқулнинг ҳозиргина айтган сўзлари ростми-ёлғонми әканини текшириш ниятида, келиннинг кўзларига тикилади.

Тикилади-ю, ғайри ихтиёрий равишда кўзини ололмай қолади. Қизнинг ҳусни ва нажот изловчи кўзлари уни банд әтади. Мулла Назир лол. У никоҳ сўзларини унутади, анча жим қолади. Қиз ҳам ундан кўзини узмайди. Икки дилнинг сўзсиз суҳбати бўләтганини пайқаган Камолиддин сезиларлик ҳаяжон билан йўталиб қўяди.

Ҳамон Замирага тикилиб турган Назир ўзига келади ва әтагини тузукроқ йигиштириб ўтириб, никоҳ ўқий бошлайди.

Назир. Аузу биллоҳи минашшайтонур ражим...
Бисмиллаҳир раҳмонур раҳим...

Замира (санчиб туриб). Тўхтанг, муллака! Бунга тегмайман. Мени булар шаҳардан ўғирлаб келишди.

Раҳмонқул жаҳл билан ўрнидан туриб кетади, аммо ҳеч нарса дейлмайди.

Назир (ўрнидан турмасдан, Раҳмонқулга). Сен бир мусулмон боласини ўғирладингми?

Раҳмонқул. Ишинг нима?.. Мен беш мартаба уйландим. Ҳеч мулла амримдан бош тортган әмас.

Назир (*ўрнидан туриб*). Мен бош тортаман. Бу ишинг шариатга хилоф.

Раҳмонқул. Шариат — ўзимман! Ҳаёт-мамот менинг қўлимда! Кимга жон керак бўлса, асло ёддан чиқармасин буни... Үқи никоҳингни!

Назир (*Раҳмонқулга тик қараб*). Үқимайман!

Раҳмонқул. Үқийсан, итвачча.

Раҳмонқул тўйпонча билан таҳдид этиб Мулла Назирга яқинлашади. Уларнинг ўртасида Замира пайдо бўлади.

Замира (*Раҳмонқулга*). Ўлдирма буни. Хотининг бўлишга розиман. Бу киши тирик қолса бас!

Раҳмонқул. Нари тур! Бўлмаса сени ҳам ўлдираман!

Замира чачвонини юлиб олиб, очиқ юз билан Раҳмонқулга ғазабли назар ташлайди.

Камолиддин. Беҳаёй, юзингни ёп!

Замира. Йўқ, ёпмайман! Үлмасдан аввал дийдоримга тўйиб олсин муллакам!

Ҳамма Замирага тикилган: бирор унинг «шаддодлигидан» ҳайратда, бирор ҳуснига мафтун. Айниқса, ёш босмачи йигит Азим Замирадан кўзини ололмай қолади.

Замиранинг Мулла Назирнинг журъатидан илҳомланган жамоли. Кадр орқасидан Азимнинг овози әшитилади.

АЗИМ. Шунақа ҳам чиройлимисан!

* * *

Қишлоқ кўчаси. «Ура», «Ура» садолари әшитилади.

Қизил аскарларнинг отлиқ отряди қишлоққа от қўйиб кириб келмоқда.

* * *

Масжид ҳовлиси. Тўй тантанасидан асар ҳам қолмаган. Ҳамма ваҳимада. Босмачилар, меҳмонлар қий-чув билан бетартиб қочишмоқда. Отишма бошланади.

* * *

Қочаётган муридлар, бойлар, босмачилар. Тартибсизлик, ваҳима, қий-чув, отишма давом әтмоқда.

Масжид дарвозасидан босмачилар, деҳқонлар, карнай-сурнайчилар, муридлар, бойлар қочиб чиқмоқдалар.

* * *

Бир тўда босмачилар отишма билан дарвоза томон чопиб кетмоқда. Улар кетидан кетаётган Сафарбой қайтиб, бошқа ёққа чопди.

* * *

Галаён орасидан бир босмачи Раҳмонқулнинг қиммат-баҳо ёпингичлар билан ёпилган оқ отини етаклаб супа томонга кетмоқда.

Супада Мулла Назир, Камолиддин ва Раҳмонқул. У чаққонлик билан сакраб отга миниб олади.

Камолиддин (*Раҳмонқулга*). Айтинг-чи, шайхимизга нима дей, шайхимизга...

Раҳмонқул (*отини буриб*). Улуғ шайхимизга айт, мен яна қайтиб келаман.

Раҳмонқул отни чоптириб чиқиб кетади. Камолиддин ҳам қаёққадир ғойиб бўлади.

* * *

Тик турган Мулла Назир ва супада бошини қўллари билан бекитиб ўтирган Замира қолади.

Орқада чопиб ўтаётган хотин-қизлар. Отишма. Фовур-гувур. Мулла Назир Раҳмонқулнинг орқасидан қараб қолади.

Масжид дарвозасидан Раҳмонқулнинг йигити Азим от чоптириб кириб келади. Супага яқинлашади. От устидан әнгашиб, чаққонлик билан Замирани отга мингаштириб олиб, тезликда отни чоптириб чиқиб кетади.

* * *

Булутлар. Масжид минораси. Масжид ҳовлисида қуриб ётган улкан дараҳт. Бўшаб қолган сайилгоҳ. Ҳамма ёқда сочилиб ётган идиш-товоқ, дастурхонлар.

Супада Мулла Назир якка қолган. Қий-чув, отишмалар давом әтмоқда.

* * *

Қишлоқ кўчаларини чанг-тўзонга тўлдириб Раҳмонқул ва унинг босмачилари қочишишмоқда. Улар пастликдан кўтарилиб, адир ошиб ўтиб кетишишмоқдалар.

Охирги босмачилар от чоптириб ўтиб кетишади. Кўча бўшаб қолади.

Бирданига кўчада қиличларини ялангочлаб, босмачиларни қувиб кетаётган қизил аскарлар пайдо бўлишади. Улар орасида Мақсуд, полк командири ва Акбарали кўринади.

* * *

Овозлар. Ура, Ура!..

Икки тепалик орасидаги йўлдан Раҳмонқул бошлиқ босмачилар қочиб ўтиб кетишмоқда. Кетма-кет қизил аскарлар отряди қувиб келмоқда.

* * *

Эртаси. Саҳар чоги. Қишлоқ кўчаси. Баланд-паст уйлар. Ҳамма ёқ жимжит. Узоқдан бир отлиқ кўринади. Бу — Мақсуд.

Отлиққа қарама-қарши обкашда сув кўтарган кичик бир қизча кетмоқда. Отлиқ ўтиб кетади. Қизча унинг орқасидан қараб қолади.

Қишлоқ ҳаробалари орасидан отлиқ Мақсуд чиқиб, сўқмоқ йўл билан бузилган деворлар ёқалаб келмоқда. Унинг қаршисидан оқ паранжига ўралган, бошида тугун кўтарган икки аёл унга йўл берниш учун чеккага чиқиб тўхташади.

Мақсуд йўлини давом эттириб келиб, четан девор олдида тўхтайди.

Аёллар узоқлашади. Мақсуд девор орқасидаги ҳовлига тикилиб қолади. У ёқдан болалар овози әшитилмоқда.

* * *

Акбарали ҳовлиси.. Супада чанговуз чалиб ўтирган-қизча. Унинг ёнида кичкина укаси. Ўнг томонда тўрт-бешта болалар бир-бирлари билан қувлашиб ўйнашмоқда. Саватни бошига кийиб олгаи бола бошқа болалар кетидан қувлаб, уларни қўрқитмоқчи. Болалар унинг атрофида гижғижлаб чопиб юришилти.

Болалар ўйинини давом эттироқда. Бошига сават кийиған бола чарчаб ерга ўтиради.

Мақсуд болалар ўйинига қизиқиб қараб турибди.

Сават ичидаги бола кўчадан тикилиб турган Мақсудни кўриб қолади.

Бола бошидан саватни кўтариб тикилиб қараб туриди.

Мақсуд болага ҳавас билан тикилиб, бир неча йиллар илгари бўлиб ўтган воқеани әслайди.

* * *

Қаттиқ ёмғир ёғмоқда. Кўчада яланғоч бир бола — Ҳакимжон чопиб келмоқда.

Бола йиги аралаш: «Дада! Дада!» деб қичқирмоқда.

Қўқон аравада икки миршаб оёқ-қўли боғланган ёш Мақсудни олиб кетмоқда.

«Дада! Дада!» деган бола овози әшитилмоқда.

Ёмғир ёғмоқда.

Бола: «Дада! Дада!» деб арава кетидан чопиб кетмоқда. Югуриб келаётган бола лойда тийғаниб йиқилади. Лойга беланиб ётганича бола «Дада, дадажон!» — деб қичқириб қолади.

Арава шамол ва ёмғир уриб турган кўчадан узоқлашиб, кўздан ғойиб бўлади. Ҳамон боланинг овози әшитилади:

— Дада! Дадажон!..

* * *

Ҳалиги қишлоқ. Ҳалиги кўча. Мақсуд болалар ўйинили кузатиб турипти.

— Дада-а-а... — деган бола овози ҳамон Мақсуд қулоғида жаранглайди.

Мақсудни кўриб қолган болалар: «Ойгул опа, Ойгул опа!» деб ҳар қаёққа қочиб кетишади.

Ҳужра ичидан қўлини этагига артиб Ойгул чиқиб келади. У Мақсудни кўриб уялиб тўхтаб қолади.

Ўчоқда олов устида қумғон қайнаб турибди.

Ойгул Мақсудга тикилиб қолди. Унинг кўзлари қандайдир севинч билан тўла. У юзини рўмол билан бекитади.

Мақсуд Ойгулга тикилиб қараб туриди. У ҳам баҳтиёр.

Ойгулнинг олдига кичик синглиси «Опа!» деб югуриб келади. Иккаласи уйга кириб кетишади.

Отхонадан бир қучоқ хашак кўтарган Акбарали чи-

қиб келади. У қизининг ҳаяжонланганини сезиб, кўча томонга қарайди. Мақсудни кўриб, хашакни ерга ташлайди ва у томонга юради.

Акбарали. Ие, ие, ие! Мақсуд ака! Келинг, келинг!..

Мақсуд (отдан тушаётуб). Ие, ие, Акбарали, ассалому алайкум!..

Акбарали. Ваалайкум ассалом!..

Акбарали эшикка қараб юради. Акбарали эшикни очади. Отини етаклаб Мақсуд кириб келади.

Мақсуд. Кираверсак бўладими?

Акбарали. Марҳамат, марҳамат!

Акбарали Мақсуднинг отини етаклаб отхонага ўтади ва отни боғлайди. Мақсуд тўғри ҳовлига кириб келади.

Мақсуд (кулиб). Тепангда офтоб, тагингда ер!

Акбарали (кулади). Ҳа, ҳа, ҳа! Бу, отрядиз қишлоғимизда қолдими?

Мақсуд. Йўқ, улар босмачиларни қувиб кетишиди.

Акбарали (ҳайрон бўлиб). Сиз-чи?

Мақсуд. Мен қолдим.

Акбарали. Елғиз ўзингиз-а? Нечун?

Мақсуд аста-секин ҳовли томонга қарайди.

Мақсуд. Сен, яна алдаб кетишиди, деб таъна қилмагин, дедим-да.

Ҳовлида Мақсуд якка турибди. Кичик укасини кўтариб Ойгул ўтиб кетади. Мақсуд уни кузатиб қолади. Акбарали Мақсуднинг ёнинга келади.

Акбарали. Оббо, Мақсуд ака-ей... Зап келип-сиэ-да!..

Мақсуд. Меҳмон ёқдими, ишқилиб?

Акбарали. Гапингиз қизиқ... Дунёда нима азиз — меҳмон азиз!

Мақсуд. Қани, кўришайлик бўлмаса...

Иккаласи қучоқлашиб кўришишади.

* * *

Босмачи от қўйиб келаётир. Бузилган паст девордан отни сакратиб ўтиб, Акбарали ҳовлисига киради.

От Максуд ва Акбаралининг олдига келиб тўхтайди.

Биз Замиранинг: «Командир ака!» деган овозини ашитамиз. Бу отлиқ — Раҳмонқулнинг йигити Азим. Унинг олдида Замира турибди.

А з и м (Замирага). Мана... айтган одамларинг олдинга опкеб қўйдим, яна нима дейсан?

Замира отдан сакраб тушиб, Мақсуд олдига югуриб келади.

Замира. Ассалому алайкум!..

Мақсуд. Баалайкум ассалом! Осмондан тушдингми?

Замира. Дўзахдан қочдим! Мени Раҳмонқулнинг одамлари Андижондан ўғирлаб келишган. Ота-онам олдига обориб қўйинг!. Жон ака!. Мен ҳам сизга совға опкеядим.

АЗИМНИ КЎРСАТАДИ. Мақсуд Азимга яқинлашади.

Мақсуд. Босмачими?

Замира. Кимлигини ўзи ҳам билмайди. Лекин ўзи яхши одам.

Мақсуд. Яхши босмачи, дегин? Ажиб нарса әкан. Қайси боғдан уздинг бу гулни?

Азим (отини йўнатиб туриб. Замирага). Айтмовдимми сенга, булар менга ишонишмайди, деб.

Замира (Мақсудга). Раҳмонқулнинг довруғи кетган йигити шу.

Азим (жаҳл билан). Бас қил, менга бунақа довруқни кераги йўқ.

Мақсуд (янада яқинлашиб). Бўлмаса, сенга Раҳмонқулнинг нимаси ёқувди...

Азим. Раҳмонқул — довюрак одам...

Мақсуд. Яна?

Азим нима дейишини билмайди.

Замира (Мақсудга). Гапга нўноқ. Аммо яхши йигит. Мени ҳар нарса қилиш қўлидан келар әди. Лекин сизнинг отрядингизга опкеб қўйди.

Мақсуд (кулимсираб). Менинг отрядим йўқ, мен бу ерда ёлғизман.

Азим. Сиз ҳам довюрак әкансиз!

Мақсуд (отнинг жиловидан ушлаб Азимга). Менга йигит бўласанми?

Азим. Кўрамиз.

Азим отини қамчилаб, келган йўлидан чиқиб кетди.

* * *

Хотинларнинг йифиси әшитилади.

Назир айвондан йиги әшитилаётган томон қараб келмоқда.

Узоқда — тоглар кўриниши.

Назир айвоннинг четига келиб бир оз тўхтайди ва тезлик билан зинадан тушиб, масжид ҳовлисига ўтади.

Масжиднинг бўм-бўш ҳовлиси. Минора, мақбара ва қуриб қолган якка-ёлгиз баҳайбат дараҳт. Узоқ-узоқларда — тоглар кўриниши.

Мулла Назир дарвоза томонга кетмоқда.

* * *

Акбаралининг ҳовлиси. Арқонга кирлар ёйилган. Узоқдан келаётган йиғӣ овозини әшитиб Мақсад кўча әшиги томон яқинлашади. Ҳайрон бўлиб кўчага қарайди. Акбарали унинг кетидан етиб келади. Орқада: бола ўйнатиб ўтирган Замира ва ўғир туюётган Ойгул. Узоқдан бўруқсаб тутун чиқиб туритпи.

Мақсад. Нима гап?

Акбарали. Раҳмонқул ҳамқишлоқларимиздан иккни кишини осди. Кўмишга рухсат бермади.

Мақсад. Уларни кўмиш керак.

Акбарали. Уларни кўмишга ким ботина оларкин? Ойгул буларнинг гапларига қулоқ солиб туритпи.

Мақсад. Биз-чи?

Ойгул (юғуриб келиб). Бизга раҳмингиз келсин.

Дадамдан бошқа ҳеч киммиз йўқ.

Акбарали. Қизим, ишиннга бор!

Ойгул қайтиб кетади.

Акбарали. Мақсад aka... Ойгул гапнинг пўскалласини айтди. Уэр...

Акбарали қайтиб супа томонга ўтиб кетади. Мақсад кўчага тикилиб қолади. Йиғи овози ҳамон унинг юрагини эзмоқда.

* * *

Мулла Назир масжид зинасидан тушиб, тикилиб майдон томонга қарайди.

Мана у тўхтади. Булутли осмон фонида — масжид дарвозаси, минора ва якка қуриган дараҳт.

* * *

Қишлоқнинг бозор майдони. Ҳамма ёқ жимжит. Уэун, оғир нарвонни елкасига қўйиб, Мақсад майдон ўртасидан битта-битта оғир қадам ташлаб, осилганлар томонига

келмоқда. Унинг әгнида — эски бекасам чопон, бошида дўппи.

Мулла Назир уни диққат билан кузатиб турибди.

Соқоллари ўсган Мақсуд нарвоннинг оғирлигидан икки букилиб йўлини давом эттироқда.

Акбарали ва Ойгул уйларининг әшиги тирқишидан Мақсадни кузатиб туришнити.

Мақсуд баҳайбат нарвон тагида оғир қадам ташлаб кетмоқда.

Деҳқон Ҳамидулла ўз ҳовлисидан Мақсадни кузатиб девор орқасига бекинади.

Мақсуд ҳамон йўлини давом эттироқда.

Эшик очилиб, кўчага Мақсадни кузатаётган деҳқон Умар чиқади.

Ерда нарвон кўтарган Мақсаднинг сояси яқинлашиб келмоқда.

Мақсаднинг қийналган, чарчаган юзи.

Мақсуд дарахтга осилганлар томонига яқинлашмоқда.

Мана, Мақсад келиб нарвонни дарахтга тираб қўйди. Дараҳт тагида осилганларнинг болалари, улардан нарироқда — мотам кийимга ўралган хотинлар йиглаб ўтиришибди.

Мақсад аста нарвондан ўликлар томон кўтарила бошлайди. От чоптириб Сафарбой яқинлашиб келмоқда.

Сафарбой (*Мақсадга лўқ уради*). Ҳой, кимсан? Нима ҳаққинг бор? Ўликларга тегмал..

Мақсад газаб билан унга қарайди ва бемалол нарвондан кўтарилаверади.

Сафарбой. Пушаймон бўласан! Қараб тур! Ҳей, сурбет махлуқ!

Сафар от чоптириб кетади.

Йиглаб ўтирган аёллар ёнига кичкинагина әшак қўшилган арава келиб тўхтайди. Арава ёнида — деҳқон Умар. Аёллар туриб қўлларидаги оқ чойшабни аравага ёйишади.

Она. Вой болам! Онанг ўлсин, болам! Жоним болам!

Умар ёрдам бериш учун Мақсад томонга ўтади.

Назир уларнинг қилаётган ишларини кузатиб турипти. Унинг кўзларида ёш.

Она аравага ётқизилган ўликларнинг оёқлари олдида йигламоқда.

Арава. Ўликларнинг фақат оёқлари кўринади.

Арава юради. Унинг кетидан Мақсуд, икки бола, йиглаётган хотинлар юришади. Ўликларни кўмиш учун олиб кетишишмоқда. Мақсуд аравани итариб кетмоқда. Унинг ёнида болалар, Умар олдинда әшакни ҳайдаб кетмоқда. Масжид зинаси ёнида Мулла Назир турипти. Мулла Назир ўликларга тегишга журъат этган кишига — Мақсудга тикилиб қараб турипти. Мақсуд унга аҳамият бермай ўтиб бормоқда. Аммо Мулла Назир уни танигандек бўлди, таниди, кўзларига ишонмай, яна қаттиқроқ тикилди.

Арава масжид олдидан ўтиб узоқлашиб кетди. Мулла Назир қаттиқ ҳаяжонда. У чопганича зинадан кўтарилиб масжид ичига кириб кетди.

Чанг, тупроқли кўчадан арава баландликка кўтарилимоқда. Мақсуд бор кучи билан аравани олдинга итариб кетмоқда. Умар ва болалар арава орқасидан бормоқда.

Дарвоза олдида турган чол, кўчадан ўтаётган аравани кўриб, ўтиради ва фотиҳа қилади.

Акбарали эшиги олдида турипти. Эшикдан Ойгул чиқади. У ҳам аравага қарайди. Акбарали ичкарига кириб, кетмон олиб чиқади ва арава кетидан кетади. Ойгул унинг орқасидан қараб қолади.

Бузилган девор орқасидан бошига нимчасини ёпинган аёл кўчадан ўтиб кетаётган аравага қараб турипти. Аёл орқасига ўғирилиб қарайди. Югурниб келиб кетмон кўтариб чиқиб, кетаётган әрининг йўлни тўсади.

Аҳмад (хотинига). Қўйиб юбор!..

Аёл (астойдил бақиради). Чиқармайман, чиқармайман, бормайсиэ!

Кўчадан арава ўтиб узоқлашиб кетмоқда.

Узоқда — тоғлар манзараси.

* * *

Шайх Аббос ўз ҳовлисизда катта бир харсанг тошга солинган кўрпачалар устида ётипти. Камолиддин, Сафарбой, шайх Аъзамлар туришипти, Камолиддин шайхнинг пўстинини олиб ўтиб, дараҳт шохига ташлаб қўйди.

Сафарбой (шайхга). Бу одам нега келди? Нияти нима, ўзи ким?

Аъзам. Ўликларга текканини айтмайсизми?

Сафарбой. Бу одамнинг нияти ёмон!

Камолиддин. Ҳавфли одам, хатарли одам!

Сафарбой. Битлиқи ит!

Шайх аста гавдасини кўтаради.

Иккинчи планда: ҳовлига Мулла Назир киради.

Шайх (*атрофдагиларга*). Сиз ўзингиз кимсиэ? Нега аккилайсиз? Сиз қишлоқнинг хўжайинисиз! Каллангизни ишлатинг!. Боринг!

Йўталади. Камолиддин Сафарбойни ва Аъзамни кузатиб чиқиб кетади.

Мулла Назир шайхга яқинлашади.

Шайх (*ўзига ўзи*). Сира исина олмаяпман!

Мулла Назир ўтиб пўстинни олади ва шайхнинг устига ёпади.

Шайх (*ўпка билан*). Бугун кечаси билан қаерларда юрдингиз?

Мулла Назир. Мозорда ибодат қилдим.

Шайх. Мушкул пайтларда ибодат әмас, ҳаракат даркор. Бугун-эрта худо мени ўз даргоҳига чақирса, менсиз ҳолингиз не кечади? Бир ялангоеқ муртад қишлоққа ҳукмфармою, сиз мозордан чиқмайсиз!

Мулла Назир бу гапларга бепарво турипти.

Мулла Назир. Мен ҳозир отамни учратдим.

Шайх гавдасини кўтаради. Унинг кўзларида ваҳима; қишлоққа Мақсуд келганини билди у.

Шайх. У сизни кўрдими?

Мулла Назир (*бошини қуи солиб*). Отам мени танимади.

Шайх. Отам, дедингизми? Ё, олло! Мен эса муқаддас урфу одатларимизни тарқ этиб, бир қорача боласини ўз мартабамга қўтарибман. (*У тескари ўтирилади*). Сиздан бошқа одам бўлса бир умрга мендан миннатдор бўлар әди.

Мулла Назир. Кечиринг мени, падари бузрукворим!

У югуриб келиб тиэ чўқади ва шайхнинг қўлини ўпади.

* * *

Қабристон. Узоқда — тоғлар кўриниши.

Иккита янги қабр атрофида бир неча деҳқонлар ўтиришипти. Улар орасида Мақсуд, Ақбаралилар бор.

Мақсад. Мулла ҳамон келмади.

У ўринидан туради.

Мақсад (*дуо ўрнига нутқ сўзлайди*). Биз, тириклар ўликларнинг кўзини бекитамиз... аммо ўликлар, олам-

дан кетаётиб, биз тирикларнинг кўзини очиб кетади. Кўзларингизни очинг, мусулмонлар! Биз қадрдонларимизнинг танасинигина эмас, қишлоғимиғизнинг жигарпорасини ер бағрига қўйдик. Ҳаётимизда нимаини муҳайё бўлса...

Иккита ўғил бола Мақсаднинг гапларига қулоқ солмоқда. Бир чеккада осилгандарнинг болалари.

Мақсад гапини давом эттиради.

Мақсад. Шуларнинг билаги яратган. Шуларнинг билаги бизга нон, ноуз неъматлар, бола-чақаларимизга бошпана ҳадя қилган. Ҳаёт шарбати оққан ариқлар шуларнинг ҳиммати билан қазилган. Улар очган йўллардан одамлар баҳт ахтариб кетадилар ва оламнинг донишмандлигини елкалаб қишлоғимиғизга қайтадилар... Бундай кишилар — оламнинг зийнати. Улар — халқнинг давлати, уларнинг жонига қасд қилганлар... (У икки қабр ўртасида тўхтайди ва давом этади) халқ қўлидан жазо тортишлари муқаррар! Тупроғингиз енгил бўлсин! Омин!

Ҳамма ўтирганлар қўл очиб фотиҳа қилишади.

Овозлар. Омин! Омин!

* * *

Шайх ҳовлиси. Ҳовлидаги тош устида елкасига пўстин ташлаган шайх ва унинг ёнида пастда Мулла Назир бошини қўйи солиб ўтирибди. Шайхнинг қўлида ҳасса ва иккичи қўлинини Мулла Назир елкасига қўйган.

Шайх. Отангиз Мақсад билан учрашувингиза муқаррар.

Мулла Назир бошини кўтариб, шайхга қарайди.

Мулла Назир. Кофирини кўришга тоқатим йўқ!

Шайх. Кўришишингиз зарур... Атрофингиздаги одамларни кўриб турибсиз. Камолиддин, Сафарбойга ўхшаш тўпослар, одамларни фақат дўқ-пўписа билан ўз йўлига солишини билади, холос. Аммо замона энди бошқа. Ақл, тадбир керак. Бунга фақат сиз қобилсиз, ўрлим!

Шайх Мулла Назирга тикилади. Мулла Назир шайхнинг гапига чин ихлос билан қулоқ солиб ўтирибди.

Шайх. Лекин у билан баҳслаша кўрманг. Мақсад — Раҳмонқул эмас. Орангиҳизни бузманг.

Мулла Назир (ялт этиб Аббосга қарайди). Мақсад билан қандай иттифоқ бўлиш мумкин?!

* * *

Узоқда тоғлар манзараси.

Мақсуд түнка устида ўтирибди.

Назир. (*Овози*). Нима учун мени чақирдингиз?

Мақсуд ўгирилиб қарайди ва ўрнидан туриб, овоз келган томонга юради.

Мақсуд. Одамлар сиздан мамнун, Мулла Назир. Сиз одамларга яхшилик қиласиз. Агар иккаламиз бир ёқадан бош чиқарсан кўп иш қила оламиз.

Кадрда Мулла Назир пайдо бўлади. Унинг қўлида қуръон ва тасбех.

Мулла Назир. Сиз билан менинг йўлимиз бошқа-бошқа.

Мақсуд. Низодан одамларни тоқати тоқ бўлди. Ҳозир одам қонидан бекадроқ нарса йўқ... Сиз билан биздан дозимки...

У Мулла Назирга тикилганича жим қолади.

Мулла Назир ҳам Мақсудга тикилиб турибди.

Мақсуд Мулла Назирни танийди ва ўғли Ҳакимжондан жудо бўлган вақтини аслайди:

Экранга йиглаб турган Ҳакимжоннинг сурати чиқиб келади.

Экранга кадрнинг чап томонидан чајиб келаётган Ҳакимжоннинг сурати чиқиб келади.

Кадр орқасидан — Ҳакимжоннинг: «Дада-а-а-а!..» деб қичқирган овози.

Мақсуд Мулла Назирга тикилганича қотиб қолди.

Мақсуд. Сенинг исминг нима?

Мулла Назир (юзини четга ўгириб). Назир.

Мақсуд тикилганича Мулла Назирга яқинлашади.

Мақсуд Мулла Назирнинг олдидан ўтиб тўхтайди.

Мақсуд ва Назир.. Орқада, ёнма-ён кўкариб барқ уриб турган икки дарахт.

Мақсуд. Нега яширасан, танидинг!. Омонмисан, Ҳакимжон!

У Мулла Назирга яқинлашиб, қучоқлашиб кўришмоқчи бўлади. Аммо Мулла Назир совуққонлик билан ўзи ни нари олади.

Назир. Менинг исмим — Мулла Назир!

Мақсуд ундан ўгирилиб, узоқлашиб тўхтайди.

Мақсуд. Шайх Аббос исмингни ҳам ўзгартирипти...

Мен бир умр сени изладим. Ҳамиша дилимда сен билан жангга кирдим. Қамоқда ҳам сени ўйладим.

Мулла Назир. Мен ҳам бошимизга тушган кулагатнинг боисини топмоқ учун... минглаб саҳифалар устидага кўз нуримни тўқдим, одамларни гадолик қаърига отган нима? Одамлар нима учун низо қилишади? Ким уларни разолат зинданидан ёруғ дунёга олиб чиқади? Мен бу кучни топдим.

Мақсад. Ҳудоми?

Мулла Назир. Балли! Сиз одамларни худодан юз ўгирилмоқчисиз. Мен сизни танимайман, танишини ҳам истамайман!

Мақсад ўғирилиб Мулла Назирга қарайди.

Мақсад. Бекор гап!

У **Мулла Назир** томонга юра бошлайди.

Мақсад. Ахир кеча сен биз билан ҳамфир әдингук! (*Мулла Назир олдида тўхтайди, Назирга тикилиб.*) Сен Раҳмонқулни енгмоқчи бўлдинг. Демак, сен одамларга баҳт-саодат тилайсан. Агар иккаламиз бир бўлсак, қишлоққа тинчлик ҳадия қила оламиз.

~ **Мулла Назир** (бунга бепарво, четга қараганича). Ҳалқ тақдирни фақат худо қўлида. Биз ҳазонмиз. Тупроқмиз. Фақат, парвардигоргина абадийдир.

Мақсад. Аммо одамлар сув келтиради... (Уфқларга қараб аста олдинга юради.) Тупроқ бое бўлади. Атрофингга боқ! Буларнинг ҳаммаси инсоннинг меҳнати, ақли билан яратилган.

Мулла Назир. Наҳотки худонинг ишлари ақлга зид?

Мақсад. Ахир, ҳалқлар орасидаги низо ўша худо туфайли бунёдга келган әмасми? Ахир одамларни қул қилаётган нарса ҳам ўша худога итоат әмасми? Ахир сен билан мени савоб иш қилишимизга ҳозир тўсиқ бўлиб турган нарса ҳам ўша худо әмасми?

Мулла Назир (кескинлик билан тескари бурилиб). Худонинг иродасини тушунишга бандаси ожиз!

Мақсад. Минг йиллардан бери муллалар фақат шу гапни айтишади. Аммо бизга ҳаётни тузмоқ, ҳозир курмоқ керак, Ҳакимжон!

Мулла Назир (ўша кескинлик билан). Менинг исмим **Мулла Назир!**

Мақсад. Шайх Аббос қалбингни тошга айлантириб қўйипти... (У *Мулла Назирдан* узоқлашади ва давом эт-

тиради). Миянг қабрга тикилган жинчироқдай буруқсайди, холос! (Уфқларга қараб ишонч билан.) Ҳаёт эса инсон учун олишмоқ әкан. Ҳар куни бир жумбоқ қўяди ва жавоб талаб этади.

Ўртага сукунат чўкади. Узоқдан аzon овози эшитилади.

Мақсад (*Мулла Назир томонга ўтирилиб*). Энди кетаверсангиз ҳам бўлади, *Мулла Назир*.

Мақсад майдондан чиқиб кетади.

Мулла Назир ҳам бурилиб бошқа томонга кета бошлиди.

Бизнинг кўз олдимизда, осмон фонида барқ уриб кўкариб турган дарахтларгина қолади.

Мулла Назир масжид ичига кириб келмоқда. Тўғрида авлиё мозори олдида оқ кийим кийган бир мулла қуръон ўқимоқда. Мозор эшиги тагида бир чол бошини осто-нага уриб:

— Ё пирим, ё мададкорим! — деб авлиё мозорига сиғинмоқда.

Паранжисига ўралиб ўтирган хотинлар, ўтиб турган мурид, муллаваччалар. Биз ўқилаётган қуръон ва мозорга сиғинаётган чол овозини эшитамиш:

— Пирим! Раҳмингиз келсин, пирим!

Мулла Назир хаёлчан. У отаси билан бўлган учрашувни ва унинг айтган сўзларини эслаб келмоқда.

Мақсад (*кадр орқасидан овози*). Ҳаёт эса инсон учун олишмоқ әкан, ҳар кун бир жумбоқ қўяди ва жавоб талаб этади.

Мулла Назир тўхтади ва бир нарсага тикилиб қолди. Масжид ҳовлисидан бир деҳқон ўлик ёш боласини кўта-риб ўтмоқда. Намозга келган кишияр тўп-тўп бўлишиб туришипти. Ўлик кўтарган деҳқон улар ёнидан ўтиб кетади. *Мулла Назир* уларни кузатиб қолиб, йўлида давом этади.

Мулла Назир (*кадр орқасидан овози*). Ёш бола ҳаётдан маҳрум этилган! Наҳотки худднинг ишлари ақлга зид?

Мулла Назир одамлар орасидан ўтиб, намоз ўқиш учун масжид томонга кетмоқда. Тўпланганлар орасида Сафарбой ва бошқа бойлар бор. Улар таъзим билан йўл бериб, *Мулла Назир*нинг кетидан масжид ичига кириб кетишимоқда.

Мулла Назир қулогида *Мақсад*нинг овози жаранглай-

ди: «Ахир одамларни қул қилаётган нарса ҳам ўша худо-
га итоат әмасми?»

Мулла Назир масжид ичига кириб кетади.

* * *

Мулла Назир масжид ичиди. У олдинга, ўз намоз ўқий-
диган жойига — меҳроб томонга кетмоқда.

Унинг қулогида ҳамон Мақсуддинг овози: «Ахир
халқлар орасидаги низо ҳам ўша худо туфайли бунёдга
келган әмасми?»

Мулла Назир олдинга ўтиб ўз жойига тиз чўкиб ўти-
ради. Унинг хаёлида ҳамон Мақсуд сўзлари: «Ахир сен
билан мени савоб иш қилишимизга ҳозир тўсиқ бўлиб тур-
ган нарса ҳам худо әмасми?»

Кирган одамлар ҳам жой-жойига ўтирадилар. Мулла
Назирдан кейин биринчи қаторда Аъзам, Сафарбой ва
бошқа бойлар. Сўфи намоз бошланганидан дарак беради.
Мулла Назир ва унинг кетидан ҳамма ўрнидан ту-
ради.

Мулла Назир (намозни бошлийди). Оллоҳу ак-
бар!

Ҳамма унинг ҳаракатларини қайтаради.

Овозлар. Оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар!

Мулла Назир. Оллоҳу акбар! (Этилади). Сами
оллоҳу вал ҳа мида (ўрнидан туради). Оллоҳу акбар!

Тиз чўкиб ерга бош қўяди. Ҳамма унинг ҳаракатла-
рини қайтаради.

* * *

Акбарали ҳовлиси. Замира хиргойи қилиб, арқонга
осилган кирларни йиғиштироқда. Бирдан қирлар орқаси-
дан Азим кўтарилади. Замира ҳайрон бўлиб туриб қо-
лади.

Азим. Ҳўш, энди нима қиласми? Мен билан кета-
санми?

Замира. Йўқ.

У олдинга юради.

Азим. Ўйлаб кўраман, девдинг-ку?

Арқоннинг бир ёғида Замира ва бошқа ёғида Азим.

Замира. Нега қайтиб келдинг?

Азим. Сени опкетгани...

Замира. Қай гўрда юрувдинг? Яна Раҳмонқулнинг олдига боргандирсан-а?

Азим. Йўқ... Юрувдим... Шу ўртада.

Замира (заҳарханда билан). Қанақа бетайни одамсан-а?.. Нега Мақсуд акага қўшилмайсан?

Азим унинг йўлини тўсиб чиқади.

Азим (эҳтиёткорлик билан секин). Бу ердан тезроқ қочиш керак.

Замира. Сабаб?

Азим. Сабабини айтольмайман.

Замира. Ҳм... алдаяпсан-а? Мени опкетмоқчи бўлиб, кўрқитяпсан.

Замира ўнг томонга юради. Азим ҳам унинг ёнига келади.

Азим (жаҳл билан). Ўша муллаваччангни ташлаб кетгинг келмаяптими?

Замира. Бекор гап!.. Мақсуд ака мени ота-онамни олдига обормоқчи.

Азим. Мақсуд аканг әрта-индин дорга осилади.

Замира. Раҳмонқул яна қайтиб келадими?

Азим. Нега мунча суриштирасан, жигимга тегиб?.. Кетасанми ёки йўқ?

Замира нари кетади. Азим унинг орқасидан қараб қолади.

* * *

Масжид.

Намоз давом әтмоқда. **Мулла Назир** овози: «Оллоҳу акбар».

Овозлар. Оллоҳу акбар!

Ҳамма тиз чўкиб ерга бош қўяди (*сажда*).

Намоз давом әтмоқда.

Мулла Назир овози:

— Оллоҳу акбар!

Овоз: Оллоҳу акбар!

Намозхонлар индамай, жим, пичирлаб ибодат қиладилар. Уларнинг ихлос ва орзулатини ифода әтиб, кадр орқасида хор бошланади.

Намозхонлар әгилишиб, тиз чўкиб намозни давом әттиришмоқда.

Мулла Назир овози:

— Оллоҳу акбар!

О в о з:

— Оллоҳу акбар!

Учта дәққон намоз ўқишимоқда.

Хор тўхтади.

Ҳамма динларнинг бир эканининг тимсоли ўлароқ, кутилмаганда черков кўнгироқлари жаранги эшитилади.

Бир чол намоз ўқимоқда.

Арабча сўзлар — дуо — эшитилади.

Уч киши намоз ўқимоқда. Дуо тугайди. Христианлар ибодати (*хор*) эшитилади.

Бўш жойнамоз. Аввал икки қўл ва кейин бош ерга тегади. Яна кўтарилади. Жойнамоз яна бўш қолади.

Намозхонлар меҳроб ёнида. Тўғрида одам қаторлари орасида Мулла Назир кўринади. У намозни тугатади.

Христианлао хори ҳам тўхтайди.

Мулла Назир (*бошини чапга буриб*). Ассалому алайкум, вараҳматулло, (*ўнга буриб*) ассалому алайкум, вараҳматулло!

О в о з: Омин!

Мулла Назир. Облоҳу акбар!

О в о з. Облоҳу акбар!

Намоз тамом бўлди.

Кутилмаганда Мақсуд овози эшитилади.

Мақсаду. Ассалому алайкум, биродарлар!

Ҳамма орқага ўгирилиб қарайди.

Остона олдиди Мақсуд туриди.

Мулла Назир ўрнидан туриб Мақсуд томон ўгирилади.

Мулла Назир Мақсудга қарайди ва ундан юзини ўғиоади.

Ўтирганлар ўртасидан Сафарбой туради.

Сафар. Мусулмонлар! Бу — худодан қайтган (*Мақсулни кўрсатади*).

О в о з. Бу абллаҳни масжиддан ҳайдаш керак.

Шайх Аъзам (*ўрнидан туриб Мақсудга яқинлашади*). Масjidга киришга ким рухсат берди сенга, абллаҳ! Йўқол, бу ердан!

Ҳар қаердан овозлар:

— Бу — маҳов!

— Муқаддас жойни ҳаром қиласди!

— Чиқ, бу ердан!

— Жўна бу ердан, итвачча!

Мақсад (*кулимсираб*). Масjidни муқаддас дейсиз-

лару, буни ўзлариз бозорга айлантировордиларинг. Нега бақирасизлар! Ҳадларингдан ошманглар.

Кўр чол (одамлар орасидан). Жамоат! Бу одамнинг нияти яхшига ўхшаб қолди. Қани, әшитайлик-чи...

У қулоқ солмоқчи бўлиб бошини Мақсуд томонга буради.

Овозлар: Қани, гапирсан... Эшитайлик-чи... Майли, гапирсан.

Шайх Аъзам, Сафарбой, бойлар, бойваччалар саросимада. Улар нима қилишни билмай Сафарбойга қарайдилар. Сафарбой аста юриб масжиддан чиқиб кетади. Унинг кетидан ҳамма бой-бойваччалар әргашади. Мақсудга улар нафрат билан қараб ўтмоқдалар.

Мақсуд уларни кузатиб, секин олдинга юрди. Масжидда фақат камбағаллар қолган. Мулла Назир ўз жойнада кимир әтмай турипти.

Мақсад. Биродарлар! Алғов-далғов замон ҳаммамизнинг жонимизга тегди. Лекин тинчликни бирор бизга дастурхон қилиб опкелмайди. Кечак Раҳмонқул сизни ҳўкиз депти. Одам әканлигингиши кўрсатинг. Ер-сувингиз, бола-чақаларингизни ҳимоя қилишни ўрганинг... Мен сизларга ёрдам берай.

Деҳқон. Убачагар яна қайтиб келса, унда нима қиласмиш?

Мақсад. Ундами? Нима қилардик? Ҳўқизлар тирқираб кетади-ю, одамлар уни думини тушиб, белига тепади.

Атрофда кулги.

Деҳқон. Уни белига тепадиган нарса топилармийкин?

Мақсад. Топилади.

Кўр чол (ўрнидан туради). Мулла Назир, бунга нима дейдилар?

Мулла Назир индамай тасбеҳ ўгиримоқда. Унинг қўли тасбеҳ доналарини битта-битта тушириб турипти. Шиқиллаб тушаётган тасбеҳ доналарининг овози.

Мақсуд Мулла Назирга тикилиб турипти. Ундан жавоб чиқмагач, у одамларга қарайди. Кўр чол унинг олдиндан ўтиб, масжиддан чиқиб кетмоқда. Ҳамма унинг кетидан әргашади. Мақсуд чиқиб кетаётгандарни безовталик билан кузатиб қолади. Масжидда фақат Мақсуд ва Мулла Назир қолади. Мақсуд Мулла Назир томонга ўғирилади. Мулла Назир тескари қараб турипти.

Тасбек доналари ялтираб битта-битта тушмоқда. Жимликин фақат шик-шиқ этиб тушаётган тасбек товуши бузади.

Мақсуд индамай Мулла Назирдан узоқлашади ва тўхтаб Мулла Назир томонга қайрилади.

Мақсуд. Нега сен халқ билан мени орамга тўсиқ бўляпсан? Каллакесарлар яна қайтиб келса унда нима қиласан?

Мулла Назир. Барингиз бир эмасми? Раҳмонқул ҳукмронлик талашибти, сизларнинг ҳам ғаразингиз ҳукмронлик. Фақат парвардигоргина халқ тақдирини ҳал этишга қодир ва ҳақли.

Мақсуд (*унга яқинлаша туриб*). Нечун парвардигоринг халқ билан доимо орага зўравонларни қўйиб гаплашади? (*Тўхтаб*.) Зўравонлар эса ўз ҳузурини кўзлади.

Мулла Назир (*Мақсуд томонга қараб*). Бу ақволни ўзгартиришга ким қодир?

Мақсуд. Одамлар! Кеча сени ўлимдан қутқарган ҳам одамлар!

Мулла Назир аста юриб Мақсуддан узоқлашади.

Мулла Назир (*минбарга кўтарила бошлиди. У минбар зинасидан Мақсудга қараб*). Кеча мени ўлимдан худо қутқарди.

Мақсуд. Ундай бўлса Раҳмонқулни ҳам худо қутқарган бўлади. Мақсади?

Мулла Назир (*минбарда турған ҳассани олиб кескин бурилади. Газаб билан*). Ҳаддингдан ошма, бандай ношукур! Сен муқаддас жойда турибсан!

Мақсуд тезда масжиддан чиқиб кетади. Мулла Назир минбар устида унинг орқасидан қараб қолади.

* * *

Мақсуд масжид ичидан чиқиб келмоқда. Масжид ҳовлисида уни бир неча деҳқонлар кутиб олишади.

Акбарали. Мақсуд ака!

Деҳқон. Ассалому алайкум!

Мақсуд. Ҳорманг, дўстларим!

Деҳқонлар уни ўраб олишади.

Овозлар. Саломат бўлинг!

Мақсуд (*эслаб*). Анави довруги кетган йигитимиз, Азим қани?

**А к ба рали. Қочипти.
Мақсуд. Қочипти? Оббо ҳўкизвой-ей!
Деҳқонлар куладилар.**

* * *

Авлиё мозорининг ичидаги Қоронги қабр устидаги тош-да шамлар ёниб, мозор ичини хира ёритиб туритти.

Мулла Назир қабр ёнида чўзилиб ётипти.

Қабр устидаги шамлар ёниб туритти.

Кадр орқасидан Мақсуд овози.

Мақсуд. Ҳакимжон!

Мулла Назир бошини кўтаради ва овоз келаётган томонни қидириб орқасига қарайди.

Мақсуд (овози). Шайх Аббос қалбингни тошга айлантириб қўйипти. Миянг мозорга тикилган жинчироқдай буруқсайди, холос!

Икки-уч ёниқ-ёниқ шам ўртасида Мулла Назирнинг тер босган юзи.

Мақсуд (овози). Ахир халқлар орасидаги низо...

Мулла Назир ялат этиб, юқорига қарайди.

Мозор деворида ўзининг соясини кўради.

Мақсуд (овози) ...Уша худо туфайли әмасми?

Мулла Назир соясига тикилиб қолади. Кадр орқасидан Мақсуд овози.

Мақсуд. Одамларни қул қилган нарса...

Мулла Назир овозини қидириб чапга қарайди. Кадрда одам қўлларининг соялари.

Мақсуд (овози)... Худога итоат әмасми?..

Мулла Назир саросимада бошқа томонга қарайди.

Мақсуд (овози). Иккаламиэнинг орамиэга адоват соптурган...

Якка шам ёниб туритти. Деворда салиб (крест)нинг сояси. У аста ғойиб бўлади.

Мақсуд (овози) ...Ҳам худо әмасми?..

Иккита ёниб турган шам орасида Мулла Назирнинг тер босган, даҳшат тўла юзи.

Мақсуд (овози). Ҳакимжон!

Мулла Назир (овози). Менинг исмим Мулла Назир!

Қоронгиликдан бир, икки, ўнлаб, юзлаб ёниб турган шамлар чиқиб кела бошлайди.

Мақсуд (овози). Ҳакимжон!

Мулла Назир (овози). Мулла Назир!
Мақсуд (овози). Ҳакимжон!

Мулла Назир (овози). Мулла Назир!
Мақсуд (овози). Ҳакимжон, Ҳакимжон!

Шамлар сони борган сари кўпаяди. Икки шам орасидаги Мулла Назирнинг тер босган юзи. Унинг кўзлари олдида...

... Кўпайиб бораётган шамлар орасидан Шайх Аббос кўринади ва кадрдан чап томонга ўтади.

Шайх Аббос (овози). Мен сизни лойдан кўтардим!

Шайх гойиб бўлади. Унинг ўрнига юзларини очиб Замира чиқиб келади ва кадрдан ўнг томонга ўтади.

Замира (овози). Йўқ, дийдоримга тўйиб олсин, муллакам!

Замира гойиб бўлади.

Шамлар орасидан Мақсуд чиқиб келади.

Мақсуд (овози). Нега худо орага зўравонларни қўяди?.. Лолсан!..

Мақсуд гойиб бўлади ва кадр орқасидан унинг овози эшитилади:

— Лолсан! Лолсан! Лолсан!..

Бизнинг кўз олдимида ёниб турган шамларнинг ўзигина қолади.

Мулла Назир юқорига қараганича ўтирибди. Кадр орқасидан ҳамон Мақсуд овози:

— Лолсан! Лолсан! Лолсан!..

Мулла Назир кўзларини чирт юмиб, қулогини икки қўли билан бекитади.

* * *

Шайх уйининг айвони.

Айвонга Шайх Аббос ва Камолиддин келишмоқда. Шайх жуда мажолсиз, қийналиб, ҳассага таяниб зўр-ба-зўр келмоқда. Камолиддин шайхнинг бир томонидан қўлатиқлаб олган.

Камолиддин. Мулла Назир масжидда Мақсудга ён босмади...

Шайх. Мулла Назир!.. (йўталади). Назир!.. (*Tўxtaydi va қўlini Kamoliddininning elkasiga қўяди*). Э-Э... Сен бу нарсани тушунмайсан... Сен фарзандсиз ўтдинг... Үғил катта қилишу кейин ундан жудо бўлиш нима?..

(Шайх Камолиддин елкасидан қўлини олади ва икки қўли билан ҳассасига таяниб давом этади). Сен сира буни билмайсан.

Шайх аста юриб, зина олдига келади ва тўхтайди.
Камолиддин зинага тушиб шайхга ёрдам бермоқчи.

Улар узоқда кимнидир кўриб, бир оз жим қоладилар.

Шайх (масжид ҳовлисига қараб). Йўқ... Тоқатим йўқ! (Орқасига қайтди.) Турқи қуриб кетсин уни!

Камолиддин унинг ёнига келади.

Шайх (унга қараб). Мен у билан гаплашолмайман.
Тоқатим йўқ!

Камолиддин таъзим қилиб зинадан тушади ва масжид ҳовлисига чиқиб кетади.

Масжиднинг бўй-бўй ҳовлисида Мақсад шайхни кутуб туривди. У тоқатсан. Аммо шайх пайдо бўлмади.

* * *

Чойхона. Кечаси.

Чойхоначи қўлидан чойнак ва пиёла олиб бола юради. У билан камера чапга панорама қилмоқда. Азим зинадан чойхонанинг иккинчи қаватига кўтарилимоқда. Мана у болохонага кўтарилиди, атрофга қаради. Келиб ўтиреди. Бола чойнак ва пиёлани Азимнинг олдига қўйиб кетади.

Бир чеккада машшоқ танбур чалмоқда. Азим ёнида ўтирган одамларнинг бошлари устидан чойхонанинг нариги чеккасига қараб-қараб қўйиб, пиёлага чой қуя бошлиди.

Чойхонанинг бир чеккасида, устунда ёниб турган фонос тагида Мақсад, Ақбарали, Аҳмад, Умарлар чой ичиниб ўтиришипти. Мақсад кулимсираб Азим томонга қарайди. Камера Мақсадгага яқинлашади. У узатилган пиёлани олиб Азимга тикилганича ўтирипти.

Чой ича туриб Азим Мақсаднинг тикилиб турганини кўриб қолади. Пиёлани ерга қўйиб, ўрнидан туради ва одамлар орасидан ўтиб Мақсадлар ўтирган томон юради. Азим бориб Мақсад ёнига ўтиради. Мақсад ўзига узатилган пиёлани Азимга узатади. Ҳаммалари унга қаравшади.

Азим пиёланни олади ва бир ҳўплаб ичиб Мақсад томонга кулимсираб қарайди. Мақсад ҳам мамнун. Шу ондан бошлаб йигит уники.

Қишлоққа қоронғи тушган.

* * *

Қишлоқ ва узоқдаги тоғлар гира-шира кўринади.

Қоронғи кўчада Мақсуд, Акбарали ва уларнинг ҳамроҳлари келишмоқда. Акбарали ашиги олдига келгандა тўхтайди ва Мақсудни ичкарига таклиф этади.

Акбарали. Қани!

Эшикдан Ойгул чиқиб келади.

Мақсуд. Салом алайкум, Ойгул!

Ойгул (юзини Мақсуддан бекитиб). Ваалайкум асалом... Сизни бирор кутяпти, нозик меҳмон.

У Акбаралига қараб ҳовлига кириб кетади.

Мақсуд (тортиниб турган меҳмонларга). Кираверинглар!

Акбарали (дэҳқонларга). Қани!

Ҳаммалари ҳовлига киришади.

Мақсуд. Тезроқ юринглар.

Ойгул (Мақсудга). Меҳмон ёлғиз ўзингиз билан гаплашмоқчи.

Мақсуд (ҳамроҳларига). Шу ерда ўтира туринглар бирпас...

АЗИМ. Ҳўп бўлади.

Мақсуд ичкарига кириб кетади.

Акбарали. Ойгул, чойнак опчиқ... Қани, бу ёққа...

Дэҳқонлар бориб ўчоқда қайнаб турган чойдиш атрофига ўтиришади.

* * *

Акбаралининг пастаккина уйи. Устунда жинчироқ ёниб туриди. Бу ерда ҳаяжон билан Мақсудни кутаётган Камолиддин уй ичидан эшикка қараб жилади.

Эшик очилиб Мақсуд кўринади.

Камолиддин. Ассалому алайкум!

Мақсуд. Ваалайкум ассалом!

Камолиддин (таъзим билан). Буюрсинлар...

Мақсуд уйга киради. Эшикни әҳтиётлик билан қаттиқ ёпиб, Камолиддин унинг орқасидан келади.

Камолиддин келиб бир тугун олдида тўхтайди ва ўтириб уни очади. Биз юмалоқ бир патнис тўла тилла, қимматбаҳо нарсаларни кўрамиз. Камолиддин буларни Мақсудга кўрсатади.

Мақсуд. Бу нима?

Камолиддин (*тиллаларни қўли билан шопириб сочиб*). Буми? Роҳат! Давлат! Мен бунга етишиш учун бутун умрим разолат ва ҳақоратда ўтди. Аммо орзумга етолмадим. Сиз эса бунга бир кунда эга бўляпсиз. Омадингиздан ўргилай!

Мақсад (*Камолиддинга истеҳзо билан қараб*). Бунинг эваэзига мен фақат қишлоқдан кетсан бас. Шундайми?

Камолиддин. Ҳе-ҳе... Азонгача тура турай десангиз, рухсат.

Мақсад (*бориб эшикни очиб ташқарига*). Оғайнilar! Бу ёққа келинглар.

Камолиддин (*чўчиб*). Нима қилмоқчисиз?

У шошиб-пишиб сочилган тиллаларни йига бошлиайди.

Ўйга Акбарали, унинг болалари, Ойгул, Замира, Азим ва деҳқонлар кириб келишади. Улар патнисдаги тиллани кўриб лол бўлиб қолишади.

Мақсад. Қишлоғимизда от-улоқсиз қанча хўжалик бор?

Акбарали (*ёқасини ушлаб, тилладан кўзини узмай*). Кўп... Умрзоқ, Тоштемир, Жўра, Ҳошим...

Мақсад. Ҳаммасига етади.

Камолиддин (*тиллани гавдаси билан бекитиб Мақсадга газаб билан*). Сиз ақлингииздан тойибсиз!

Мақсад унга яқинлашади.

Мақсад. Бу — уларнинг пешона тери билан бунёдга келган... Йўқол кўзимдан!

Камолиддин (*ўрнидан туриб эшикка бора бошлиайди. У Мақсадга*). Ҳамоқат!

Ерда ўтирган болани тепиб йиглатиб чиқиб кетади.

Акбарали. Падарингга лаънат!

Ойгул (*Камолиддин орқасидан*). Оёғинг синсин, илойим!

У йиглаётган укасини кўтариб олади. Мақсад Ойгул кўлидан йиглаётган болани олади.

Мақсад. Қани, менга беринг-чи, оббо азамат-ей! Ҳе-ҳе.. (*Деҳқонларга*). Эртага шаҳарга тушиб, от олиб чиқасизлар.

Овзлар. Ҳўп бўлади, худо хоҳласа.

Мақсад (*болани эркалатиб*). Оббо шер йигит-ей... (*Тиллаларга қараб давом этади*). Шайх Аббос, ҳимматингга минг раҳмат, а?

Деҳқонлар кулишади.

Мақсул (яланғоч болани тиллалар устига ўтқавади). Қани ўтири, қишлоқ шўросининг биринчи хазиначиси!

Кулги. Бола қўлига тушган қимматбаҳо нарсанни олиб ўйнай бошлайди. Атрофда яна ҳам қаттиқроқ кулги.

* * *

Мозор. Ҳамма ёқ қоронғи.

Тунги қушларнинг ёқимсиз товушлари. У ер-бу ерда қабрлар устида шамлар ёниб турипти. Бир салобатли қабр устида Шайх Аббос тўхтайди. Шайх Аббос ҳассасига таяниб жим қолади, у жуда хаёлчан.

Аббос (кадр орқасидан овови-йилари). Шундай туҳфадан воз кечган одам даҳшатли одам! Унинг қудрати ҳеч бир зотта йўқ... Шундай қилмай не иложим бор эди? Унинг қишлоқдан кетиши ўлимидан минг марта ортиқ.

Кандайдир шарпани сезиб орқага ўғирилади.

Шайх. Кимсан?

Раҳмонқулнинг чопари кўринади. У шайх олдига эмаклаб яқинлашади.

Чопар. Шайхим, шайхим! Мени Раҳмонқул юборди.

Шайх. Хўш, гапир!

Чопар. Душманлар қишлоқ йўлини тўсиб олишди. Раҳмонқул тоғ ошиб келяпти. Йўл жуда тайғоқ... Фақат коронгида юриб келяпмиз. Чидам билан кутсин, деди. Ўлсам ҳам қишлоққа етиб бораман, деди.

Шайх. Менга ўлиги керак әмас. Йўқол!

Чопар чиқиб кетади. Шайх жаҳл билан ўрнидан туради.

Шайх (қўлидаги ҳассани улоқтириб ташлаб). Е раббий, менинг гуноҳим нима? Нечун мени сўнги таянчигимдан маҳрум этасан... Менинг гуноҳим нима?

* * *

Қоронғилик.

Қоронғиликда әшик очилади. Мақбара ичидаги Авлиё қабри устида Мулла Назир ибодат қилмоқда.

Биз унинг орқасидан кўриб турибмиз.

Эшикни очган Замира, у әшик олдинда тўхтаб қолади. Мулла Назир ўрнидан туриб, Замирага қарайди.

Мулла Назир Замирага тикилиб турипти.

Мулла Назир (овози-йўларини эшитамиз). Ҳудо бизни иккинчи бор бир-биримизга дуч әтди. Бунинг маънени не бўлди?

Замира Мулла Назирга аста яқинлашмоқда.

Замира (йўлари, кадр орқасидан овози). Биз бир-биримиз учун яратилганмиз. Мен ўлимдан қўрқмайман. Уят менга ўлимдан баттар.

Замира Мулла Назир олдида тиа чўкади. Шамлар уларни ёритиб турибди. Мулла Назир Замирадан қўзи-ни узмай, унинг олдида тиа чўкади.

Мулла Назир (овози-йўлари). Уят? Йўқ, сенинг дийдоринг менга саодат бахш әтади.

Улар бир-бирларига тикилиб қолишади. Уларнинг қўллари бир-бирига яқинлашмоқда.

Мулла Назирнинг қўллари Замиранинг қўлларини маҳкам ушлаб ўзига тортади.

Мулла Назир ва **Замира** қўзларини узмай бир-бирларига қараб ўтиришипти.

Яна уларнинг қўллари.

Мулла Назир (овози-йўлари). Йўқ, йўқ!..

Мулла Назир қўлларини шартта тортиб олади.

Мулла Назир сапчиб ўринидан туради ва Замирадан узоқлашади. Замира ўтирганича қолади.

Мулла Назир (овози-йўлари). Одам бир вақтда ҳам худо йўлидан, ҳам бандаси йўлидан боролмайди!

Мулла Назир орқасини ўгириб турибди. Замира туриб унинг олдига келади.

Замира. Энди қандай ҳаёт кечирасиз?

Мулла Назир (ундан юзини ўгириб). Буни факат парвардигор билади.

Замира (унга яқинлашиб). Қочайлик бу ердан. Раҳмонқул сизни ўлдирмасдан қўймайди.

Мулла Назир бошини деворга тираб қўзларини юмади.

Мулла Назир. Ҳар ким худо ихтиёр этган ажал билан ўлади.

Замира аввал унинг кўксига бошини қўйиб, кейин аста тиа чўкиб, оёғига йиқилади.

Замира (йиглаб). Ташламанг мени! Раҳмингиз келсин, мен сиздан жудо бўйлмайман.

Мулла Назир инсоний ҳислар занжирини узиб, улоқтириб ташлагандек ҳушшёр тортади.

Мулла Назир (тавба оҳангда). Ҳудо сақласин! Ҳудо сақласин!

У телбаларча шивирлаб мақбарадан отилиб чиқиб кетади.

Мулла Назир дараҳтлар орасидан ёқасини ушлаб тез ўтиб бормоқда.

Мулла Назир. Мени кечир, парвардиғор! Кечир, парвардиғор!

Унинг кўз ўнгидан ўтаётган дараҳтлар бир йиқилиб, бир кўтарилаётганга ўхшайди.

* * *

Қоронғилик. Дараҳтлар орасидан қора кийимда, юзларигача ўралган уч отлиқ Акбарали ҳовлиси олдига чиқиб келишади. Булар босмачилар. Бирининг қўлида тўппонча ялтираб кўринади.

Замира Мулла Назир олдидан қайтаётиб Акбарали ҳовлисига яқинашиб келмоқда. Отнинг кишинашини эшитиб у тўхтайди. Деворга ёпишиб, ўзини панага олади. Отлиқлардан бири тўппончадан кетма-кет ўқ узади. Ойналарнинг сингани әшитилади.

Замира орқасига қайтиб бузилган девор орқасига ўтиб кетади.

Акбаралининг ҳовлиси. Ўқ овози, ойналарнинг синганидан уйғонган Мақсуд ҳовлида осигуриқ турган чироқ пилигини кўтаради. У бош яланг, әгнида яктак ва бир қўлида тўппончаси бор. У кўчага тикилиб чироқдан узоқлашади.

Акбарали ва уй әшигидан мўралаган Ойгул.

Мақсад (Акбаралига). Сен болаларга әҳтиёт бўл!
У кўча томонга юради.

Кўчадан отларнинг кишинаши әшитилади.

Мақсуд дарвоза томон бормоқда.

Кўчадан босмачиларнинг овози.

— Мақсуд! Қулоқ сол, уқиб ол! Эртага пешин намозигача қишлоқдан жўнаб кетмасанг...

Уй әшиги олдида қўлида бола кўтарган Ойгул ваҳима билан бу гапларга қулоқ солади.

Босмачининг овози:

— ...Биз сени ўлдирамиз.

Эшикни очиб Мақсуд, унинг кетидан Акбарали чиқадилар. Узоқлашаётган от туёқларининг товуши. Кўчада ҳеч ким йўқ.

Ойгул уй әшигида улар кетидан қараб туритти.

Тонг. Дала. Дарё бўйи.

Мақсуд дарахтлар орасидан бир ўзи кетмоқда. Жўшқин дарё тошларга урилиб оқаёттир.

Мақсуд (кадр орқасидан овоз). Эртага сени ўлдиришади, ўлдиришади, ўлдиришади...

Мақсуд дарахтлар орасидан кетмоқда.

Мақсуд (кадр орқасидан овози). Улар мени қишлоқдан кетказишмоқчи, бундан чиқди, улар мендан қўрқишиади.

Дарёнинг шовуллаб, жўшқириб оқиши.

Сафарбой (овози). Пушаймон бўласан ҳали, сурбет маҳлук!..

Мақсуд дарё бўйлаб ўйга толиб бормоқда.

Босмачи (овози). Агар кетмасанг биз сени ўлдирамиз!

Мақсуд (овози). Ўлдиришади, ўлдиришади, ўлдиришади!

Мақсуд йўлида давом этади.

Мақсуд (овози). Менга ҳам жон ширин... Мен бу ерда бахтимни топдим, мен бу ерда ўғлимни топдим.

Шовуллаб оқаётган дарё шарпалари, узоқдан эшитиллаётган овозлар: отилган ўқ, синган ойнанинг овози ҳамда узоқлашиб кетаётган отларнинг туёқ товушлари қўшилиб кетади.

Мақсуд ҳамон дарё бўйлаб юриб бормоқда.

Мақсуд (овози). Уларга қолса, мен дўстларимга хиёнат қиласам, жонимни қутқариб қочсам...

Ой нурида милтираб оқаётган дарё юзасидан Мақсуд кўланкаси. У дарё бўйлаб келмоқда.

Мақсуд (овози). Ахир қочиш ўлим билан баробар эмасми?

Мақсуд дарё бўйида тўхтаб, сув устига энгашади.

У сувга бошини бир неча марта чайқаб олиб, кўтарилади. Унинг юзларида табассум пайдо бўлади. У Ойгулни кўради.

Ойгул дарё қирғоғида Мақсудга қараб турибди. У бахтиёрлигидан ўзини боса олмайди. У ялиб бошини әгади. Мақсуд Ойгулга яқинлашади.

Мана улар иккаласи ёнмаён туришипти. Улар оёғи остида жўшқин дарё оқмоқда.

* * *

Кун ёришган.

Ойгулнинг юзи. У жуда бахтиёр. У қувонганидан гир айланмоқда.

Ойгул далада югуриб бормоқда. Төғлар ва осмон фонида кўм-кўк икки дараҳт. Ҳамма ёқ қўкалаамзор.

Узоқдан қўлидаги рўмолини ҳилпиратиб Ойгул чопиб келмоқда.

Қўлида бир даста гул кўтарган Ойгул әшикдан ҳовлига кириб келади. Қўлидаги гулларни осмонга отади.

Мана осмон фонида сочилган гуллар Ойгулнинг тепасидан худди ёмғирдай ёғилмоқда. Ҳовлида укалари чопиб келиб Ойгулни қўршаб олишди. Ойгул энг кичик укасини қўлига олиб, тепасига кўтариб ўйнатмоқда.

Шу вақт у Мақсудни кўриб, уялганидан укасини қулоқлаб тескари қараб олади.

Мақсуд Ойгулга табассум билан қараб турибди.

Бирдан унинг юзиидаги табассум йўқолади. У кўча томонга қарайди. Эшик олдида Умар қўлидаги милтиқни Акбаралига зўрлаб ташлаб кетади. Акбарали милтиқни қўлига олиб, унинг кетидан қараб қолади.

Кўча. Эшик олдида милтиқни ушлаган маъюс Акбарили турибди. Эшикдан Мақсуд чиқади. У Акбаралига бир тикилиб олиб, Умар кетган томонга қараб қолади.

Мақсуд (*Акбаралига Умар ҳақида*). Қўрқиб кетибди-да...

Акбарили. Бола-чақаси кўп... Сиз ҳам қишлоқдан кетинг. Улар айтганларини қиласди.

Мақсуд. Ҳозир одамлар йиғиладиган. Ваъда берганман, ер тақсим қиласдиганимиз.

Акбарили. Энди деҳқонлар келмайди. Биз иккимиз қолдик. Сизни сақлаёлмаймиз.

Ҳовлидан Ойгул уларнинг гапларига хавотирланиб қулоқ солмоқда.

Мақсуд. Акбар aka! Энди мен қишлоқларингдан ҳам, уйларингдан ҳам кетолмайман.

Ойгул ҳамон уларга қулоқ солиб турибди. Мақсуднинг сўзларини әшитиб, унинг юзида табассум пайдо бўлади ва уялганидан девор орқасига бекинади.

Буни сезиб, Акбарили қўл очиб фотиҳа беради.

Акбарили. Бахтларинг ёр бўлсин!

Мақсуд (қўлини қўксига қўйиб, миннатдорчилик билан). Раҳмат! (Қишлоқ томонга қарайди.) Бугун бозор куними?

Акбарали (ваҳимада). У ёққа бора кўрманг, сизни ўлдиришади!

* * *

Бозор майдони. Томошибинлар давраси. Давра ўртасида айнқ ўргатувчи айиққа ҳар хил қилиқлар қилдириб томошибинларнинг миннатдорчилигига сазовар бўлмоқда. Ҳамма ёқдан қийқириқ ва кулгилар овози.

Овзлар. Ҳа, яшанг. Кам бўлманг! Барака топинг!

Ҳамма ёқ гавжум. Одамлар орасини ёриб туячи, юклиган туяларини етаклаб бозорга кириб келмоқда.

Овзлар. — Иссик нон, ширмой нон, кеп қолинг!

— Кеп қолинг иссиқ каббо!

— Обакидандон, обакидандон!

— Об қолинг!..

Кабобпазлар, ҳар хил сабзвот, мева сотувчилар, ҳар хил моллар билан ортилган қўқон аравалар. Кичик-кичик дўйончалар. Ҳамма ёқда одам. Ҳамма ёқ гавжум. Мақсуд ва Акбарали одамлар орасидан ўтиб, биз томонга келмоқдалар. Бирдан бир тўда дарвишлар пайдо бўлиб, Мақсуд ва Акбаралини одамлардан ажратиб қуршаб олишади.

Сайфи дарвиш (*Мақсудни кўрсатиб*). Мусулмонлар, мусулмонлар, ҳазар қилинг бундан. эҳтиёт бўлинг!

Қолган дарвишлар гир айланиб зикр тушишмоқда.

Фонда — масжид.

Сайфи дарвиш (*давом этади*). Яқин келманг бунга!

Дарвишлар. Ё иллоҳа иллобло! Ё иллоҳа иллобло!

Мақсуд ва Акбарали уларга жавдираф қараб туришиши.

Сайфи дарвиш олдинга югуриб чиқади ва қўлларини осмонга кўтаради.

Сайфи. Бу одам даҳрий!

Олдимииздан дарвишлар чопиб ўтишмоқда.

Сайфи дарвиш (*овози*). Қўлинг тегса, қўлдан ажраласан.

Дарвишлар Мақсуд ва Ақбаралини қуршаб олишган.

Сайфи дарвиш (овози). Кўзинг тушса, кўздан ажраласан...

Дарвишлар. Ё иллоҳа иллобло! Ё иллоҳа иллобло!

Савдойи дарвиш Мақсудга бостириб келади.

Мақсуд секин-аста орқага тисланади.

Савдойи (жавраб кетади). Кўздан ажрайсиз... Тўртта кеса бир пиёла, илон туғди ола-була. (Мақсудга.) Ажалинг келди!

Акбарами (Мақсуднинг олдини тўсиб). Булар бизни тилка-пора қилиб ташлайди.

Савдойи (халқقا). Кар бўласиз, кўр бўласиз!.. Кўр бўласиз, кар бўласиз!..

Мақсуд ва Акбарами орқага сурилишади. Дарвишлар яқинлашиб уларни яна қуршаб олишади.

Дарвишлар (жазавада). Ё иллоҳа иллобло! Ё иллоҳа иллобло!

Савдойи (Мақсуд билан Акбарамига). Ажалинг келди, ажалинг келди!

Мақсуд сакраб қўқон арава устига чиқади. Фонда булатли осмон.

Мақсуд (одамларга қараб). Мана, ҳаммангиз менга қараб турибсиз... Аммо ҳеч бирингиз кўздан ажраганиз йўқ-ку! Қулоқ соляпсиз, аммо ҳеч бирингиз кар бўлганиз йўқ. Ер сизга интизор! Далага чиқишдан қўрқманг, ер сизники, уни сизга Шўро ҳукумати берди. Ҳар соат ганимат. Эқмасангиз бола-чақангиз оч қолади.

Сайфи дарвиш Мақсудга хўмрайиб турипти.

Савдойи (Мақсудга ўғирилиб қараб, лаҳшат билан). Ер эмиш! Ер эмиш!.. Ер-ал!.. Ер-а-а!..

Савдойи жазаваси тутиб ерда думалайди. Атрофда халойик унга қараб турибди. Савдойи ўрнидан туриб, одамлар олдидан айланиб-айланиб ўтиб, Мақсудга якинлашади.

Савдойи (Мақсудга). Үлим! Үлим! Үласан! Үласан! Үласан!..

Савдойи (тўхтаб орқага қайтади, халойикقا). Халойик, бунинг ажали келган. Халойик, бу ўлган одам! (Мақсудга яқинлашиб қичқиради.) Үлган! Сен ўлган одамсан! Сен ўлган одамсан! Сени ўша ўзинг айтган ер ютади.

У ерга йиқилади. Дарвишлар унинг атрофида айланади:

— Е иллоҳа иллобло, ё иллоҳа иллобло!
Савдойи (тиз қўкиб ўтириб Мақсудга қарата).
Сени ер ютади. Кофир! Муртад!

Мақсуд дарвишларга нафрат билан қараб турибди.
Фонда — булатли осмон.

Дарвишлар (овози). Е иллоҳа иллобло, ё иллоҳа
иллобло!

Мақсуд уларга қараб сакради. Дарвишлар ҳар қаёққа
қараб тарқаб қочиб кетишади. Савдойи Мақсуднинг оёғи
тагида ётибди. Мақсуд нари кетади.

Савдойи (Мақсуд орқасидан судралиб). Үлим! Үлим!
Сенга ўлим!

Мақсуд одамлар орасидан ўтиб, чойхона томонга кет-
моқда. Ўтирган одамлар туриб тез-тез чойхонадан чиқиб
кетишмоқда.

Мақсад (уларга). Биродарлар, нега қочасизлар,
оғайнилар?

Одамлар унга қулоқ солмасдан чойхонадан чиқиб ке-
тишади.

Мақсад (чойхонага кириб, зина олдида тўхтайди).
Тавба!

У югуриб зинадан иккинчи қаватга чиқади. Мақсуд
чойхонанинг четига ўтади ва халойиққа қараб, унинг аҳ-
волини кузатади.

Акбарами. Ҳамидулла!

Ёш деҳқон Ҳамидулла пайдо бўлади.

Ҳамидулла. Лаббай!

Акбарами. Югур, мени отимга мин! Қайдан бўл-
масин ёрдам келтир.

Ҳамидулла. Ҳўп...

Кадр орқасидан Мақсуд овози эшитилади.

Акбарами Мақсуд томонга қарайди. Мақсуд чойхона
тепасидан туриб халойиққа мурожаат қилмоқда.

Мақсад. Биламан, улар мени... Үлдиришдан ҳам
тойишибмайди. Менгаям жон ширин... Улар мени тирик
қолдиришга рози, лекин талаблари жуда баланд... Улар
хоҳлайдиларки, мен бу ердан кетаю, қишлоғингизда ти-
рикчилик әскича қолаверсин. Семис ерлар уларники бўла-
версин.

Мақсудни тинглаётган одамларнинг юзи ўтиб бор-
моқда.

Мақсад (овози). Қарз-қурэ сиззи гарданингизга
тушаверсин. Айшу ишратни улар сураверсину, силани

бола-чақайиз оч-ялангоч ўтираверсин. Мен бунга рози әмасман.

Мақсуд гапини давом қиласы.

Мақсуд. Мен силани қишлоғинглала мәҳр қўйдим...
Мен бу ерда ўғлимни топдим.. Бахтимни топдим.

Бозор майдонидаги халойиқ диққат билан қулоқ солмоқда.

Мақсуд (овози). Мен силани ёнилада қоламан...

Мақсуд (давом этади). Қани кўрай... Шўро ҳукуматига қарши ким қўл кўтараркан?

* * *

Шайхнинг хонаси. Шайх ўтирибди, унинг қўлида ҳасса.

Шайх (аввалии сұхбатни якунловчи оҳангда). Агар биз буни адо этмасак, худонинг ғазабига дучор бўла-миз.

Эшик очилади.

Ерда Сафарбой, Шайх Аъзам, бойлар ва муридлар ўтиришади.

Камолиддин кириб келади.

Камолиддин (ҳаяжонда). Пирим, пирим, пирим!

Шайх. Гапир!

Камолиддин (тиз чўкиб). Мақсуд кетмапти...

Шайх ўрнидан сапчиб туради. Қолганлар ҳам туришади.

Шайх. Қаерда у?

Камолиддин. Ҳозиргина чойхонага келиб ўтиреди.

Шайх тез юриб дераза ёнига боради.

Ҳамма унинг кетидан бориб таъзим билан ўтиришипти.

Шайх чойхонада bemalol ўтирган Мақсудни кўрди.

Шайх (деразадан ташқарига қараб). Мақсуд ўз гўрига ўтирибди!

Шайх Аъзам сакраб ўрнидан туриб әшик томонга югуради.

Шайх. Тўхта, қаёққа?

Аъзам (тўхтаб таъзим қиласи). Шайхим, ахир у қочиб кетади-ку, мен уни ўлдираман.

Шайх. Бизга унинг ўлимидан, қочиши зарурроқ. Үлимнинг кўзига одам узоқ тикилиб туролмайди. Ҳали фурсат бор.

Мақсуд чойхонада ўтирибди.

Шайх (хонанинг ичкарисига қараб юради, сўнг даҳшат билан). Мақсуд — вабо! Унинг нафаси мусулмонларнинг имонини қочиради. Мақсуд майдонда яка қолиши керак. Якка! Якка!.. (*Нафаси бўғилиб йўталади*). Якка!..

Атрофдагилар (овози). Пирим, шайхим!..

Шайхга ёрдам бериб, уни ётоги томонга юргизишадилар.

Мақсуд бозор майдонига тикилиб ўтирибди.

Сув тегирмонининг чархпарраклари айланмоқда. Гувиллаб тушаётган сув ва айланнаётган чархпарракнинг гижирлашида аллақандай ваҳима бор.

Айланнаётган чархпарраклар орқасидан йиглаб турган Ойгул кўринади.

Мақсуд чойхонада ўтирибди.

Кадр орқасидан овоз:

— Мусулмонлар! Мусулмонлар!..

Мақсуд овоз келган томонга қарайди.

Сафарбой, Шайх Аъзам ва бошқа бойлар бозордаги дўкончиларга буйруқ қилиб дўконларини ёптироқда. Бир дўконда чий тушиб, ёпилади.

Овозлар. Катта лашкар келяпти! Ун минг отлиқ келяпти!

Фовур-ғувур, ваҳима овозлари.

Сафарбой дўконларнинг оллидан ўтиб, уларни бекиттироқда.

Овоз. Тарқалинглар, тарқалинглар, деяпман, тезроқ-тезроқ!

Фовур-ғувур. Сафарбой бозорда дўқ уриб, югуриб юрибди. Ваҳимага тушган одамлар тумтарақай бўлмоқда.

Овоз. Тўхта, ҳали бозор тарқагани йўқ-ку!

Кулол аравага ортилган хумлар билан бозордан чиқиб кетмоқда.

Кулол (ваҳимада). Раҳмонқул келяпти!

Бозор марказида боққол. Унинг елкасида осилган маҳси, ўйинчоқлар, ёғоч қошиқлар.

Боққол (одамларни тўхтатмоқчи бўлиб). Чўпонлар Раҳмонқулни тоғда кўришибди. Ҳолига маймунлар йиғлар эмиш!

Сайдарвиш (унга дўқ қилиб). Жим! Тилингни сугуриб оламан! Худо урган ёлғончи!

Дарвиш ўтиб кетади. Боққол унинг орқасидан қараб, елкасидаги нарсаларни ерга улоқтириб, оёқлари билан тепкилайди.

Боққол. Оббо, умримда бир марта рост гапирибману, ишонмайди-я... Ишонмайди, ишонмайди!

Бозорда икки деҳқон бир-бирларини қувлад келишмоқда. Улар йўлларидағи одамларни туртиб, нарсаларни сочиб кетмоқдалар. Мана қочаётган деҳқон бўш арава устига чиқди. Қувлаётган деҳқон унинг кетидан етиб келади. Улар тўқнашишади. Қувиб келаётган деҳқон Фарҳод, қочаётган эса деҳқон Жавлон. Фарҳод Жавлонни калла қилиб аравадан йиқитади ва унинг кетидан ўзи сакраб тушади. Ҳамма ёқ ғовур-ғувур.

Мақсад бозордаги бўлаётган воқеаларга қараб ўтирибди. Кадр орқасидан ғовур-ғувур овозлари эшитилади.

Фарҳод ва Жавлонни одамлар ажратиб, зўрлик билан ушлаб туришипти. Фарҳод ва Жавлоннинг қўлларида пи-чоқлари бор.

Овозлар. Ўзи нима гап, тинчликми?

Жавлон (*пичоқ ўқталиб*). Қўйворила мени! У мени барибир ўлдиради. Бугун бўлмаса, эртага ўлдиради. Ҳар куни ўлдиргандан кўра бугун ўлдира қолсин. Барибир мен мурдаман...

Фарҳодни зўрга ушлаб туришипти.

Овозлар. Нега ўлдиради? Нима гап?

Фарҳод. Қарзни тўлаш учун пулни қаердан оламан? Ахир от синглимни қалинига келган эди.

Жавлон (*Фарҳод томонга интилиб*). Қарзни бермади. Мен унинг отини обкетиб сотвордим. Агар шундай қилмаганимда бой менинг еримни тортиб оларди. Болачақамни ким боқади?

Фарҳод одамларнинг қўлларидан чиқишига интилмоқда.

Фарҳод. Бугун қўлимдан тутсанги, эртага мен уни ўлдираман. Бир ойдан кейинми, юз йилдан кейинми, минг йилдан кейинми, барибир мен уни ўлдираман.

Сафарбой бозорда турган Акбаралининг олдига келади ва елкасига мушт билан тушириб, уни ағдаради.

Сафарбой. Ландовур, нега ишга чиқмадинг?

Мақсад чойхонада буларнинг ҳаммасини газаб билан кузатмоқда.

Ариққа йиқилган Акбарали секин ўрнидан туради.

Акбарали. Шошилиб нима қилдим, хўжайин?

Кадр орқасидан Сафарбой овози.

Сафарбой. Қарзинг әвазига яна икки ой ишлаб беришинг керак.

Ақбарали. Мен сизга ундан кўпроқ ишлаганман, хўжайин.

Сафарбой. Ёлғон гапирма, итдан туғилган! Майдонда сани ҳам осишга дор топилади.

Ақбарали. Сизни қўшингизни ҳайдашу, дорга осилишни иккиси бир гўр әмасми? Шошилманг хўжайин, ажаб әмас у енгиб чиқса.

Сафарбой. «У» деганинг ким?

Ақбарали (*Мақсад ўтирган томонни кўрсатиб*). Шўро...

Сафарбой ўгирилиб қарайди.

Мақсад чойхонада ҳамон чуқур хаёлларга чўлганиб ўтирибди.

Мақсад (*овози-ўйлари*). Ойгул билан гаплашолмай қолдим... Мулла Назирдан яна дарак йўқ... Умрим бўйи ахтардим, топдим, яна жудолик... Мен жўшқин дарёга харсон ташладим, дарё аввалги изига қайтмайди энди.

* * *

Шайхнинг хонаси. Шайх Аббос ўтирибди. Унинг ёнида Камолиддин таъзим билан турипти.

Шайх. Сўғига тайинла, бугун унинг овози диндан тойган муртад устидан худонинг ҳукми бўлади. Пешин аzonини баралла айтсин!

Эшик очилади. Шайх ва Камолиддин эшик томонга қарашади. Камолиддин таъзим билан эшик томонга юради. Эшик олдида Мулла Назир турипти. У жуда ғамгин. Камолиддин эшикни ёпиб чиқиб кетади.

Шайх (*овози*). Сиз... Сиз отангизни ҳимоя қилгани келгандирсиз?

Мулла Назир энди Шайх олдида турибди. У шайхга қараб жавоб беради.

Назир. Йўқ! Мен бир мусулмон боласини ҳимоя қилгани келдим. (*Кўзида ёш пайдо бўлади*).

Мулла Назир (*тиз чўқади*). Падари бузруквор!.. (*шайхнинг қўлини ўпали ва унинг тиззасига бошини қўяди*). Парвардигор барча маҳлуқни ҳаёт учун яратган. Инсон олло таолло яратгай әнг азиз зот... (*У бошини кўтариб шайхга қарайди*.) Худо яратганини бандаси маҳв этмакка ҳаққи йўқ!

Шайх (*унга қарамасдан ғазабда*). Мақсад муртад!

У худо билан баҳслашади. Унинг гуноҳини сиз ўз зиммангизга оласизми?

Мулла Назир бошини әгади.

Шайх. Унга әргашувчилар — кеча учта бўлса, әртага уч юзта бўлади. Бу тоғдан у тоғгача ҳамма ёқда мен ҳукмфармо әдим. Бирин-кетин ҳамма шаҳар, қишлоқ қўлдан кетди. Энди сиз бу ердан ҳам ҳайдалишимизни хоҳлайсизми? Чекинадиган жой қолгани йўқ!

Мулла Назир унга ёлвориб тикилади.

Мулла Назир. Гуноҳи нима? Одамларга фақат яхшилик қилаётганими?

Шайх. Гуринг ўрнингиздан! Сиз ислом аскарисиз! Майдонга боринг! (Ўрнидан туради). Ҳалқа әълон қилинг: илоҳий қонунлар абадийдир! (Шайх ҳонанинг тўрисига ўтади). Ҳалойиқ майдондан кетсин! Мақсад ёлғиз қолиши керак!

Мулла Назир. Наҳотки отамни ўлдириш учун худо менинг ёрдамимга муҳтож?

Шайх (борған сари қаттиқ асабийлашиб, нафаси бўғилади). Тентак, худо бизга муҳтож әмас, биз худога муҳтоjmиз! (Мулла Назир томонига юради). Худо — бизнинг кучимиз, қудратимиз! Чўпоннинг қўлидан қамчинни олиб ташланг, пода тарқалиб кетади!

Бу сўзларни Мулла Назир даҳшат билан әшитмоқда. Камера гоҳ пастга, гоҳ юқорига панорама қиласиди. Мулла Назир, ганграб худди ағдарилиб тушаётганга ўхшайди. Унинг қўзлари ёшга тўла.

Шайх (овози). Одамлар худодан қўрқмас әкан, бизни ер билан яксон қилишади!

Шайхнинг овози бақириш даражасига етган.

Шайх (бўғиқ овоз билан). Одамлар худога ишонмай қўйсалар биз уларни ўз йўлимизга сололмаймиз, тентак! (Кўкрагини ушлаб худди нафаси етмаётгандай оғзи ни очиб, ииқила бошлиди).

Мулла Назир бу сўзларни әшитиб лол бўлиб қотиб қолган.

Мулла Назир. Нима дедингиз?

Гилам устида — тасбеҳ ушлаган шайхнинг жонсиэ қўли. Унинг ёнида ҳассаси ётипти.

Эшик олдида бу фожиага тамом бефарқ Мулла Назир турибди.

Мулла Назир (ўзига-ўзи даҳшатда). Нималар деди у?

Мулла Назир әшикни очиб, зуд чиқиб кетади.

Мақсуд бозор майдонига қараб, ё ўзининг ўлдирилишини, ё галаба қозонишини кутиб ўтирибди. Шу вақт у бир нарсани кўриб қолади. Отнинг туёқ товушлари эшитилади.

Бозор майдони. Одамлар орасидан әгарлари қийшабиб осилган әгасиз от келмоқда. Бу Акбаралининг Ҳамидулла миниб кетган оти.

Акбарали отга яқинлашиб келади. Эгарларни кўздан кечириб, отнинг нариги томонига ўтади, ёнбагрини силайди. Қўлига қарайди, қўли қон.

Акбарали (пичирлаб). Ўлдиришипти! (Халойиқ-қа қараб). Ҳамидуллани ўлдиришипти! Ҳалойиқ, бир бандайи бечорани ўлдиришипти, ўлдиришипти!..

Акбарали отнинг оёғи олдида ўтириб йиғлай бошлиди.

Овоздар. Нима гап? Кимни ўлдиришипти?

Ҳалойиқ сукунат билан қараб туриби.

Акбарали (йиги аралаш). Ҳамидуллани ўлдиришибди...

Шайх Аъзам четан девор орқасидан бозор майдонида бўлаётган воқеага қарайди. Акбаралининг ҳамон йиги овози эшитилади.

Ҳалойиқ унга қараб туриби.

Сафарбой әшик орқасидан ўгирилиб бозорга қарайди.

Деҳқон Умар Акбаралига қараб туриби.

Оппоқ соқолли чол Акбарали томонга қараб туриби.

Арава ғилдираги орасидан Савдоин бозорни кузатиб ўтирибди, деҳқон Аҳмад Акбаралига қараб туриби.

Узоқдан аzon овози келади. Бу — Мақсудни отишга буйруқ. Чоллар овоз келган томонга қараради.

Отнинг оёқлари тагида йиғлаб ўтирган Акбарали аста-секин гавдасини кўтириб, аzon келган томонга қарайди.

Булутли осмон фонида масжид гумбази.

Тегирмоннинг айланиб турган чархпарраклари орасидан йиғлаб турган Ойгул бир кўриниб, бир кўринмай қолади. Аzon овози ҳамон барада эшитилмоқда.

Уаун оппоқ соқолли чол аzon овози келаётган томонга қараб турибди.

Одамлар ўгирилиб Мақсуд ўтирган томонга қарайди.

Мақсуд бемалол, бехавотир ўтирипти. Аzon овози ҳа-

мон жаранглайди. Мақсуд бозорга қараб ўйланиб ўтирипти. Азон овози.

Акбарали (*атрофдаги одамларга қараб Мақсұдни күрсатыб*). Энди уни ўлдиришади!

Акбарали чойхона томонга югуради ва зинадан чиқиб халойиққа қараб түхтайди.

Акбарали. Убизга ёрдам қылғани келган. Биз бўлсақ унга хиёнат қиляпмиз. Набираларимиз бизга лаънатлар ўқийди. Уят, номус!

Акбарали Мақсуд олдига чойхона ичига югуриб кириб кетади. Халойиқ орасидан бирин-кетин тўдалар ажралиб, чойхона томонга югуриб келиша бошлайди. Чопиб келаётган одамларнинг оёқ товушлари.

Чопиб ўтаётган одамлар. Оёқ товушлари. Ғовур-ғувур.

Акбарали (*ўтирган Мақсуд олдига келиб, уни гавдаси билан тўсади, бозор томонга қараб*). Мана, қўлларингдан келса бизни ҳам ўлдиринглар!

Мақсуд ўрнидан туриб Акбарали ёнига бориб түхтайди. Ғовур-ғувур.

Ҳамон одам тўдалари ажралиб, чойхонага чолиб келишмоқда.

Улар келиб Мақсуд билан Акбаралини қуршаб оладилар. Энди Мақсуд ҳар қандай хавф-хатардан халос этилди. У миннатдорчилик билан атрофдаги деҳқонларга қарайди. Одамлар кадрдан ҳамон чапга — чойхонага чопиб ўтмоқдалар.

Ғовур-ғувур товушлар.

Масжид ичидан ҳаяжонли Мулла Назир югуриб чиқиб келади. Мулла Назир зина олдида түхтайди. Фонда — тоғлар ва пастда — қишлоқ.

Мана Мулла Назир зинадан тушиб одамлар орасидан чойхона томонга, отаси ёнига югуриб кетди.

Азон овози тўхтади.

Камолиддин масжид болохонасининг зинасидан тушиб келиб Мулла Назирнинг орқасидан тикилиб қолади. Мулла Назир одамлар орасидан ўтиб чойхонага яқинлашиб келмоқда.

Айланәётган тегирмон чархпаррагининг ғижирлаши эшитилиб турибди.

Мақсұднинг халқ қуршовида эканини кўрган Камолиддин газабда. Унинг кўзи Мулла Назирга тушади.

Камолиддин Мулла Назирни кузатиб туриб қўйнидан маузерини олиб, уни мўлжалга ола бошлайди.

Мулла Назир чойхона томон тез кетмоқда. Мулла Назир чопа бошлайди.

Кадр орқасидан айланаштган тегирмон чархпаррагининг овози эшитилади.

Тегирмон чархпарракларининг овози. Камолиддин мўлжалга олиб ўқ узади.

Ўқ Мулла Назирга тегади.

Югурнаб кетаётган Мулла Назир орқасини ушлаб, турган жойида қотиб қолади.

Дараҳтлар орасидан Замира югурни бормоқда.

Кадр орқасидан. «Муллака-а-а!..» деб қичқирган Замира овози.

Бу овозга Мулла Назир айланиб қарайди. У оёғида аёрга турибди. Одамлар қуршовида гандираклаб йиқинай-йиқилай деб Мулла Назир турибди.

Чойхона әшигидан деҳқонлар олдига Мақсуд шошиб чиқиб келади. Унинг соч-соқоллари оқариб, қариб қолганга ўхшайди. У ваҳима билан Мулла Назир томонга қараб зинадан туша бошлайди.

Жароҳатдан қийналган, тер босган Мулла Назирнинг юзи.

Мулла Назир. Ё раббий! Мен сенга бутун умр имон келтирувдим!.. Имон келтирувдим! Имон!

Бунга қараб турган Мақсуд ва унинг атрофидагилар Мулла Назирнинг кўзи олдида ҳар томонга қийшайиб кўринади.

Мулла Назир (қийналиб шивирлайди). Имон келтирувдим! Имон!

У кўзларини юмади ва дармонсизланиб йиқилади.

Кадр ичидан қандайдир ёруғ доира чиқиб келиб, бутун кадрни қоплайди.

Мақсуд пастга — Мулла Назирга бир зум тикилиб қолди. У бошини кўтариб атрофга ғазаб билан назар ташлайди ва чап томонга қараганча қолади.

Камера чапга тоф чўққилари оша панорама қиласи. Кейин чапга панорамани тўхтатиб, камера юқорига булутлар тўла осмонга ва ўнгга, яна юқорига панорама қиласи.

Кадрда — мусаффо осмон.

МУНДАРИЖА

Бургутнинг парвози	5
Алишер Навоий	75
Имон	155
Номаълум киши	209
Шоир қалби	335
Фидойи	387

На узбекском языке

Иzzat Султан СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ТОМ 4.

Редактор Ж. Насридинова

Рассом Н. Пиратов

Расмалар редактори Н. Халиков

Техн. редактор В. Барсукова

Корректор И. Кобилов

Босмахонага берилди 30/VI—70 й. Босишга рухсат этилди 17/II—71 й.
Формати 84×108½. Босма л. 13,75. Шартлаш босма л. 23,1. Нашр. л.
18,64+0,09 (1 ажадида) Тиражи 10 000. Р. 12 476. Фафур Гулом
номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент. Навоий иҶаси, 30.
Шартнома № 57—70.

Узбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат комитетининг
Полиграфкомбинатида 2-жорзага бослади. Тошкент. Навоий иҶаси,
30. 1971 йил, замказ № 635. Баъдси 1 с. 40 т.

Уз
С 96

Султон Иzzат.

Асаарлар. 4 томлик. Т. I. Т., Фафур Гулом номи-
даги адабиёт ва санъат нашриёти. 1971.

Т. I. Драматургия. 440 бет, портр. Тиражи 10000.

Султан И. Собрание сочинений. Т. I.

Индекс 7-3-3

Уз2